

СПОМЕН-ПАРК „КРАГУЈЕВАЧКИ ОКТОБАР“

Библиотека *Зборници*
Музеј „21. октобар“

СРБИЈА 1941. ГОДИНЕ

УРЕДНИЦИ

Кристина Јоргић Степановић
Ненад Антонијевић

Крагујевац 2023.

СРБИЈА 1941. ГОДИНЕ

Уредници издања

Др Кристина Јоргић Степановић
Др Ненад Антонијевић

*

Редакција

Др Кристина Јоргић Степановић
Др Ненад Антонијевић
Јасмина Тутуновић Трифунов
Мср Предраг Илић
Маријана Станковић
Др ум. Никола Говедарица (секретар)

*

Издавач

Спомен-парк „Крагујевачки октобар“
Музеј жртва геноцида

*

За издавача

Маријана Станковић
Дејан Ристић

*

Лектор и коректор

Виолета Јовичинац Петровић

*

Ликовно-графичка припрема

Др ум. Никола Говедарица

*

Сарадници издања

Немања Јовановић

Спомен-парк „Крагујевачки октобар“ у Крагујевцу, 2023.

Музеј жртва геноцида у Београду, 2023.

Сва права задржана. Ниједан део ове књиге не може бити репродукован, преснимаван или преношен било којим средством – електронским, механичким, копирањем, снимањем или на било који други начин, без претходне сагласности аутора или издавача.

www.spomenpark.rs
www.muzejgenocida.rs

СРБИЈА 1941. ГОДИНЕ

Преводилац
Др Татјана Грујић

*

ИСБН
978-86-80947-84-6

*

Техничка подршка
Марија Табаковић
Велибор Смолвић
Зоран Марковић

*

Штампа
Донат Граф, Београд

*

Тираж
100

Спомен-парк „Крагујевачки октобар” у Крагујевцу, 2023.

Музеј жртава геноцида у Београду, 2023.

Сва права задржана. Ниједан део ове књиге не може бити репродукован, преснимаван или преношен било којим средством – електронским, механичким, копирањем, снимањем или на било који други начин, без претходне сагласности аутора или издавача.

www.spomenpark.rs
www.muzejgenocida.rs

САДРЖАЈ

РЕЧ УРЕДНИКА	9
Кристина Јоргић Степановић (Не)заборављене жртве: страдање Рома у Крагујевцу 21. октобра 1941	13
Предраг Илић Крагујевац 1941. г. у светлу архивске грађе фонда Поглаварство града Крагујевца 1941–1944	39
Небојша Стамболија, Борис Томанић Ратни злочини у крагујевачком округу током окупације 1941–1944: типологија и квантификација	69
Сања Петровић Тодосијевић Јеврејски логор у Шапцу на Сави као централно место у процесу спровођења Холокауста у Шапцу и околини (јул 1941–јануар 1942)	97
Небојша Озимих Јеврејска заједница у Нишу: живот и страдање током 1941. године	117
Милан Кољанин Устанак и Холокауст у окупираној Србији 1941. године	137
Маријана Т. Мраовић Од Савета комесара до Владе народног спаса. Организовање централне и локалне колаборационистичке власти у окупираној Србији током 1941. године	161
Драган Цветковић Геостатистичка анализа губитака цивила окупиране Србије претрпљених током 1941. године	191

Ена Мирковић

Србија 1941. године кроз призму гласила Комунистичке партије Југославије: *Пролетера и Билтена Главног штаба Народноослободилачких партизанских*

одреда Југославије 225

Љубинка Шкодрић

Свакодневни живот жене у

окупираној Србији 1941. године 247

Рецензије

Александар Стојановић 275

Слободан Бјелица 279

БИОГРАФИЈЕ АУТОРА.....283

ИНДЕКС ИМЕНА 289

РЕЧ УРЕДНИКА

Основан 1953. у циљу неговања културе сећања на стрељане крагујевачке цивиле од 19. до 21. октобра 1941. године, Спомен-парк „Крагујевачки октобар“ је 1979. г. проглашен културним добром од изузетног националног значаја. У оквиру Спомен-парка налази се Музеј „21. октобар“, који је своја врата отворио 1976. године, те од тада континуирано ради на прикупљању, обрађивању, чувању и презентовању документације која се односи на страхан злочин које су трупе Вермахта починиле у Крагујевцу.

Музеј жртава геноцида је 1992. г. основала Народна скупштина Републике Србије, ради трајног сећања на жртве геноцида извршеног над Србима, прикупљања, обраде и коришћења података о њима и остваривању обавеза из Међународне конвенције о спречавању и кажњавању злочина геноцида. Музеј се, истовремено, бави и прикупљањем, обрадом и коришћењем података о Холокаусту и Самударипену. Усвајањем *Закона о музејској делатности* у октобру 2021, Музеј жртава геноцида је постао матични музеј у Републици Србији за неговање културе сећања на жртве геноцида и холокауста.

Осмишљен у циљу окупљања водећих експерата из области Другог светског рата, као и колега који раде у различитим установама културе, најпре музејима и архивима, Организациони одбор селектовао је једанаест радова, који су изложени 15. октобра 2021. у Музеју „21. октобар“. У припреми пратећег зборника радова кључну улогу имали су рецензенти, професор др Слободан Бјелица (Филозофски факултет, Нови Сад, Катедра за историју Југославије) и др Александар Стојановић (виши научни сарадник, Институт за новију историју Србије, Београд). Једанаест аутора потписује десет радова, који су пронашли своје место у овом зборнику. Разноврсност тема као и институција из којих аутори долазе указује на намеру организатора да стручној, али и широј јавности скрене пажњу на комплексност теме Скупа. Аутори радова запослени су у музејима, историјским и другим научним институтима, архивима (Спомен-парк „Крагујевачки октобар“ Крагујевац, Музеј жртава геноцида Београд, Народни музеј Ниш, Историјски архив Шумадије Крагујевац, Војни архив Србије Београд, Институт за савремену историју Београд, Институт за новију историју Србије Београд, Институт за српску културу, Приштина – са привременим седиштем у Лепосавићу).

Иако регионалног типа, организован изван Београда као научно-истраживачког центра, Скуп је успео да окупи значајан број наших колега – сарадника, који су, захваљујући сопственим истраживачким напорима, успели да заокруже мању истраживачку целину или да пруже новије, потпуније одговоре на нека од питања постављених у Позивном писму самог Скупа. Овај зборник пружа озбиљне наговештаје у којима ће се кретати даља научно-истраживачка делатност институција које су издавачи. Посебно је охрабрујућа чињеница да је Министарство културе и информисања РС подржало реализацију другог научног скупа у организацији Спомен-парка „Крагујевачки октобар“, као део традиционалних *Октобарских свечаности*.

Уводна реч

Поред Зборника, наше установе наставиће праксу публиковања истраживачких резултата у релевантним историографским часописима, монографским издањима и другим зборницима радова.

Уредници
Др Кристина Јоргић Степановић
Др Ненад Антонијевић

УДК: 94:341.485(=214.58)(497.11)"1941"
341.322.5(=214.58)(497.11)"1941"

Др КРИСТИНА ЈОРГИЋ СТЕПАНОВИЋ
Кустос – историчар
Спомен-парк „Крагујевачки октобар“
kjorgic@gmail.com

(НЕ)ЗАБОРАВЉЕНЕ ЖРТВЕ: СТРАДАЊЕ РОМА У КРАГУЈЕВЦУ 21. ОКТОБРА 1941.

Апстракт: Међу страдалим цивилима 21. октобра 1941. г. био је и значајан број Рома. У циљу дефинисања статуса који је ромско становништво имало у немачкој окупационој зони, рад се бави доношењем антиромског законодавства. Будући да је најмање 207 мушкараца ромске националности страдало у Шумарицама, у фокусу рада налази се представљање специфичности страдања ове друштвене групе. Пратећи архивску грађу и евиденцију стрељаних лица, рад пружа целовитију и нијансиранију слику пута који је ромска популација прешла у Крагујевцу, од увођења окупационог апарата до краја октобра 1941. Тако је једна осетљива и материјално угрожена друштвена група постала објекат манифестације моћи и суровости окупационог и квислиншког режима, на најтрагичнији начин губећи мушке чланове своје заједнице.

Кључне речи: Роми, Други светски рат, Крагујевац, нацизам, колаборација.

Историографија о страдању Рома за време Другог светског рата

Сагледано из позиције проучавања страдања Рома за време Другог светског рата, српска историографија значајно се својим односом према теми уклопила у европске токове. Иако су прошле деценије од завршетка Другог светског рата и премда је трагано за многим одговорима који су се тицали Холокауста и цивилних жртава уопште, страдање Рома још увек представља релативно маргинализовану тему те, самим тим, и прилично неистражено подручје. Јасан показатељ да је европска историографија каснила за изучавањем ове проблематике огледа се у чињеници да је прва значајнија публикација о страдању Рома публикована у Лондону 1972¹, док је, према речима експерта за питања Рома у Другом светском рату, историчара Гилада Маргалита (Gilad Margalit), најзначајније дело о геноциду над Ромима у Европи јавност добила скоро две деценије касније, када се појавила студија Мајкла Цимермана (Michael Zimmerman)². Историчар Доналд Кенрик (Donald Kenrick) дао је значајан допринос познавању физичког уништења Рома на просторима нацистичке Немачке, као и територијама које су се налазиле под немачким окупационим апаратом.³ Међутим, прва свеобухватна монографија на ову тему на енглеском језику претрпела је озбиљне критике и отворила одређене дебате. Њен аутор Гунтер Леви (Guenter Lewy)⁴ је тврдио да недостатак извора у којима би експлицитно било наведено да нацистички режим тежи истребљењу Рома поткрепљује тезу да њихово страдање у логорима попут Аушвица и Хелмна не представља геноцид према правној регулативи,⁵ као и да идеја о транспорту 13 000 Рома у Аушвиц-Биркенау није подразумевала

1 Donald Kenrick, Grattan Puxon, *The Destiny of Europe's Gypsies* (London: London Sussex University Press, 1972).

2 Michael Zimmermann, *Rassenutopie und Genozid: Die nationalsozialistische 'Lösung der Zigeunerfrage'* (Hamburg: Hamburger Beiträge zur Sozial- und Zeitgeschichte, 1996).

3 Donald Kenrick, *In the Shadow of the Swastika* (Hertfordshire: University of Hertfordshire, 1999); Donald Kenrick, *The Gypsy people during the Second World War* (Hertfordshire: University of Hertfordshire, 2006).

4 Guenter Lewy, *The Nazi Persecution of the Gypsies* (Oxford: Oxford University Press, 2000).

5 Исто, 223.

њихово убијање.⁶ Ова публикација отворила је прилично контроверзно питање односа јеврејског и ромског страдања у Другом светском рату, те је на овом месту Леви претрпео снажну критику свог колеге Петера Блека (Peter Black). Овај историчар је упозорио да истицање јединствености јеврејског страдања и упућивање индиректних порука да су страдања Рома ипак „мања” воде ка неразумевању нацистичког односа према овом народу, понајвише у контексту тадашње „расне политике”.⁷ О односу жртава Холокауста промишљао је и политиколог и историчар Раул Хилберг (Raul Hilberg), који је на симпозијуму одржаном у Сједињеним Државама 2000. г. приметио да се Роми најчешће наводе као „и друге жртве Холокауста”, те да Јевреји (оправдано) заузимају највише простора у истраживању Холокауста. Међутим, Хилберг сматра да су ове две заједнице делиле сличну судбину у конкретном историјском тренутку, те је обавеза свих истраживача да се подједнако баве и једном и другом друштвеном заједницом.⁸

Чињеница да још увек постоје термилошке нејасноће када говоримо о страдању Рома у Другом светском рату показатељ је колико је ово још увек прилично нерасветљена тема са мноштвом отворених питања. Педесетих година прошлог века, преживели логораш Аушвица и Бухенвалда, књижевник Ели Визел (Elie Wiesel), уводи појам *холокауст* како би означио систематско уништење Јевреја од стране немачког нацистичког поретка.⁹ Ромски лингвиста Јан Хенкок (Jan Hancock) увео је средином деведесетих година термин *порајмос* (уништење) како би означио националсоцијалистичку политику

⁶ Исто, 152.

⁷ Peter Black, "Reviewed Work: The Nazi Persecution of the Gypsies", *Central European History* 1/2002, 143-144.

⁸ *Roma and Sinti Under-Studied Victims of Nazism* (Washington D.C: Center for Advanced Holocaust Studies, United States Holocaust Memorial Museum, 2002), I.

⁹ Иван Клајн холокауст дефинише као „покољ Јевреја под нацистима” и сматра да не треба преузимати енглески изговор „холокост”. У публикацији је термин дат малим почетним словом. Са друге стране, Правопис Матице српске допушта употребу и великог и малог слова, с тим да се велико слово употребљава када се означава историјски догађај, односно процес. Видети: Ivan Klajn, *Rečnik jezičkih nedoumica*: četvrto, prerađeno i dopunjeno izdanje, (Београд: Ћигоја штампа, 1997), 61; Митар Пешикан и други, *Правопис српскога језика* (Нови Сад: Матица српска, 2010), 65, 491.

(Не)заборављене жртве: Страдање Рома у Крагујевцу...

истребљења Рома и Синтија. Међутим, у српској историографији овај термин само се спорадично помиње а термиолошке нејасноће, према историчару Миловану Писарију, само илуструју „веома магловиту слику коју и дан данас имамо о масовном и систематском убијању Рома”.¹⁰

Пре Писарија, који је дао огроман допринос познавању ове теме, треба поменути друга значајна истраживања и студије. Чињеница је да се страдањем Рома и ромским жртвама често бавило фрагментарно, у оквиру радова на сличне теме, углавном о Холокаусту.¹¹ Венцеслав Глишић је у другом поглављу своје монографије донео важне податке о уништењу *Јевреја и Цигана*,¹² али је, нажалост, страдање Рома и даље остало само пропратни чинилац при изучавању страдања Јевреја. Током деведесетих година први пут се јасно поставља питање ромског страдања за време Другог светског рата у Србији: Милан Кољанин истакао је колико је ово питање важно, али и занемарено.¹³ Међутим, тек је рад Данијеле Јовановић *Роми у Јеврејском логору Земун 1941–1942*. променио перспективу, односно угао гледања на страдање Рома: ауторка је изнела застрашујућу чињеницу да је у Србији страдала једна друштвена група, а да су њене жртве заборављене од свих. Веома је значајна и молба ауторке да се истраживање ове теме не усмери искључиво на ромска удружења, већ да струка узме већег учешћа.¹⁴ У међувремену се појавила *Историја холокауста Рома*,¹⁵ која, осим што даје преглед страдања Рома у Аустрији и Немачкој, упућује у најзначајније карактеристике

10 Milovan Pisari, *Stradanje Roma u Srbiji za vreme Holokausta* (Beograd: Forum za primenjenu istoriju, 2014), 3.

11 О историографији о Холокаусту у Југославији и Србији видети: Јован Ђулибрк, *Историографија холокауста у Југославији* (Београд: Православни богословски факултет Универзитета, Институт за теолошка истраживања, Факултет безбедности Универзитета, 2011), 186–206.

12 Венцеслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1944* (Београд: Рад, 1970).

13 Milan Koljanin, *Nemački logor na beogradskom sajmištu 1941–1944* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1992).

14 Danijela Jovanović, „Rom i Jevrejskom logoru Zemun 1941–1942”, *Balkanski književni glasnik* бр. 5, датум приступа 12. 5. 2021, <https://independent.academia.edu/Balkanski-knji%C5%BEevniglasnik>

15 Рајко Ђурић, Антун Милетић, *Историја холокауста Рома* (Београд: Политика, 2008).

односа окупационих власти у Србији према Ромима и њихово страдање. У прилично успешном покушају реконструисања имена и презимена убијених Рома у Јасеновцу, аутори су указали на највеће методолошке препреке и потешкоће. У контексту прикупљања усмених сведочанстава Ромкиња и Рома који су преживели догађаје за време Другог светског рата на простору Војводине, односно непосредне околине Новог Бечеја, треба поменути публикацију *Забрављени и забрављене... Ромкиње и Роми жртве Другог светског рата сведоче*, из 2018. Исте године реализована је прва изложба посвећена ликвидацији Рома као жртава нацистичке идеологије на простору окупираног Крагујевца 1941, подржана средствима Министарства културе и информисања.¹⁶ За детаљнији преглед радова који у целини или фрагментарно обрађују питање страдања Рома за време Другог светског рата на територији Југославије од великог је значаја публикација Драгана Милошевића у издању Музеја жртва геноцида из Београда.¹⁷

Кратак осврт на историју крагујевачких Рома до Октобарске трагедије

Иако овај рад нема за циљ реконструкцију историје крагујевачких Рома, важно је указати на чињеницу да ромска популација чини саставни део градског становништва у првој половини XX века. *Цигани* се као становници крагујевачке касабе јављају већ у време владавине Мурата II (1574–1595)¹⁸, док Феликс Каниц пружа податке о томе да се у непосредној близини разрушене турске џамије налазила сточна пијаца, на коју се наслањала „циганска мала”. Да је постојала намера о расељавању овог насеља, сведочи управо Каниц, наводећи потребу за изградњом „кеја са гвозденим мостовима преко

¹⁶ Кристина Јоргић, *Суседи којих више нема: страдање Рома у Крагујевцу октобра 1941. године* (Крагујевац: Спомен-парк „Крагујевачки октобар”, 2018).

¹⁷ Драган Милошевић, *Библиографија радова о страдању Рома у Другом светском рату на територији претходне Југославије* (Београд: Музеј жртва геноцида, 2020).

¹⁸ Оливера Думић, „Крагујевац у доба турског земања и злосрећна судбина Мустафа бегове џамије”, *Зборник радова са Научног скупа Крагујевац престоница Србије 1818-1841*, ур. Бориша Радовановић и Предраг Илић (Крагујевац: Историјски архив Шумадије Крагујевац, 2006), 297.

Лепенице”.¹⁹ Премда је Татомир Вукановић дао значајан допринос познавању Рома у Југославији, његова студија је суштински етнолошка, тако да многа питања из прошлости овог народа остају нерасветљена.²⁰ Међу њима се свакако налази и проблематика утврђивања бројности ромског становништва, због специфичности методологије пописа. Док су пописивачи из периода Краљевине Србије Роме издвајали као посебну етничку групацију – премда на основу матерњег језика – са овом праксом се престало након Уједињења 1918. Примера ради, *Статистички годишњак* из 1893. године нам доноси податак да на простору Краљевине Србије живи 37 581 лице ромске народности, што чини 1,74% од укупног броја становника. У том тренутку, поред српског већинског становништва, Роми су представљали други мањински народ: бројнији од њих су били само Румуни са уделом од 6,64%.²¹ Нажалост, конкретних података за насељеност Рома по појединачним насељима (у Крагујевцу и околини) – нема.

Међутим, уколико пратимо архивску грађу, односно различите историјске изворе, јасно је да у међуратном периоду Роми чине значајан део градске популације у Крагујевцу. На фотографијама које припадају фонду Историјског архива Шумадије, а које сведоче о градској свакодневици, Роми се јављају у занимањима којима су се бавили и у другим градовима Србије (мечкари, свирачи, ковачи).²² Серија свадбених фотографија на којима су присутни ромски дечаци који просе отвара простор за указивање на постојање устаљених образаца понашања или карактеристика који се односе на ромску популацију. Са друге стране, уколико се прати југословенска штампа, Роми се неретко јављају као крадљивци, разбојници,²³

19 Феликс Каниц, *Србија, земља и становништво*, књ. 1 (Београд: Српска књижевна задруга, Рад, 1986), 301, 307.

20 Татомир Вукановић, *Роми (Цигани) у Југославији* (Врање: Нова Југославија, 1983).

21 *Статистички годишњак Краљевине Србије* (Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1895), 43.

22 Историјски архив Шумадије Крагујевац (у даљем тексту ИАШК), Збирка фотографија, К-II-38, К-II-42, К-II-56.

23 Примера ради, *Полицјски гласник* спорадично је објављивао фотографије Цигана скитача који су починили неко кривично дело, у циљу утврђивања њиховог идентитета. Ову тему обрадио је Иван Јанковић, бавећи се репресијом над

у екстремним ситуацијама чак и као отмичари деце.²⁴ Ипак, за предмет овог рада значајно је поменути чланак, публикован у крагујевачком листу *Јавно мњење*²⁵, а који заправо стоји у дијалогском односу са текстовима објављиваним у сродном временском интервалу.²⁶ Наиме, почетком 1935. г. појавио се низ текстова који су пропагирани идеју о исељавању ромског становништва из градова, нарочито Београда, на простор јужне Србије, сходно становишту да су градови економски преоптерећени најсиромашнијим слојевима. Мету исељавања из престонице требало је „нарочито строго применити над Циганима.”²⁷ У оваквим околностима аутор текста *Наши Цигани* био је испровоциран тврдњом да „Цигани представљају социјално зло”, назвавши је „или огромним незнањем или ситном предизборном пакошћу”. Набрајајући локације у граду на којима ромско становништво у значајном броју живи и ради, аутор инсистира на томе да сиромаштво погађа све, без обзира на народност, али да је злочин Роме исељавати – уместо нахранити и упослити. Такође се шаље снажна порука да су „Цигани у свему раме уз раме са Србима”, а понајвише у „проливању крви за своју отаџбину”. Овај текст, помало симболичног назива, представља светао пример солидарности са ромском популацијом, која ће бити видно нарушена за време Другог светског рата.

Паралелно са учвршћивањем окупационог апарата, немачке власти су увеле у Србију низ уредби и наредби са законском снагом, какве су већ биле у примени у другим окупираним областима, будући да је према међународном праву било забрањено мењати затечено законодавство приликом

маргиналним друштвеним групама. Видети: Ivan Janković, *Мачке и пацке: огледи из историје репресије у Србији* (Београд: Фабрика књига, 2018).

24 „Узбудљива трка за Циганином (sic!) који су украли једну девојчицу у Новом Саду”, *Правда*, 25. VI 1933, 18; „Мајка познала своју девојчицу коју су јој Цигани отели пре десет година”, *Време*, 4. II 1941, 7.

25 Д. Пантовић, „Наши Цигани”, *Јавно мњење*, 2. III 1935, 3.

26 У питању је серија текстова публикованих у *Београдским општинским новинама*, која се односи на рушење Јатаган мале. Видети: „Одлуке Градског већа”, *Београдске општинске новине*, 1. XI 1934, 422; „Одлуке Градског већа”, *Београдске општинске новине*, 29. VIII 1935, 462–463.

27 Димитрије Стојановић, „Проблем београдске сиротиње”, *Београдске општинске новине*, 1. VIII 1935, 438.

окупације. У пракси је војни заповедник у Србији доносио уредбе, које су потом спроводиле немачка војска и полиција, с тим да су у одређеним сегментима спровођења учествовале домаће цивилне власти као и безбедносни органи. Након доношења уредбе која се односила на Јевреје од 16. априла 1941. године, у фокусу су се нашли и Роми. Донет је низ уредби²⁸ којима су њихова права сужавана, да би коначан статус Јевреја и Рома био дефинисан 30. маја 1941. *Наредбом која се односи на Јевреје и Цигане*. Овај правни акт се састоји од 22 члана: првих 17 експлицитно се односи на Јевреје, следећа три на Роме, а последња два на дужности српских власти у циљу спровођења наредби:

II Цигани

§18. Цигани се изједначавају са Јеврејима. За њих важе одговарајуће одредбе ове Наредбе.

§19. Циганом се сматра оно лице које води порекло од најмање три циганска претка. Са Циганима се изједначавају и цигански мелези који воде порекло од једнога или два циганска претка и који су ожењени Циганком или ступе у брак са Циганком.

§20. За обележавање Цигана носе се траке које морају исто тако бити жуте и носити натпис „Циганин”. Цигани се на основу пријаве убележавају у циганске листе.²⁹

У наредном периоду вршена је регистрација целокупног јеврејског и ромског становништва. За разлику од Београда, где је сачуван списак на који су се Роми уписивали, односно регистровани, оваква евиденција за Крагујевац није сачувана. Међутим, истраживачи који би изразили наду да ови спискови упућују на предатни број Рома у главном граду, заправо би се

28 Мисли се на *Уредбу о штампи у Србији* од 20. маја 1941. године, као и на три уредбе донете од стране војног заповедника 22. маја 1941: *Уредба о вођењу позоришта*, *Уредба о раду биоскопа и изнајмљивању филмова* и *Уредба о кабареима и варијететима*.
29 „Наредба која се односи на Јевреје и Цигане“, *Ново време*, 2. VI 1941, 2.

преварили. Регистровано је свега 3 044 Рома у Београду, тако да је јасно да овај број не одражава реалну заступљеност ромске популације у југословенској престоници. Међутим, захтеви за провером „расно неподобних” службеника у државној служби текли су синхроно широм немачке окупационе зоне. Тако је Драги Јовановић 10. јуна наредио свим одељењима општине града Београда да испитају да ли међу запосленима има „Цигана”, те да одговор пошаљу у року од двадесет четири сата надлежним органима Управе града Београда.³⁰ Слично се догодило и у Крагујевцу, где је скоро идентичан захтев 16. јуна стигао од стране Комесаријата Дунавске бановине. Градско поглаварство упутило је одговор већ 21. јуна: као „расно неподобни” на списку су се нашли Сара Шнерсон као Јеврејка и Коста Михаиловић као Ром. На срећу, Михаиловића нема на евиденцији страдалих октобра 1941, тако да постоји индиција да је он преживео рат, док је Сара Шнерсон са супругом Ноахом стрељана у српско-јеврејској групи у вечерњим часовима 20. октобра 1941. г.

Уколико се посматра период од марта до октобра 1941, сачувана документација *Поглаварство града Крагујевца* сведочи о путу који је ромска популација прешла: од једне осетљиве и сиромашне друштвене групе постала је објекат манифестације моћи и суровости окупационог и колаборационистичког режима, група која на најтрагичнији начин губи значајан број мушких чланова своје заједнице. О томе верно сведоче два документа: молба Милеве Александровић, удовице, која потражује потврду „да је стања сиромашног” како би њена кћерка, Лепосава, добила посао у Војно-техничком заводу,³¹ као и молба Милоша Димитријевића, инвалида, који се више пута обраћао градским властима како би добио своју ратну платну књижицу, јер без ње не може примити „инвалидску потпору”.³² Нажалост, ове две

30 Историјски архив Београда, Општина града Београда, к. 211, БР. 4546, према: Милован Писари, „Роми у Београду за време Другог светског рата”, *Становање Рома у Србији: стање и изазови*, ур. Тибор Варади и др Злата Вуксановић Маџура (Београд: САНУ, 2017), 157.

31 ИАШК, Фонд *Поглаварство града Крагујевца* (1941–1944), бр. 11078.

32 *Исто*, бр. 12926.

(Не)заборављене жртве: Страдање Рома у Крагујевцу...

личности већ у октобру поново срећемо у историјској грађи: Милева Александровић изгубила је сина Животу у Шумарицама, док Милош Димитријевић највероватније своју књижицу није ни дочекао, будући да је са своја четири сина стрељан 21. октобра.

Страдање Рома у Крагујевцу 21. октобра 1941. г.

Повод за одмазду над крагујевачким цивилима представља заједнички напад четника и партизана на Немце 16. октобра 1941. г. Наиме, неколико дана раније, 29. септембра, ослобођен је Горњи Милановац и том приликом четници и партизани заробили су део 6. чете 920. немачког пука. Након што су их четници одвели у село Планиница у рудничком крају, Немци су предузели три безуспешне акције у циљу успостављања контакта са својим војницима. У знак одмазде, спалили су Горњи Милановац,³³ ухапсили један број лица који су потом одведени као таоци³⁴ и кренули назад за Крагујевац. Међутим, повратак за Крагујевац није текао глатко: Немци су најпре, због тешког и непрегледног терена, застали пред Рапај-брдом да сачекају зору. У повратку, премда су таоци били на челу колоне, застали су у Врбави, на Калипољу, због успутних напада четника и партизана да би капетан Фриц Фидлер (Fritz Fiedler) наредио да се преспава у Враћевшници.³⁵ Кренули су сутрадан, у 3 часа ујутру и већ на Думачи, између села Љуљаци и Баре, дошло је до жестоког окршаја са четницима и партизанима. Немци су имали губитке од 10 мртвих и 26 рањених. Врата пакла за Крагујевац тиме су била отворена.³⁶

33 Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и његових помагача НР Србије утврдила је да је том приликом потпуно изгорело или оштећено 430 кућа, да је опљачкано 14 радњи и 8 кућа. Капетан Фидлер одолео је свим молбама – те је, премда професор по вокацији и директор Високе школе техничких наука у Аустрији уочи избијања Другог светског рата, наредио и паљење зграде горњомилановачке Гимназије. Види: Драгољуб Петровић, *Први на родној грудци*, књ. 3 (Горњи Милановац: Културни центар, Привредна књига, 1982), 397–399.

34 Постоје и текстови објављени у послератном периоду, у којима се наводи да је том приликом спаљено 80% зграда у Горњем Милановцу, као и да су Немци са собом повели 133 таоца. Види: *Чачански крај у Народноослободилачкој борби 1941–1945*, прир. Љубомир Пајовић (Чачак: Историјски архив, 1968), 52.

35 Постоји неслагање у литератури засновано на сећањима учесника око места преноћишта; помињу се Враћевшница и Љуљаци. Видети: Д. Петровић, *Први на родној грудци*, 406–410.

36 О самој рацији као и динамици стрељања које се одвијало од 19. до 21. октобра

Током 21. октобра 1941. живот је изгубило најмање 207 ромских цивила. После Срба, према националној припадности, највише је пострадала управо ромска популација. Међутим, методолошки проблеми као и проток времена учинили су да потешкоће приликом идентификовања ромских жртава постану све израженије. Основу идентификације страдалих Рома чинили су записници Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача из Другог светског рата,³⁷ као и интерна архива, односно картотека Музеја „21. октобар”, у којој свако лице поседује картон са основним подацима. Као најмеродавнији су се показали записници ДКУЗО, где би лице, најчешће супруга или мајка, навела ромску националност или адресу. Лицика и данас представља претежно ромско насеље у Крагујевцу, тако да су, готово без изузетака, сва стрељана лица са пребивалиштем у овом насељу били Роми. Додатне провере су вршене на основу породичних, односно родбинских веза. У случају недоумица, коришћене су и матичне књиге крагујевачких цркви, односно књиге рођених и венчаних, јер је прилично често било уписивање одреднице *Циганин*. Примера ради, за Марка Милуновића није се са апсолутном сигурношћу могло тврдити да је у питању лице ромске националности, те је консултована Књига рођених Цркве Силаска св. Духа (Старе цркве), где је експлицитно стајало да су родитељи тада рођеног детета, Лука и Зана, *Цигани*.³⁸ Ипак, треба имати на уму да је Земаљска комисија Србије основана 16. новембра 1944.³⁹ као и да је Душан Недељковић у свом *Извештају о раду Државне комисије* недвосмислено ставио до знања да број локалних истражних апарата није био довољан, али и да је његов квалитет у смислу образовног нивоа чланова био споран.⁴⁰ Уколико се присетимо

1941. видети: Станиша Бркић, *Име и број* (Београд: Музеј жртава геноцида, 2020), 31–50. Треба поменути и истраживање Виктора Бејатовића, нарочито усмерено на обим ратног злочина у Крагујевцу: Виктор Бејатовић, *Лепеза смрти: вишедисциплинарни приступ и упоредне методологије у реконструкцији мотива и обима ратног злочина у Крагујевцу октобра 1941* (Крагујевац: Спомен-парк „Крагујевачки октобар“, 2017).

³⁷ Архив Југославије, Фонд 110: *Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача из Другог светског рата (1945–1948)*. У даљем тексту ДКУЗО.

³⁸ *Збирка Матичних књига ИАШК*, Матична књига рођених Цркве Силаска св. Духа (1903–1906), 189.

³⁹ *Службени гласник Србије*, 3. март 1945.

⁴⁰ Vladan Vuklić, „Završni izvještaj dr Dušana Nedeljковића о раду Државне комисије за

(Не)заборављене жртве: Страдање Рома у Крагујевцу...

да су многи записници ове комисије „писани оловком на колену, папиру за паковање или на наличју обојеног папира за украшавање”⁴¹ као и на капацитете пострадалих ромских породица, оправдано се може претпоставити да одређени број ромских жртава није ни унет од стране службеника истражног апарата. На основу свега наведеног, јасно је да се о 207 стрељаних Рома може говорити као о минималном броју, те да су потребна даља, интердисциплинарна истраживања.

Од укупног броја стрељаних, за 102 лица је познато место хапшења. Као најчешћа локација јавља се Лицика, уз најфреквентније улице које се наслањају на ово насеље (Кнеза Михаила, Мишарска, Тршићева и др.). Уколико за половину страдалих Рома знамо тачну локацију хапшења, односно да су лица ухапшена у кућама или непосредној близини места становања, онда се намеће претпоставка да је део рације плански вршен у Лицики и непосредној околини. Управо у овом контексту треба поменути улогу љотићеваца, односно добровољачких одреда, који почињу да се формирају на предлог министра народне привреде, Михаила Олћана.⁴² Важно је напоменути да су позиви за ступање у добровољачке одреде током септембра уродили плодом,⁴³ те је у Крагујевац 18. октобра стигао Пети добровољачки одред, где је не само боравио, већ и узео учешћа у крагујевачкој рацији.⁴⁴ Из записника ДКУЗО јасно се уочава

utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača“, *Топола: Часопис ЈУ Спомен-подручја Доња Градина* 2/2016, 179.

⁴¹ Исто, 180.

⁴² Бојан Димитријевић, *Војска Недићеве Србије* (Београд: Институт за савремену историју, 2011), 63–64; Станислав Краков, *Генерал Милан Недић. На оштрици ножа*, књ. I, (Београд: „Никола Пашкић“, 2008), 160.

⁴³ Колаборационистичка штампа се потенцијалним добровољцима обраћала са изражавањем уверења да они могу спасити земљу „од анархије, пустошења и глади” и супротставити се свима онима који желе да „у црно завију земљу Србију”. Видети: „Позив добровољцима”, *Ново време*, 27. IX 1941, 1.

⁴⁴ Након завршетка стрељања у Крагујевцу, овај одред је у периоду од 24. до 26. октобра, заједно са Трећим и Седмим одредом и уз помоћ немачке артиљерије, учествовао у борбама у циљу протеривања партизана из Раче Крагујевачке. Видети: Небојша Стамболија, *Српска државна стража 1942–1945* (Београд: Институт за савремену историју Србије, 2021), 56–57. За детаљнији опис учешћа 5. добровољачког одреда и Страхине Јањића у крагујевачкој трагедији из октобра 1941. године видети: Александар Стојановић, „Страхине Јањић и Српски Гестапо”, у *80 година од избијања*

да су одређена лица ухапсили искључиво љотићевци; другу групу су хапсили заједничким снагама Немци и љотићевци, док за трећу групу најчешће ни немамо конкретне податке ко их је ухапсио, односно лица су ухапшена за време опште рације у понедељак, 20. октобра. Такође, ови записници јасно указују да су из исте породице лица на различитим местима хапшена, те да су љотићевци својим деловањем углавном преовладавали у Лицики. Примера ради, док је Радосав Димитријевић ухапшен од стране љотићеваца у Кнез Михаиловој улици, његови синови су ухапшени на Лепеници, на чијој су регулацији радили као физички радници.⁴⁵ Слична ситуација се десила у породици Богдановић: оца Милована и сина Бранислава љотићевци су ухапсили у кући, док је други син, Младен, био ухапшен на улици од стране „немачких одреда”.⁴⁶ Специфичност приликом хапшења ромске популације огледа се и у чињеници да су њени представници хапшени не искључиво у склопу рације, 20. октобра, већ и на дан самог стрељања. Тако је Василија Димитријевић изјавила да су јој мужа Радосава, „свирача из Крагујевца одвели љотићевци на дан 20 октобра 1941 од куће”,⁴⁷ док је Даница Вујичић сведочила да су „истог дана [21. октобра] рано ујутру дошли љотићевци у моју кућу, да претресају и да траже мушкарце.”⁴⁸ У одређеним случајевима саопштавано је да ће ухапшена лица бити послата на принудни рад, као што је случај са Милутином Васићем из Лицике. Према изјави његове супруге, један немачки војник који је говорио српски језик му је рекао да „пође са њима и понесе легитимације говорећи да ће да га воде на рад”.⁴⁹

Другог светског рата на простору Југославије и страдања града Крагујевца: нови помаци и ревизије историје, ур. Дмитар Тасић и Лела Вујошевић (Крагујевац: Центар за научноистраживачки рад Српске академије наука и уметности и Универзитета; Београд: Институт за новију историју Србије, 2021), 261–287.

45 Изјава Василије Димитријевић, ДКУЗО 575–945.

46 Изјава Јулке Богдановић, ДКУЗО 575–106.

47 Изјава Василије Димитријевић, ДКУЗО 575–945.

48 Изјава Данице Вујичић, ДКУЗО Ф 575–331, 332.

49 Изјава Зорке Васић, ДКУЗО Ф 576–625.

Међутим, ДКУЗО казује нам да су постојали случајеви да су старији Роми током рације били поштеђени од стране Немаца, али не и од љотићеваца. Такав је случај са Владимиром Павловићем, шездесетседмогодишњим инвалидом из Првог светског рата: Немци су га поштедели због старости, али су га „добровољци одвукли, и предали Немцима који су га стрељали.”⁵⁰ Суровост љотићеваца потврђује и случај Миленка Димитријевића, у чију кућу је упала група добровољаца. Иако је покушао да се сакрије, они су га пронашли, тако да су, према сведочењу супруге Драге, „хтели да га убију у самој кући”. На крају су га сместили у камион, који је ухапшене водио до школе Краља Петра, а потом на стрељање.⁵¹ Велики број жена сведочио је да су ухапшени одведени камионима, што упућује како на већу раздаљину између локација, тако и на намеру да се процес хапшења становништва убрза. Камиони су били паркирани у улици Кнеза Михаила, непосредној близини Лицике, коју би сукцесивно напуштали чим би били напуњени.⁵² Говорећи о хапшењу ромске популације не сме се занемарити чињеница да је мањи број жена препознавао одређени број добровољаца који су учествовали у хапшењу. Иако ово питање очигледно није било типско, за разлику од, примера ради, описа одеће коју су мушкарци носили на дан хапшења, одређени број жена изјављивао је да никога међу добровољцима нису препознале. За сада постоји један случај у коме је жена препознала извесног Бранка Малушевића, наводећи за њега да је „агент претстојништва”.⁵³

Анализирајући улогу добровољаца у овим дешавањима, неизоставно се мора поменути *размена* коју су вршили, најчешће пред баракама у којима су ухапшени били смештени 20. октобра, као и на сам дан стрељања. Данас се са великом сигурношћу може тврдити да је Марисав Петровић, локални вођа добровољаца, био у топовским шупама у касним поподневним

50 Земалска комисија НР Србије, „Масовни покољ у Крагујевцу 21 октобра 1941”, 66. Умножени примерак извештаја чува се у архиви Музеја „21. октобар”.

51 Изјава Драге Димитријевић, ДКУЗО Ф 576-215.

52 Изјава Лене Дамњановић, ДКУЗО Ф 576-475.

53 Изјава Драге Вујичић, ДКУЗО Ф 575-75.

сатима 20. октобра. Уз несумњиву сагласност немачке команде, одређени број људи је пуштен из топовских шупа: Петровић је тврдио да је својим залагањем спасао око 700 људи, док извештаји ДКУЗО казују да је око 350 људи пуштено увече, 20. октобра, као и још стотинак сутрадан.⁵⁴ Колико је ово осетљива и, условно говорећи, контроверзна тема, показује случај Срећка Симеуновића.⁵⁵ Наиме, према одређеним исказима, Симеуновић је пустио групу ученика и професора из топовских шупа,⁵⁶ али такође постоје и сећања на основу којих се може поставити питање да ли је он то учинио из хуманих разлога. Како пише Мирко Милојковић, Симеуновић је пришао немачком официру уз речи: „Дајем пет Цигана за ова два ђака.” Немац је прихватио понуду и уписао имена размењених.⁵⁷ Посебан утисак оставила је срамна размена Рома која је вршена уочи стрељања: на основу сведочанстава, према њима су добровољци „поступали као с робљем”, „великодушно” их уступајући Немцима, односно „у знатно већем броју од оних које су у замену добијали од Немаца”.⁵⁸ Тако је, према критеријуму „националне исправности”, Марисав Петровић трговао животима Рома, премда је евидентан недостатак примарних историјских извора који би сведочили у ком су бројчаном односу они размењивани. Иако свака крагујевачка жртва представља трагедију понаособ, један од најпотреснијих момената представља размена ромске деце коју су вршили добровољци. Такав је случај са Драгишом Николићем, који је својим животом спасао некога кога су добровољци имали на списку, иако су му два месеца недостајала

54 С. Бркић, *Име и број*, 41.

55 Срећко Симеуновић био је трговачки помоћник из Чачка и предратни члан ЗБОР-а, који је више пута привођен због растурања летакa уперених против активности комуниста. Почетком 1941. године га срећемо у архивској документацији као члана Чачанске средњошколске југословенске националне омладине. Видети: Историјски архив Чачак, Фонд копија из Дринске бановине, К-7, бр. 22; Краљевска банска управа Дринске бановине преписи, К-1, р. бр. 2292, наведено према: Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Осветљавање истине: документа за политичку и војну историју Чачка 1938–1941* (Чачак: Народни музеј, Историјски архив; Краљево: Народни музеј, 2006), 190–192.

56 С. Бркић, *Име и број*, 42.

57 Мирко Милојковић, *Крагујевачки октобар: једна младост у Србији* (Крагујевац: Спомен парк „Крагујевачки октобар“, 1966), 240.

58 Branislav Božović, *Poruke streljanog grada* (Kragujevac: Spomen-park „Kragujevački oktobar“, 1966), 130.

(Не)заборављене жртве: Страдање Рома у Крагујевцу...

да напуни дванаест година.⁵⁹ Остао је упамћен и пример Животе Милосављевића, тринаестогодишњег дечака, који је због сета антиромских уредби окупационих власти изгубио право на школовање, те је издржавао породицу чистећи обућу по крагујевачким улицама. Мајка је покушала да га сакрије док су љотићевци претресали кућу, али безуспешно. И овај дечак је стрељан 21. октобра. У послератној литератури се наводи да је мајка Вера Милосављевић успела да дође до Петровића (премда је непознато када) како би га питала да ли је знао за срамну размену која се вршила са ромском децом. Петровић је, наводно, негирао ове догађаје, изјавивши да о томе не зна готово ништа.⁶⁰

Од 207 идентификованих ромских жртава, за 195 су сачувани подаци који се односе на годину рођења. Просечна старост стрељаног ромског становништва износи 33,76 година, што показује да се радило о највитаљнијем делу ромске заједнице. У категорији најстаријих стрељаних налази се четворо лица (Вујица П. Васић, Живојин В. Јовановић, Стојан Милановић и Урош М. Милановић), рођених 1871. године, који су у тренутку смрти имали 70 година. Са друге стране, према тренутним истраживањима, стрељано је тридесеторо ромске деце млађе од осамнаест година и четворица младића са навршених осамнаест година. У овом контексту се мора скренути пажња на додатне потешкоће приликом идентификовања млађе ромске популације, јер су неретко у документима они уписивани као Срби. Као пример може послужити уписница Радована Д. Васића из Мушке реалне гимназије за школску 1941/42. годину, у којој стоји да је ученик Србин православне вере.⁶¹

⁵⁹ Извештај Градског повереништва Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и његових помагача у Крагујевцу (1945), 48.

⁶⁰ Слободан Марковић, *Чистачи и деца: зборник материјала о стрељању Крагујевчана 21. октобра 1941. године*, књ. 2 (Крагујевац: непознат издавач, 1961), 37, 40.

⁶¹ ИАШК, *Уписница Мушке реалне гимназије у Крагујевцу за школску 1941/42. годину*, бр. 4: Васић Радован.

Као родитељ наведен је отац Драгољуб, свирач, али је дечак живео код старатеља Петра Васића, радника у Војно-техничком заводу. Провером података из матичне књиге рођених утврђено је да су родитељи дечака, Драгољуб и Анка, заправо ромске националности.⁶²

Анализа социо-професионалне структуре страдалих Рома врло је комплексна, али и ограничавајућа, сходно мањкавостима у подацима који су дати ДКУЗО. Подаци су обрађени на основу евиденције за 166 лица, при чему су најзаступљенији радници (69). Нажалост, детаљнијих података о томе шта је под овим занимањем за конкретно лице подразумевано, нема. На другом месту налазе се музичари (29), потом ковачи и шегрти (по 14). Идентификована су и три инвалида.

У односу на укупан број идентификованих жртава, може се закључити да је већина била ожењена (172), премда су овим бројем обухваћене и брачне и ванбрачне заједнице.⁶³ Сходно подацима које су чланови породице давали ДКУЗО, данас претпостављамо да је иза стрељаних остало најмање 120 кћерки и 107 синова. На одређеним местима наведен је узраст у коме су деца била у тренутку очеве смрти, тако да просечна старост женске деце износи 9,15, а мушке деце 9,7 година. За само 74 супруге имамо податке које се тичу њихових година, те је реконструисана просечна старост од 32,31 године. На основу просечне старости страдалог ромског становништва (33,76), иако узорци нису свеобухватни и најрепрезентативнији, можемо закључити да ипак одговарају реалној слици тадашњег стања.

Посебну тежину овим дешавањима даје чињеница да је у појединим породицама страдало више генерација. Анализа је обухватила породице где се најједноставније могло пратити сродство, односно праћењем истих презимена, док за будућност

⁶² Податак проверен захваљујући Матичној служби Града Крагујевца, будући да књиге рођених за 1925. годину нису предате Историјском архиву Шумадије у Крагујевцу.

⁶³ У периоду Краљевине Југославије, на српско-македонском грађанскоправном подручју где је примењиван *Српски грађански законик*, ванбрачна заједница није препозната као легитимни облик заједнице између мушкарца и жене.

(Не)заборављене жртве: Страдање Рома у Крагујевцу...

остаје задатак истраживања степена сродства према женским линијама. На овај начин је евидентирано осам породица у којима су настрадали отац и син(ови), док су до сада познате две породице у којој су настрадале три генерације – Адамовић Матеја, Мирко и Живојин и Милановић Стојан, Никола и Александар.

Међутим, какви су били први месеци након стрељања и колико је било тешко обезглављеним ромским породицама да наставе живот, може се само претпоставити. О степену страха и угрожености сведоче многобројна обраћања градским властима, које су очигледно крајем године постале толерантније према локалном ромском становништву. У овим обраћањима предњачиле су жене, које су тражиле да им се породице скину са „списка Цигана”, како би могле слободно да се крећу, без траке на руци.⁶⁴ По правилу су сведочили Срби, чије адресе упућују на закључак да су углавном у питању комшије ромских породица. Сведоци су гарантовали да се лице које се обраћа „бави поштеним радом, да уредно живи (...)” као и да се породица доселила у Србију, односно Крагујевац, пре 1850. г. Оваква уверења стоје у директној вези са Турнеровом наредбом од 11. јула 1941, којом „са српским држављанима циганског порекла, који се баве поштеним послом, који воде уредан живот и чији су преци настањени барем од године 1850 – што треба доказати – неће се, за сада, поступати према §§ 18 до 20 горе споменуте Уредбе.”⁶⁵ Наиме, ова уредба је донета у јулу, те је њен основни смисао био да раздвоји Роме староседеоце, који су живели седелачким животом, од путујућих Рома (чергара), који су, према немачкој војној и расној доктрини, представљали нарочиту безбедносну претњу. Из архивске грађе се јасно уочава да је крагујевачка ромска популација крајем године, након трагичних догађаја, чинила све како би повећала ниво своје сигурности.

64 ИАШК, Фонд *Поглаварство града Крагујевца (1941-1944)*, Уверење Даринки Милановић из Крагујевца ради брисања из списка Цигана, 5. децембар 1941, бр. 36918.
65 Dragoljub Acković, *Romi u Beogradu: istorija, kultura i tradicija Roma u Beogradu od naseljavanja do kraja XX veka* (Beograd: Rominterpress, 2009), 244.

Уместо закључка - осврт на културу сећања

Иако се сматра да је у Порајмосу страдало минимум 220.000 Рома, односно и до читав милион,⁶⁶ било је потребно да прођу деценије како би се чула њихова аутентична сведочења и искуства страдања од стране нацистичког режима и његових савезника. Сагледано са позиција културе сећања, ромске жртве биле су искључене из званичних комеморација. Премда су још 1980. године немачке невладине организације тражиле оснивање институције која би се бавила проучавањем страдања Рома и Синта за време нацистичке владавине, *Документациски и културни центар немачких Рома и Синта* добио је своју прву сталну поставку седамнаест година касније, односно тачно педесет две године од завршетка Другог светског рата. Прва стална изложба на ову тему у Музеју Аушвиц отворена је за јавност 2001. г., те су у последње две деценије начињени озбиљни напори да се страдање Рома и Синта у Другом светском рату представи публици. Међутим, треба имати на уму да стање ни данас није на завидном нивоу. Будући да је за нас значајна култура сећања на страдале Роме у земљама посткомунистичког уређења, где је страдала ромска популација подведена под јединствену синтагму „жртве фашистичког терора”, не можемо да се не осврнемо на резултате истраживања Љиљане Радонић. Анализирајући музејске поставке и уређења спомен-комплекса, Радонић је закључила да су меморијали у овим земљама укључили тему страдања Рома у своје поставке по први пут у скорије време, како би испунили „европске стандарде”, односно задовољили концепт „универзалности Холокауста”. Међутим, чак и у поставкама које су најбоље одговориле на овај захтев пруживши знатно више података на тему страдања Рома, приметна је такозвана „хијерархија жртава”. По неписаном правилу, најпре се истичу националне жртве, потом јеврејске, па тек онда ромске. У визуелним представама, не само на изложбама већ и у пратећим каталозима, Роми су далеко од једнаке заступљености. Када су у питању музеалије, односно артефакти који се доводе у везу са ромском популацијом, оне

66 М. Pisari, *Stradanje Roma u Srbiji za vreme Holokausta*, 33.

скоро у потпуности изостају. Оно што представља можда и најзначајнији закључак Радонић јесте тврдња да је апсолутно неоправдано и за значајну критику да меморијали попут Куће терора у Будимпешти не садрже ниједну информацију о страдању Рома.⁶⁷ Као што је у родној историји преовладао принцип да, уколико се женама не бавимо посебно, постоје мањи изгледи да ћемо се њима уопште бавити, што представља непремостив историографски проблем⁶⁸ – на идентичан начин се може посматрати и тема страдања Рома за време Другог светског рата. Свакако да се никада не сме губити из вида шири друштвено-политички контекст, али само специфично усмерење ка ромској популацији може испунити тренутне историографске празнине које карактеришу не само српску, већ и европску историографију.

Резиме

У фокусу рада налази се судбина ромске популације на простору немачке окупационе зоне, у Крагујевцу октобра 1941. г. Указујући на проблематику утврђивања броја ромског становништва због специфичности методологије пописа становништва, објашњава се због чега још увек не постоје прецизне процене броја ромске популације у Крагујевцу као и његовој непосредној околини.

Указујући на суштину *Наредбе која се односи на Јевреје и Цигане* од 30. маја 1941, обрађено је питање регистрације ромског становништва, као и формирање спискова „расно неподобних” који су се налазили у државним управама. Анализа грађе из Историјског архива Шумадије продубљује слику тешких околности у којима су се нашли крагујевачки Роми: сачувана документација од марта до октобра 1941. г. сведочи да је ромска популација од једне осетљиве и сиромашне друштвене групе постала предмет манифестације моћи и суровости окупационог и квислиншког режима.

---

67 Ljiljana Radonić, “People of Freedom and Unlimited Movement”: Representations of Roma in Post-Communist Memorial Museums” *Social Inclusion* Volume 3, Issue 5/2015), 64–77.

68 Džeremi Blejk, Donald M. Makrejld, *Izučavanje istorije* (Beograd: Clio, 2007), 180.

Истраживање је показало да је током 21. октобра 1941. живот изгубило најмање 207 ромских цивила, с тим да су потребна даља, мултидисциплинарна истраживања како би се обухватила и лица за која се оправдано може претпоставити да нису обухваћена извештајима ДКУЗО. Посебна пажња у раду је поклоњена такозваној „размени” коју су вршили углавном припадници Петог добровољачког одреда. Према критеријуму *националне исправности*, Марисав Петровић са својим одредом за живот једног Србина најчешће давао пет до десет Рома.

Детаљна анализа извештаја ДКУЗО за лица која су евидентирана као ромске жртве показала је да је октобра 1941. године у Крагујевцу пострадао највиталнији део ове популације.

(Не)заборављене жртве: Страдање Рома у Крагујевцу...

Sources and Literature

Neobjavljeni izvori

Arhiv Jugoslavije: Fond 110, Državna komisija za istraživanje zločina okupatora i njihovih pomagača (1945–1948)

Istorijski arhiv Šumadije Kragujevac: Zbirka fotografija

Istorijski arhiv Šumadije Kragujevac: Poglavarstvo grada Kragujevca (1941–1944)

Istorijski arhiv Šumadije Kragujevac: Zbirka matičnih knjiga, Matična knjiga rođenih Crkve Silaska sv. Duha (1903–1906)

Istorijski arhiv Šumadije Kragujevac: Upisnica Muške realne gimnazije u Kragujevcu za školsku 1941/42.

Muzej „21. oktobar“ Kragujevac: Zemaljska komisija NR Srbije, „Masovni pokolj u Kragujevcu 21 oktobra 1941“

Muzej „21. oktobar“ Kragujevac: Izveštaj Gradskog povereništva Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača u Kragujevcu (1945)

Objavljeni izvori

Čačanski kraj u Narodnooslobodilačkoj borbi 1941–1945, priređivač Ljubomir Pajović. Čačak: Istorijski arhiv, 1968. (cyrilic)

Statistički godišnjak Kraljevine Srbije. Beograd: Državna štamparija Kraljevine Srbije, 1895. (cyrilic)

Literatura

Acković, Dragoljub. *Romi u Beogradu: istorija, kultura i tradicija Roma u Beogradu od naseljavanja do kraja XX veka*. Beograd: Rominterpress, 2009.

Bejatović, Viktor. *Lepeza smrti: višedisciplinarni pristup i uporedne metodologije u rekonstrukciji motiva i obima ratnog zločina u Kragujevcu oktobra 1941*. Kragujevac: Spomen-park „Kragujevački oktobar“, 2017.

Blejk, Džeremi i Donald M. Makrejld. *Izučavanje istorije*. Beograd: Clio, 2007.

Black, Peter. "Reviewed Work: The Nazi Persecution of the Gypsies", *Central European History* 1/2002, 143–144.

Božović, Branislav. *Poruke streljanog grada*. Kragujevac: Spomen-park Kragujevački oktobar, 1966.

Brkić, Staniša. *Ime i broj*. Beograd: Muzej žrtava genocida, 2020. (cyrilic)

Ćulibrk, Jovan. *Istoriografija holokausta u Jugoslaviji*. Beograd: Pravoslavni bogoslovski fakultet Univerziteta, Institut za teološka istraživanja, Fakultet bezbednosti, 2011. (cyrilic)

Davidović, Goran i Miloš Timotijević. *Osvetljavanje istine: dokumenta za političku i vojnu istoriju Čačka 1938–1941*. Čačak: Narodni muzej, Istorijski arhiv; Kraljevo: Narodni muzej, 2006. (cyrilic)

Dimitrijević, Bojan. *Vojska Nedićeve Srbije*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2011. (cyrilic)

Dumić, Olivera. „Kragujevac u doba turskog zemana i zlosrećna sudbina Mustafa begove džamije“. *Zbornik radova sa Naučnog skupa Kragujevac prestonica Srbije 1818–1841*. Urednici Boriša Radovanović i Predrag Ilić. Kragujevac: Istorijski arhiv Šumadije Kragujevac, 2006, 291–302. (cyrilic)

Đurić, Rajko i Antun Miletić. *Istorija holokausta Roma*. Beograd: Politika, 2008. (cyrilic)

Glišić, Venceslav. *Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941–1944*. Beograd: Rad, 1970. (cyrilic)

Janković, Ivan. *Macke i packe: ogledi iz istorije represije u Srbiji*. Beograd: Fabrika knjiga, 2018.

Jorgić, Kristina. *Susedi kojih više nema: stradanje Roma u Kragujevcu oktobra 1941. godine*. Kragujevac: Spomen-park „Kragujevački oktobar“, 2018. (cyrilic)

Jovanović, Danijela. „Romi u Jevrejskom logoru Zemun 1941–1942“. *Balkanski književni glasnik* br. 5 (2006), datum pristupa 12. 5. 2021, <https://independent.academia.edu/Balkanskiknjij%C5%BEevniglasnik>

Kanic, Feliks. *Srbija, zemlja i stanovništvo*, knj. 1. Beograd: Srpska književna zadruga, Rad, 1986. (cyrilic)

Kenrick, Donald, Puxon, Grattan. *The Destiny of Europe's Gypsies*. London: London Sussex University Press, 1972.

Kenrick, Donald. *In the Shadow of the Swastika*. Hertfordshire: University of Hertfordshire, 1999.

Kenrick, Donald. *The Gypsy people during the Second World War*. Hertfordshire: University of Hertfordshire, 2006.

Klajn, Ivan. *Rečnik jezičkih nedoumica: četvrto, prerađeno i dopunjeno izdanje*. Beograd: Čigoja štampa, 1997.

Koljanin, Milan. *Nemački logor na beogradskom sajmištu 1941–1944*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1992.

Krakov, Stanislav. *General Milan Nedić. Na oštrici noža*, knj. I. Beograd: 'Nikola Pašić', 2008. (cyrilic)

Lewy, Guenter. *The Nazi Persecution of the Gypsies*. Oxford: Oxford University Press, 2000.

Marković, Slobodan. *Čistači i deca: zbornik materijala o streljanju Kraгујевčана 21. oktobra 1941. godine*, knj. 2, Kragujevac: nepoznat izdavač, 1961. (cyrilic)

Milojković, Mirko. *Kragujevački oktobar: jedna mladost u Srbiji*. Kragujevac: Spomen park „Kragujevački oktobar“ 1966. (cyrilic)

Milošević, Dragan. *Bibliografija radova o stradanju Roma u Drugom svetskom ratu na teritoriji prethodne Jugoslavije*. Beograd: Muzej žrtava genocida, 2020. (cyrilic)

Pešikan, Mitar i drugi. *Pravopis srpskoga jezika*. Novi Sad: Matrica srpska, 2010. (cyrilic)

Petrović, Dragoljub. *Prvi na rodnoj grudi*, knj. 3. Gornji Milanovac: Kulturni centar, Privredna knjiga, 1982. (cyrilic)

Pisari, Milovan. *Stradanje Roma u Srbiji za vreme Holokausta*. Beograd: Forum za primenjenu istoriju, 2014.

Pisari, Milovan. „Romi u Beogradu za vreme Drugog svetskog rata“. *Stanovanje Roma u Srbiji: stanje i izazovi*. Urednici Tibor Varadi i dr

Roma and Sinti Under-Studied Victims of Nazism. Washington D.C: Center for Advanced Holocaust Studies, United States Holocaust Memorial Museum, 2002.

Radonić, Ljiljana. „People of Freedom and Unlimited Movement: Representations of Roma in Post-Communist Memorial Museums“. *Social Inclusion Volume 3*, Issue 5 (2015), 64–77.

Stambolija, Nebojša. *Srpska državna straža 1942–1945.* Beograd: Institut za savremenu istoriju Srbije, 2021. (cyrilic)

Stojanović, Aleksandar. „Strahinja Janjić i Srpski Gestapo“. *80 godina od izbijanja Drugog svetskog rata na prostoru Jugoslavije i stradanja grada Kragujevca: novi pomaci i revizije istorije. Urednici Dmitar Tasić i Lela Vujošević. Kragujevac: Centar za naučnoistraživački rad Srpske akademije nauka i umetnosti i Univerziteta;* Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2021, 261–287. (cyrilic)

Vukanović, Tatomir. *Romi (Cigani) u Jugoslaviji.* Vranje: Nova Jugoslavija, 1983. (cyrilic)

Vukliš, Vladan. „Završni izvještaj dr Dušana Nedeljkovića o radu Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača“. *Topola: Časopis JU Spomen-područja Nova Gradina 2/2016*, 164–243. (cyrilic)

Zimmermann, Michael. *Rassenutopie und Genozid: Die nationalsozialistische „Lösung der Zigeunerfrage“.* Hamburg: Hamburger Beiträge zur Sozial- und Zeitgeschichte, 1996.

Zlata Vuksanović Macura. Beograd: SANU, 2017, 151–167. (cyrilic)

Periodika

Beogradske opštinske novine, Beograd, 1934, 1935. (cyrilic)

Javno mnjenje, Kragujevac, 1935. (cyrilic)

Novo vreme, Beograd, 1941. (cyrilic)

Pravda, Beograd, 1933. (cyrilic)

Službeni glasnik Srbije, Beograd, 1945. (cyrilic)

Vreme, Beograd, 1941. (cyrilic)

(Un)forgotten Victims: Tribulation of the Roma in Kragujevac...

Kristina Jorgić Stepanović, PhD
Curator-Historian
Memorial park “Kragujevački oktobar”

(UN)FORGOTTEN VICTIMS: TRIBULATION OF THE ROMA IN
Kragujevac ON OCTOBER 21st 1941

Summary

The paper focuses on the ordeal of the Roma community in Kragujevac, part of German occupation territory, in October 1941. It examines the difficulties that accompany establishing the exact number of Roma population due to the specificities of the census methodology and it also explores why there are still no accurate estimates of the size of Roma community in Kragujevac and the surrounding area for the given period. The paper analyses the underlying meaning of the *Command Pertaining to Jews and Gipsies* issued on May 30th 1941 and discusses the registration methodology for the Roma population, as well as the lists of ‘racially unacceptable citizens’ that had been found in the state administration bodies. The analysis of the material preserved in the Historical Archive of Šumadija provides a clearer picture of the difficult position the Roma in Kragujevac were in. The documents dating from March to October 1941 testify that the Roma, a vulnerable and underprivileged social group, suffered as the object of exercise of power and cruelty of the occupation and quisling regime. The research shows that at least 207 Roma civilians lost their lives on October 21st 1941. However, further multidisciplinary study is necessary to explore the reasonable assumption that there are other victims not included in the reports of the Yugoslav State Commission for Identification of War Crimes. The paper pays special attention to the so-called ‘exchange’ conducted mainly by the members of the Fifth Voluntary Detachment. Applying the criterion of *racial acceptability*, Marisav Petrović and his detachment typically exchanged one Serbian citizen for five to ten Roma people. The detailed analysis of the report of the Yugoslav State Commission for Identification of War Crimes pertaining to persons registered as Roma victims reveals that the most vital part of this ethnic group ceased to exist in October 1941.

УДК:94(497.11)"1941"(093.2)
94:341.322.5(=214.58)(497.11)"1941"(093.2)
930.253(497.11)"1941/1944"

Мср ПРЕДРАГ ИЛИЋ

Арх. саветник

Историјски архив Шумадије Крагујевац

pilic2@sbb.rs

КРАГУЈЕВАЦ 1941. г. У СВЕТЛУ АРХИВСКЕ ГРАЂЕ ФОНДА ПОГЛАВАРСТВО ГРАДА КРАГУЈЕВЦА 1941–1944.

Апстракт: Тема рада је живот у окупираном Крагујевцу од априла до краја децембра 1941, на основу оригиналне архивске грађе фонда *Поглаварство града Крагујевца 1941–1944. године*. Циљ рада је да прикаже функционисање града Крагујевца, његове управе, просветних институција, живот обичног човека, његове реакције на вртоглаве промене у граду, понашање окупационих власти, ванредних прилика и трагичних догађаја. У раду ће бити обрађена питања изградње склоништа, отпуштања и пензионисања општинских службеника, изградње грађевинских објеката у ратним условима, откупа вишкова пољопривредних производа – пшенице, снабдевања града основним животним намирницама, бројног стања избеглица, уверења породицама убијених грађана октобра 1941. године и др. До сада, живот и начин функционисања града у првој години окупације у Другом светском рату није на овај начин обрађиван.

Кључне речи: Крагујевац, окупација, Поглаварство града Крагујевца, стрељање.

Крагујевац на почетку Другог светског рата историографски је обрађен у светлу слома Краљевине Југославије, тј. његово заузимање од стране окупатора априла 1941. године и великог октобарског погрома становништва нашег града и околних села. Аутори монографија, чланака и расправа ова два догађаја често нису раздвајали, а смештали су их у контекст партизанских активности и ширења Народноослободилачког покрета. Сва истраживања на ову тему вршена су на основу архивске грађе Главних штабова КПЈ и СКОЈ-а, Зборника објављене и необјављене грађе Главних одбора, Окружних и Покрајинских комитета КПЈ и СКОЈ-а, мемоарске грађе чланова партизанских војних формација, редакција разних одбора за писање историје НОП-а, сећања учесника народноослободилачког покрета и преживелих учесника стрељања у Крагујевцу и Шумадији. Међутим, фонд Поглаварство града Крагујевца за период од 1941–1945. углавном није коришћен или су коришћени само поједини делови који су се уклапали у већ зацртану слику развоја партизанских јединица и деловања антифашистичких снага на овом подручју. Живот у граду непосредно пред почетак рата и првим месецима после његовог освајања, а нарочито после октобарске трагедије – није био обрађиван и истраживан. Функционисање града и свакодневни живот становништва био је у сенци ових догађаја. Баш из ових разлога желимо да кроз анализу комплетно сачуваног фонда *Поглаварство града Крагујевца 1941–1945.* истражимо како је град функционисао и како је текао живот становништва у току 1941. године.

Док је рат у Европи већ увелико трајао и увлачио једну по једну државу, код нас се и даље живело по устаљеном начину са свим предностима и недостацима који су вукли своје корене од тридесетих година XX века, тј. од велике економске кризе. Пред други светски рат у Крагујевцу је радило 18 индустријских предузећа разних грана производње и Војнотехнички завод. Већина ових предузећа настала су на основу капитала акумулираног у трговини, а само мали број је настао на основу удела иностраног капитала. Војнотехнички завод је био искључиво војноиндустријско предузеће у чији рад и пословање

је био уложен државни новац, преко државног буџета у делу који је био додељен Министарству војске. Између два светска рата мењала се и физиономија занатства у Крагујевцу. Стари занати, за којима је полако престајала потреба, су се гасили (нестајали су ужари, папучари, опанчари, четкари, абације и др.), а у новим условима и са новим потребама, пре свега ВТЗ и повећаног броја становника, новим занатима који су се базирали на обради метала бавили су се бравари и машински бравари, електричари, електро и водоинсталатери, лимари, фарбари; услужним занатима: козметичари, модни кројачи, женски фризери, штрикери и друго. Број занатлија је растао све до велике економске кризе, а затим опадао, како због кризе тако и због економске диференцијације и смањене потребе за њиховим производима у осиромашеном друштву. Крагујевац је Други светски рат дочекао са седам банака – новчаних завода, солидном путном и градском инфраструктуром, асфалтираним магистралним путем Београд–Крагујевац–Јагодина, где је Крагујевац био важно трговачко чвориште, и пругом Лапово–Крагујевац–Краљево, која је била повезана са пругом Београд–Ниш.¹ Поред тога, Крагујевац је био и значајни војни центар у коме су поред ВТЗ била смештена и два војна пука (XI и XIX).

Међутим, колико је наш град у многим сегментима предњачио у односу на друге средине, толико је био неприпремљен за предстојећи рат који се осећао у ваздуху и који је био на помолу. Иако немамо податке о војној спреми крагујевачких пукова, а што и није тема овог рада, на основу два документа у овом фонду, која су послата Поглаварству са ознаком „строго поверљиво“, можемо закључити да ни у овим војним формацијама стање није било на завидном нивоу. На основу одговора Поглаварства града Крагујевца, од 21. јануара 1941. године, види се јасно да у Крагујевцу није било довољно склоништа са смештај становништва у случају ваздушног напада и евентуалних ратних дејстава, као и да градске структуре уопште нису биле укључене у припреме за наступајући рат. У одговору Управи војне команде у Крагујевцу Поглаварство

¹ Др М. Поповић, *Крагујевац и његово привредно подручје* (Београд: САНУ, 1956), 116.

града Крагујевца наводи да на Пиварском брду не постоји ни једно склониште и да би се евентуално могло изградити једно склониште на земљишту Јагодинске пиваре, али под условом да то власник пиваре дозволи.² На основу расположиве архивске грађе немамо информацију како се овај проблем решио, и да ли се решио.

Само три дана касније, 24. јануара 1941, Трупна команда XIX Пешадијског пука „Војвода Путник“ обратила се Поглаварству са захтевом да исто издејствује да се део трупних коња, којих има превише у пуковским коњушницама, и ту пропадају, да се разместе у добро опремљеним коњушницама у Градским кафанама „Петроград“ у ул. Карађорђевој бр. 81, власника Рајка Пауновића, „Цариград“ преко пута кафане „Гушић“ и у кафани „Цариград“ преко пута Нове Цркве, власника Фење Ризне. Власници поменутих кафана противили су се смештају коња у њиховим коњушницама.³ Поглаварство је већ наредног дана, по хитном поступку, решило овај проблем и коњи су били размештени по поменутих кафанским коњушницама.⁴ Актом од 24. јануара 1941. сазнајемо да су у штали Јагодинске пиваре смештени коњи и војници Штаба XIX пешадијског пука „Војвода Путник“ од 25. новембра 1940. године. Поред поменуте штале налази се кафана „Стара Пивара“, чији је власник издао војсци шталу за њене потребе и за то прима договорену кирију.⁵

Посебан проблем на територији Србије било је снабдевање становништва основним животним намирницама потребним са исхрану становништва, а којих није увек било у довољним количинама. Тај проблем је био евидентан током целе 1940. године, а посебно је дошао до изражаја у првим месецима 1941. На петнаестој седници Градског већа општине града Крагујевца, која је одржана 13. децембра 1940, овај проблем је евидентиран

² Историјски архив Шумадије у Крагујевцу, Фонд 1. 4. 2. 13. *Поглаварство града Крагујевца (1941–1944); 1941–1944: Акт Стр. пов. бр. 21 од 21. 01. 1941, кут. I. (У даљем тексту: ИАШК 1.4.2.13, ПГК, кутија. ..., акт бр. ...).*

³ ИАШК, 1. 4. 2. 13, ПГК, кутија 1, акт стр. пов., бр. 41 од 24. 01. 1941.

⁴ ИАШК, 1. 4. 2. 13, ПГК, кутија 1, акт пов., бр. 8 од 25. 01. 1941.

⁵ ИАШК, 1. 4. 2. 13, ПГК, кутија 1, акт пов., бр. 48. од 24. 01. 1941, одговор 31. 01. 1941.

и на истој је донето неколико важних одлука које ће значајно утицати на снабдевање града током целе 1941. године. На овој седници, поред тога што је одређена висина накнаде (плата) Председнику општине за вршење дужности, донет је *Правилник о установљењу и раду општинских уреда за снабдевање*.⁶ Овај правилник донет је на основу *Уредбе о установама за снабдевање*. Општински уред за снабдевање формира се при Градском поглаварству у Крагујевцу, чије седиште је у Крагујевцу, а делокруг деловања је подручје града Крагујевца. Чланом 2 овог правилника је дефинисано да „Задатак је општинских уреда за снабдевање да организује правилно и несметано снабдевање становништва свога рејона најнужнијим предметима исхране и огрева, у првом реду: брашном (пшеничним или кукурузним), односно пшеницом и кукурузом, машћу, јестивим уљем, пасуљем, пиринчом, кромпиром, шећером, огревним дрветом и угљем. У ту сврху Управа уреда ће испитивати потребе свога рејона, за које ће подељивати (контингетирати), а по потреби и набављати, смештати и продавати предмете исхране и огрева“.⁷ Правилником је прописано како ће се роба набављати и преко којих установа, задруга и организација продавати, на који начин ће се вршити дистрибуција и по којим ценама. Такође је прописано какав статус Уред има, организација рада, надлежност и делокруг рада, коме је надређен, а коме подређен итд. *Правилником* је дефинисано коме Управа подноси и ко контролише завршни рачун који се саставља сваке године. Уколико Дирекција за исхрану кредитира Општински Уред онда Дирекција прегледа завршни рачун и даје примедбе и мишљење на исти.⁸ *Правилник о установљењу и раду општинских уреда за снабдевање* ступа на снагу када га потпише Бан Дунавске бановине.

На истој седници је покренуто питање да тек формирани Уред за снабдевање покрене иницијативу за закључење зајма код Дирекције за исхрану од 2.000.000,00 динара ради кредитирања Општинског уреда за снабдевање. После краће дискусије у којој

⁶ ИАШК, 1. 4. 2. 13, ПГК, кутија 1, акт 1775 од 13. 12. 1940.

⁷ Исто.

⁸ Више о томе: *Правилник о установљењу и раду општинских уреда за снабдевање*, Исто.

су узели учешће потпредседник општине Момир Станковић и градски већници Велисав Петровић, Милан Стефановић, Никола Михаиловић, Никола Симић, Милорад Јовановић и Димитрије Станчић, сви говорници су били сагласни да услови „под којим је Дирекција за исхрану у начелу одобрила општини зајам од 2.000.000,00 динара су тешки и неприхватљиви, да је поступак око закључења овог зајма гломазан и испуњен многим формалностима који отежавају брз и успешан рад општинске администрације“.⁹ Камата на средства требало је да буде 2%, а служила би за финансирање рада Уреда. Предмет је повучен с дневног реда и упућен је специјалном одбору који је овом приликом формиран за анализирање и решавање овог проблема.¹⁰

Интересантно је поменути да се на истој седници расправљало и донета је одлука о измени регулационог плана града Крагујевца на делу око Нове радничке колоније који се састојао у томе да се „постојећи заштитни зелени појас помери до источне границе катастарске парцеле бр. 4445 и да се отворе на поменутој парцели четири улице ради рационалног парцелисања исте“. На седници је овлашћен Председник градске општине Милош Стевановић да у складу са Грађевинским законом може изложити на јавни увид предложене измене регулационог плана града Крагујевца.¹¹

Да је ситуација са снабдевањем основних животних намирница озбиљна сведочи нам и акт Начелства среза Крагујевачког, бр. 1882 од 3. фебруара 1941. године у коме се Удружење занатлија, Секција пекарских мајстора, обраћа молбом Начелству да се одобри справљање и продаја чистог кукурузног хлеба, јер је услед несташице хлебног брашна долазило до честе несташице хлеба у Крагујевцу. На основу *Уредбе о мељави и хлебу*, наређења Краљевске банске управе Дунавске бановине и

⁹ Исто.

¹⁰ Исто: У Одбор за решавање овог питања именовани су градски већници: Милан Стефановић, Кирило Вујичић, Драган Парезановић, Благоје Николић, Велисав Петровић и секретар општине Боривоје Тричковић.

¹¹ Исто.

Закона о радњама, Начелство среза крагујевачког је прописало да се у „пекарским радњама у Крагујевцу и на територији Среза крагујевачког поред народног хлеба може справљати и продавати кукурузни хлеб справљен само од кукурузног брашна, које мора бити чисто и непокварено, по цени од 3,50 динара за 1 килограм“. Ова одлука је почела да се спроводи већ наредног дана, 4. фебруара 1941.¹² О овој одлуци Градско поглаварство Крагујевца је преко својих органа обавестило све заинтересоване стране, а добошар (Милета Пантић) је 4. фебруара 1941. објавио.¹³ Старање о правилном извршењу ове одлуке вршило је Предстојништво градске полиције.

Упоредо са напред наведеном *Одлуком о продаји кукурузног хлеба* вршен је попис вишкова пшенице и брашна по селима. Већ 7. фебруара 1941. године од стране Начелства среза Крагујевачког¹⁴ стигла је наредба о спровођењу принудног откупа пшенице и брашна. Наредбом је дефинисан начин спровођења откупа.¹⁵ Интересантно је поменути да се вишком пшенице сматра 125 килограма по члану домаћинства, односно 100 килограма брашна по члану домаћинства, рачунајући од фебруара до јула – за пет месеци до наредне жетве. За неизвршавање ове Наредбе је била предвиђена новчана казна у износу од 10–500 динара или казна затвором 1–10 дана¹⁶. Као и о претходној, и о овој одлуци је објавио добошар 10. фебруара 1941. године.

Принудни откуп у држави сигурно није дао очекиване резултате, јер Начелство среза Крагујевачког, а на основу наредбе Министра снабдевања и исхране од бр. 22184/ I од 4. априла 1941. доноси наредбу 5. априла 1941. да све пекарске радње у Крагујевцу и на територији Среза крагујевачког израђују народни хлеб од мешавине 70% кукурузног и 30% пшеничног народног брашна. Ова наредба требало је да се примењује од 7.

¹² ИАШК, 1. 4. 2. 13, ПГК, кутија 1, акт 1882 од 3. 02. 1941.

¹³ ИАШК, 1. 4. 2. 13, ПГК, кутија 1, акт 4062 од 4. 02. 1941.

¹⁴ ИАШК, 1. 4. 2. 13, ПГК, кутија 2, акт 2086 од 7. 02. 1941.

¹⁵ Исто.

¹⁶ Исто.

априла 1941.¹⁷ За непоштовање ове наредбе, за прекршиоце су предвиђене санкције по *Закону о унутрашњој управи* новчаном казном 10–500 динара или казном затвора 1–10 дана.¹⁸

Прва и последња седница Градског већа општине града Крагујевца у слободном граду одржана је 13. фебруара 1941. На дневном реду ове седнице било је 19 тачака, од којих бих издвојио неколико, које су интересантне и које одсликавају рад општинске власти: Избор чланова грађевинског одбора за 1941, Предлог за оснивање Средње техничке школе и Трговачке академије у Крагујевцу, Предлог о уступању земљишта за подизање Учитељског дома, Предлог о смањењу цене за електрично осветљење Бановинске болнице, Предлог за вирманисање кредита за хидротехничке радове, Предлог да две улице у граду добију назив Ђенерала Драгутина Димитријевића и пуковника Живојина Нешића, Предлог за избор и одређивање Одбора градског већа, Предлог за проширење Управног одбора општег Уреда за снабдевање, Предлог за одређивање градских дисциплинских судија и њихових заменика за 1941. годину, Предлог за одређивање једног већника и једног заменика за члана Одбора за додељивање потпоре лицима позваних на војну дужност и Предлог за избор једног већника за процениоца земљишта дужника земљорадника и др.¹⁹

За 1941. годину био је изабран нови – стари Грађевински одбор у саставу: инжењер Војин Братуљевић, лекар Спира Стојановић и инжењер Леонид Залога, а њихови заменици су били: инжењер Божидар Стојановић, лекар Милан Зекавица и инжењер Милан Милошевић.

На захтев Краљевске банске управе Дунавске бановине актом VIII бр. 28009/40 град Крагујевац је примио на себе обавезу да оснује Средњу техничку школу и Трговачку академију. На овој седници је одлучено да се за смештај и рад Средње

---

17 ИАШК, 1. 4. 2. 13, ПГК, кутија 3, акт 5865 од 5. 04. 1941.

18 Исто.

19 ИАШК, 1. 4. 2. 13, ПГК, кутија 2, акт 5110 од 13. 02. 1941.

техничке школе и Трговачке академије ставе на располагање зграде у улици Војводе Путника бр. 31, задужбина покојног Павла Арсића Шењанина. Све потребне преправке и адаптације објеката за потребе школа ишле би на терет буџета града Крагујевца. За евентуалну изградњу нових школских објеката за рад ове две школе град се обавезао да уступи неку од својих парцела у ужем градском језгру, а по договору са меродавним институцијама у погледу места, површине и облика потребних парцела. Општина крагујевачка се обавезала да школе опреми потребним канцеларијским и школским намештајем, да преузме на себе трошкове осветљења и грева, и да се за школу и академију додели потребан број служитеља²⁰. На овој седници општина се оградила „да неће моћи да учествује финансијски при подизању школских зграда јер се налази пред решавањем подизања – изградње нових школских зграда за народне школе, којима недостаје за правилан рад око 39 учионица“.²¹

У посебну активност Градског поглаварства у месецима пре окупације града спада и поверљива Наредба бр. 10/40 Одсека за заштиту од напада из ваздуха Градског Поглаварства у Крагујевцу, а на основу наређења председника Градске општине који је упућен Одсеку водовода и канализације овог поглаварства – да се хитно учртају сви извори за снабдевање водом (реке, потоци, баре, ватрогасни водени резервоари итд.), целокупна градска водоводна мрежа (пречник и јачина водоводних цеви), сви надземни и подземни хидранти и сва она места из којих се може црпсти вода (канални, бунари, велики резервоари воде за пожар итд.). Све ове локације требало је учртати на плану града, према приложеном обрасцу ватрогасног плана.²²

У само предвечерје почетка Другог светског рата градско Поглаварство је донело неколико значајних одлука, као што је потврда узимања кредита за експропријацију земљишта у селу Грошница за подизање водојаже за градски водовод²³,

²⁰ Исто.

²¹ Исто.

²² ИАШК, 1. 4. 2. 13, ПГК, кутија 2, акт 204 од 25. 01. 1941.

²³ ИАШК, 1. 4. 2. 13, ПГК, кутија 3, акт 968 од 13. 03. 1941.

доношење *Правилника о грађевинским таксама општине града Крагујевца за 1941. годину*²⁴ и преко својих органа обавестило да ће 7. априла у штабу Шумадијске дивизије бити одржана прва непосредна погодба за набавку 39.775 м³ за гарнизоне у Крагујевцу, Крушевцу, Краљеву, Чачку, Горњем Милановци, Пожеги и Ужицу²⁵, као и да ће 28. априла бити организована лицитација за издавање под закуп канине у кругу касарне XIX пешадијског пука „Војвода Путник“.²⁶ Ова лицитација због окупације града није одржана. У исто време је вођен поступак за избор извођача радова на фарбању спољне фасаде – камуфлажи зграде школе „Краља Петра II“, за војне потребе.²⁷

Бурни мартовски догађаји који су дошли као реакција на потписивање акта о приступању Краљевине Југославије Тројном пакту, у градској администрацији нису уопште забележени, јер не постоји ни један акт – документ који помиње овај догађај. Познато је да су најмасовније демонстрације, после Београда, одржане у Крагујевцу. У вечерњим сатима, 25. марта, ученици су се спонтано окупили пред зградом Гимназије и певали државну химну, а затим су пошли Главном улицом, где су им се придружили грађани. Полиција је успела да окупљену масу разбије у мање групе и тиме умањи њену снагу. На интервенцију Алексе Обрадовића, председника општине и бившег народног посланика, демонстранти су се разишли, и град се убрзо смирио. Према полицијским извештајима, улицама Крагујевца демонстрирало је око 3.000 људи.²⁸

Демонстрације су настављене наредног дана, 26. марта, још већим интензитетом. Око 17 часова крагујевачке улице су биле пуне демонстраната. На више места у граду, на трговима и око споменика, где се скупљало много народа, наступали

24 ИАШК, 1. 4. 2. 13, ПГК, кутија 3, акт 954 од 11. 03. 1941.

25 ИАШК, 1. 4. 2. 13, ПГК, кутија 3, акт 12190 од 27. 03. 1941.

26 ИАШК, 1. 4. 2. 13, ПГК, кутија 3, пов., бр. 44 од 6. 04. 1941.

27 ИАШК, 1. 4. 2. 13, ПГК, кутија 3, акт 10209 од 21. 03. 1941.

28 *Априлски рат 1941: Зборник докумената*, књ. II, приредио Антун Милетић, (Београд: Војноисторијски институт, 1987, 309 ; Г. Милосављевић, „Крагујевац 1941. године – живот под окупацијом од 6. априла до краја октобра“, *Шумадијски анали – часопис за историографију, архивистику и хуманистичке науке*, 4/2008, 87.

су редом говорници, који су били праћени бурним овацијама присутних грађана. Огромна маса света, носећи државне заставе, долазила је до Крста у самом центру града, јавно негодујући због потписивања споразума. Војска је била у касарнама, у степену потпуне приправности. Према полицијским извештајима, на демонстрацијама тога дана у Крагујевцу учествовало је око 6.000 људи. Протести су се завршили око 20 часова, вез већих интервенција крагујевачке полиције.²⁹

О овим догађајима у архивској грађи Поглаварства града Крагујевца нема ни помена. Ипак, извесне појаве наговештавале су да је рат пред вратима. Интензивно позивање резервног састава војске на вежбе, учестало свирање ратних маршева преко радија и повећан број оправданих одсуствовања запослених у разним службама због позивања на војну дужност – најављивали су предстојеће догађаје. Догађај који је јасно указао на скори почетак рата била је наредба Министарства просвете о распуштању школа 1. априла 1941, а све школске зграде биле су уступљене за војне потребе. Ове податке не налазимо у фонду Поглаварства, већ у фондовима градских основних и средњих школа.

Први акт Поглаварства града Крагујевца после 6. априла, датума када је почео рат у Краљевини Југославији, написан је руком секретара Поглаварства Боривоја Тричковића, који се обраћа истом, са захтевом да је – пошто се зграда Поглаварства налази у угроженој зони, у близини железничке пруге, Војнотехничког завода и бетонског моста – потребно да се хитно исели због опасности по живот запослених, и да би исто могло да обавља важне текуће послове. Секретар Тричковић предлаже да се Поглаварство пресели у просторије Дечјег обданишта „Кнегиња Зорка“.³⁰ Истог дана је донета одлука да се сва надлештва преселе у просторије Дечјег обданишта, да се понесу само акта и предмети који су неопходни за рад, а да се

29 Г. Милосављевић, *н.д.*, 87.; Д. Н. Бакић, *Пет векова Крагујевца* (Крагујевац: Народна библиотека „Вук Караџић“, 1972), 268.

30 Зграда Дечјег обданишта „Кнегиња Зорка“ постоји и данас, а то је Здравствена амбуланта бр. 1 (прим. аутора)

сва остала документација закључа у постојећим просторијама – канцеларијама, и да се стражарно чува.³¹

Интересантно је поменути да се, док нису почеле ратне операције у вези са заузимањем Крагујевца од стране окупаторских јединица, 8. Одељење Војнотехничког завода обратило Поглаварству молбом да ће исто 7, 8, 9. и 10. априла вршити балистичко и артиљеријско гађање у тунелу и са положаја Илина вода, а да се становништво благовремено обавести да у периоду када је предвиђено гађање не излази на своја имања.³² Истог дана, 9. априла 1941, добошар је објавио ову информацију.

Само пет дана након напада на Краљевину Југославију, 11. немачка оклопна дивизија, продирући долином Велике Мораве, 10. априла заузела је Параћин, Ђуприју и Јагодину. Једним делом је наставила на север према Лапову, а другим делом на северозапад – према Крагујевцу. Брзина догађаја који су уследили није оставила времена за консолидовање и боље организовање одбране Крагујевца. После мањих борби на путу према Крагујевцу, немачке јединице су у зору 11. априла 1941. године кренуле у напад на Крагујевац. Немци су у току првих окршаја са нашим јединицама које су им се супротставиле, испалиле више граната на град, погодивши зграду Официрског дома, а Кнез Милошев конак истог дана је изгорео до темеља. После мањег броја покушаја појединих јединица или делова истих да на неким локацијама у граду пруже значајнији отпор, током поподнева 11. априла Немци су заузели Крагујевац.³³

Истог дана почела су хапшења заробљених војника Југословенске војске, који су довођени у центар града код

31 ИАШК, 1. 4. 2. 13, ПГК, кутија 3, акт 12198 од 7. 04. 1941.

32 ИАШК, 1. 4. 2. 13, ПГК, кутија 3, акт 12307 и 12308 од 9. 04. 1941.

33 Детаљније о томе како су се одвијале борбе и отпор наших јединица на свим локацијама у Крагујевцу, У: Др Б. Стокић, *Крагујевац у устанку и револуцији 1941. – Прилог за историју народноослободилачког рата и револуције 1941–1945. године* (Крагујевац: Спомен-парк „Крагујевачки октобар“, 1981); Д. М. Петровић, *Крагујевац априла 1941* (Крагујевац: Светлост, 1976); К. Богдановић, *Изабрани живот: Дневник о рату 1941–1944* (Крагујевац: Књижевни клуб „Катарина Богдановић“: Народна библиотека „Вук Караџић“, 1986). Г. Милосављевић, *н.д.*, 93–96.

Крста, а затим су одвођени у Пиротехнику где су затварани у једну радионицу. Немци су још током сукоба у Горњој Сабанти зашли по кућама и ухапсили око тридесетак мештана и као таоце их држали током целе ноћи. Похапсили су и познати број виђенијих грађана који су се затекли на градским улицама. Међу њима су били председник општине Алекса Обрадовић и адвокат Драгољуб Миловановић Бена.³⁴ Град је тих дана био пљачкан како од припадника немачких јединица тако и од наших грађана. Из затворених продавница изношена је роба, производних погона – машине и готови производи, из кланице – апарати за убијање стоке, сточни пасоши и кланичне књиге, а куће које су власници напустили тих дана биле су опљачкане. Све немачке команде сместиле су се у просторије Уреда и Комуналне банке, а нека одељења по зградама Војнотехничког завода.³⁵ Немачки војници су се смештали како у војне касарне, тако и по боље стојећим кућама, а нарочито у којима су постојала купатила. Од освајања града од стране Немаца, наредне две недеље железнички саобраћај није функционисао. Предстојништво градске полиције је обавестило Градско поглаварство града Крагујевца да ће 25. априла почети да саобраћа путнички воз бр. 4818 од Крагујевца до Витановца, са поласком у 11,15 часова ка Београду, са везом у Лапову за Ниш и Београд, воз бр. 4811 са поласком у 14,40 часова.³⁶

Крајем априла и у мају месецу 1941. живот у граду је почео да се постепено уређује наредбама, објавама и другим видовима присиле. Већ 5. маја, Одлуком Начелства среза Крагујевачког утврђено је да се у граду мора правити хлеб од 70% пшеничног и 30% кукурузног брашна.³⁷ Пет дана касније, 10. маја, прописана је *Наредба о раду месарница и продаји меса*.³⁸ Комесаријат дунавске бановине – Управно одељење упутило је упутства и наредбе свим среским начелницима, предстојницима градске

34 Д. М. Петровић, *н. д.*, 152.

35 Д. Н. Бакић, *н. д.*, 274.

36 ИАШК, 1. 4. 2. 13, *ПГК*, кутија 3, акт 8118/41 од 25. 04. 1941.

37 Одлуку је потврдило 19 пекара, што наводи на закључак да је тада у Крагујевцу било толико пекарских радњи. *ПГК*, кут. III, акт 12660 од 5. 05. 1941.

38 ИАШК, 1. 4. 2. 13, *ПГК*, кутија 3, акт 12641 од 10. 05. 1941.

полиције и председницима општина да су немачке војне власти дозволиле да органи досадашњих власти носе досадашње службене униформе, да се онемогући беспосличење по улицама, јавним местима и кафанама, да се врши надзор и онемогући проституција, да се врши надзор цена робе широке потрошње и хране, да се води надзор над сумњивим и непознатим лицима у граду и селима, да се прикупи оружје које становништво има у својим кућама и др.³⁹ Иако је било прописано да кафане и хотели раде до 20,30 часова, у почетку се та одлука није у потпуности поштовала. Новом наредбом Градског поглаварства у Крагујевцу, бр. 16886 од 25. јуна 1941, наложено је да се стриктно мора поштовати радно време и да у 20,30 ч. све кафане и хотели морају да буду затворени – изузев „Занатског дома“ и Хотела „Гушић“, као и друге угоститељске радње којима се буду издале посебне дозволе од Команде места за доцније време.

Наредбом Војног заповедника у Србији, параграфима 4 и 16. од 30. маја 1941, наређено је уклањање Јевреја и Рома из јавних служби. Ова наредба је прослеђена Министарству унутрашњих послова, а оно је проследило Комесаријату Дунавске бановине да Одлуку реализује на терену.⁴⁰ Одлука је већ 16. јуна прослеђена председнику Крагујевачке општине на реализацију исте, и да се у што краћем року достави списак лица јеврејске и ромске националности која су запослена у државним надлештвима, заводима и установама. Председник градске општине Алекса Обрадовић је 21. јуна потписао списак службеника Градског поглаварства, Јевреја и Цигана. На овом списку нашле су се две такве особе: др Сара Шнерсон, лекар Градског поглаварства (Јеврејка) и Коста Михаиловић, званичник Градског поглаварства (Циганин)⁴¹ – истог дана су отпуштени из службе.

У циљу отклањања извесних оштрина и нејасноћа у погледу спровођења претходне Уредбе о поступању према Је-

39 ИАШК, 1. 4. 2. 13, ПГК, кутија 3, акт 13973 и 13975 од 21. 05. 1941.

40 ИАШК, 1. 4. 2. 13, ПГК, кутија 4, акт 16451 од 16. 06. 1941.

41 ИАШК, 1. 4. 2. 13, ПГК, кутија 4, акт 16469 од 21. 06. 1941.

врејима и Ромима, Војни заповедник у Србији је новим актом бр. 2051–2142/41 од 11. јула 1941. донео нову наредбу којом је прописано да се „српским држављанима циганског порекла, који се баве поштеним послом, који воде уредан живот и чији су претци настањени барем од 1850. – што треба доказати, неће се, за сада, поступати према чл. 16 до 20 горе споменуте Уредбе. Доказ о настањености треба поднети надлежном председнику Општине, који ће га потврдити“.⁴² На основу доказа које буду доставили представници ромске националности и решавања предмета од стране градских власти утицаће на исправку „Циганске листе, које ће тако исправљене бити достављене Министарству унутрашњих послова“. Рок за спровођење ове Наредбе био је 15. август 1941. и није се смео прекорачити.⁴³ У овако кратком року крагујевачке породице ромске националности Вулећић, Димитријевић, Васић, Јовановић, Савић, Османовић и Вуичић поднеле су захтев са доказима да им се призна ово право, да се бришу из регистра Цигана и да убудуће не морају више да носе прописани знак око руке.⁴⁴ Припадници јеврејске заједнице и ромске популације нису имали право на стечену пензију. Лица која су стекла пензију пре почетка рата у Југославији, а били су Јевреји или Роми – губили су право да је примају.

На основу члана 8 Одлуке Савета Комесара, бр. 950/І од 13. јуна 1941, свим хонорарним службеницима, дневничарима и надничарима престаће државна служба дана 30. јуна исте године. У служби ће остати само они који нису напунили 60 година живота и који су по оцени надлежног Комесара потребни за обављање редовне службе. Одлука је спроведена преко Комесаријата Дунавске бановине. Сви запослени који су имали преко 60 година живота отпуштени су из службе и пензионисани. На основу овог циркуларног акта који је прослеђен свим државним установама, заводима и установама, Комесару – бану Дунавске бановине у Смедереву обратио се вршилац дужности Управника болнице у Крагујевцу Б. Михаиловић, шеф

42 ИАШК, 1. 4. 2. 13, ПГК, кутија 5, акт 20863 од 28. 07. 1941.

43 Исто.

44 ИАШК, 1. 4. 2. 13, ПГК, кутија 5, акта 23581, 28500, 37565, 37584, 37644.

Очног одељења, којим изражава противљење да се дневничари – надничари отпусте из службе. Он наводи да крагујевачка болница има капацитет од 289 болесничких постеља у којима је запослено 41 лице, а од тог броја су 33 дневничари – надничари и да се на њима заснива сва служба везана за негу болесника и одржавање чистоће. Њиховим отпуштањем болница би морала да обустави свој рад. Зато моли да се ова лица задрже у служби и после 30. јуна 1941. године, јер за рад и ред у болници он је лично одговоран.⁴⁵ На потврдан одговор на тражење вршиоца дужности управника болнице у Крагујевцу насмо наишли, али је вероватно позитивно решен јер је болница радила све време рата.

Одобрењем Војног заповедника у Србији, а преко Комесаријата, реализован је задатак отварања телеграфског саобраћаја у следећим градовима Србије: Београд, Ваљево, Зајечар, Косовска Митровица, Крагујевац, Лесковац, Младеновац, Ниш, Параћин, Петровград (Зрењанин – прим. аутора), Ужице, Чачак и Шабац.⁴⁶

Тих дана стизале су разне наредбе о организовању живота и рада на подручју Дунавске бановине. Министарство унутрашњих послова је 16. јуна издало *Наредбу о предузимању мера и начине одржавање јавне безбедности*,⁴⁷ а 18. јуна исто министарство је издало наредбу да се државна архива прикупи и преда државним надлештвима – јер је дошло до ситуације да се иста налази на местима која нису предвиђена за њен смештај и чување (код приватних лица), а делимично је и уништена. Зато се издаје наредба да се иста прикупи, да полицијске формације трагају за њом и да је сместе на прописаном месту, а да се извештаји о њеном налажењу доставе Министарству унутрашњих послова.⁴⁸ Ове одлуке поклапају се са сменом председника Крагујевачке општине Алексе Обрадовића и именовањем Страхиње Јанића.

45 ИАШК 1. 4. 2. 13, ППК, кутија 4, акт 17032 од 26. 06. 1941.

46 ИАШК, 1. 4. 2. 13, ППК, кутија 4, акт 16656 од 13. 06. 1941.

47 ИАШК, 1. 4. 2. 13, ППК, кутија 4, акт 16450 од 16. 06. 1941.

48 ИАШК, 1. 4. 2. 13, ППК, кутија 4, акт 16558 од 18. 06. 1941.

Интересантно је поменути да је наредбом Војног заповедника у Србији од 22. маја 1941. постављен начелник Бироа за помоћ руским емигрантима у Србији. На основу његових овлашћења, Наредбом од 5. јула 1941. за Начелника Руске колоније у Крагујевцу именован је Евгеније А. Леонтјев. Дужност и права Начелника Руске колоније у Крагујевцу обухватала је све функције у погледу заступања интереса Руске колоније, како целине тако и појединаца, старање о безбедности, осигурању материјалног положаја и др. Начелник Колоније имао је право да организује привредна и трговачка предузећа и установе, хумане приредбе, кухиње и друго, сагласно законским прописима и таксама.⁴⁹ Начелник Бироа за заштиту интереса руске емиграције у Србији обратио се председнику Крагујевачке општине да пружи сву потребну помоћ начелнику Колоније, уколико се он буде обратио Општини.⁵⁰

Одељење за трговину, обрт (занатство) и индустрију Дунавске бановине почетком јула месеца 1941. године расправљало је о захтеву крагујевачког индустријалца Светозара Стефановића за одобрење проширења његове фабрике конзерви у Станову. Поменуто Одељење је 5. јула формирало комисију за расправу о проширењу фабрике. Председник Комисије за расправу по овом захтеву био је Јован Џајовић, виши пристав, а чланови комисије Арх. Милоје Димић, представник Архитектонског одсека, инж. Лазар Лазић, представник Одсека за путеве Техничког одељења Дунавске бановине, изасланик Техничког одсека среског Начелства у Крагујевцу, изасланик Среског начелства Среза Гружанског у Крагујевцу, представник Градског поглаварства у Крагујевцу и представник Општинске управе у Становима. Дана 12. јула исте године, а на основу извештаја Комисије за расправу, Одељење за трговину, обрт (занатство) и индустрију Дунавске бановине донело је Одлуку да се Светозару Стефановићу одобри проширење постојеће фабрике конзерви, односно подизање нове зграде за смештај хладњаче, кланице, одељења за израду конзерви и радионице

49 ИАШК, 1. 4. 2. 13, ПГК, кутија 5, акт 18112 од 5. 07. 1941.

50 Исто.

за израду плеханих кутија, под условима који су Одлуком дефинисани.⁵¹ У септембру је Техничко одељење градског Поглаварства разматрало захтев крагујевачког индустријалца Саве Урошевића, да своју производњу сапуна, крема за ципеле, свећа и слично пресели на свом имању у ширем градском језгру, између улица Кнеза Михаила и Соколске. С обзиром на то да је у питању густо насељено подручје града, као и близина Војнотехничког завода, али без потребне инфраструктуре – Техничко одељење је ипак дало потребну дозволу, руководећи се, пре свега, потребама градског становништва у овим тешким временима за овим производима.⁵²

На десетине уверења Градско поглаварство је издало крагујевачким угоститељима и приватним лицима на име трошкова које су имали зато што су у њиховим становима и објектима били смештени немачки војници и официри. У летњим месецима велики број захтева су Крагујевчани упутили Поглаварству ради добијања уверења – потврде да нису чланови Комунистичке партије, да нису Јевреји или Роми, да немају никакве додатне приходе осим пензије или плате, да су у служби били од назначеног датума итд.

Све што је било потребно Немачким оружаним снагама проглашавали су немачком својином и својином Немачке државе. Такав случај је био када су сачинили Протокол са председником Крагујевачке општине Страхинђом Јањићем о предаји зграда на Метином (број 51, 52, 53, 214, 161, 148, 689 и 690) и Господаревом брду (немају бројеве) које нису имале ни војну ни привредну важност за Немачке војне снаге, па су стога предате на заштиту Градског поглаварства. Ове објекте град је требало да среди и преда сиротињи за становање. Пољски железнички колосек и објекат уз исти остали су и даље својина Немачке државе.⁵³

---

51 ИАШК, 1. 4. 2. 13, ПГК, кутија 5, акта 18174 и 19387 од 5. и 12. 07. 1941.

52 ИАШК, 1. 4. 2. 13, ПГК, кутија 8, акт 27023 од 19. 09. 1941.

53 ИАШК, 1. 4. 2. 13, ПГК, кутија 6, акт 22870.

У току августа, Немачка команда је уз помоћ Поглаварства радила на реновирању Горње основне школе коју су затим претворили у Немачку војну болницу. Радови су били опсежни и трајали су више од месец дана.⁵⁴

Предстојништво градске полиције је у току јула имало на располагању 60 полицијских стражара. То им није било довољно, па су тражили појачање. У августу, број полицајаца се повећао на 88 и 12 агената. Услови за њихов смештај били су лоши, јер су већину објеката у граду држали Немци. У касарни у Душановој улици бр. 31 није било довољно кревета, па су двојица спавали на једном, а неки и по поду. Осим кревета, ни постељине није било довољно, а хигијенски услови су били на веома ниском нивоу.⁵⁵

Због недостатка простора за све намене, зграде у Крагујевцу често су морале да се преправљају и да мењају своју намену. На захтев Војнозанатлијске школе у Крагујевцу предата је иницијатива Градском поглаварству да се изradi пројекат оправке и преграђивања просторија Соколског дома у Старој радничкој колонији у Крагујевцу, за потребе Средње техничке и Мушке занатске школе. Идеја је била да се уместо затворене Војнозанатлијске школе оснују две сродне образовне установе – Средња техничка и Мушка занатска школа. Прва би требало да школује техничаре, а друга квалификоване раднике неколико профила. У форми захтева Војнозанатлијска школа моли Поглаварство да одреди рок у коме би назначени и одобрени радови могли бити готови, како би од Министарства народне привреде могли да траже дозволу за рад Средње техничке и Мушке занатске школе.⁵⁶ У архивској грађи овог фонда одговор не налазимо. Школска година у свим средњим школама у Крагујевцу званично је почела 2. октобра 1941.

Велики број избеглица који је боравио у Крагујевцу представљао је значајан проблем. Према неким проценама крајем јула 1941. било их је преко 430, углавном су били смештени у

54 ИАШК, 1. 4. 2. 13, ПГК, кутија 7, акт 26674 од 1. 08. 1941.

55 ИАШК 1. 4. 2. 13, ПГК, кутија 6, акт 23098 од 19. 08. 1941.

56 Исто.

Старој радничкој колонији и Војној болници, а нешто мањи број по кућама имућнијих породица. Избеглице су биле претежно из Хрватске (НДХ), Македоније и са Косова. Њихов број се стално повећавао, па их је у августу било преко 5 стотина. Средства за њихову исхрану била су обезбеђена. Међутим, велики притисак на Поглаварство вршен је кроз све већи број захтева домаћег становништва које се налазило на ивици егзистенције – јер је било страдалих чланова домаћинства, велики број домаћина породица се налазио у заробљеништву, водили се као нестала лица итд.

У таквим условима Крагујевац је сачекао октобар, који ће својом трагичношћу обележити његов даљи развој и на град ставити печат страдалника, који и данас носи. Како је ситуација у Србији, услед учесталих устаничких акција, претила да измакне контроли, уследила је брза реакција са највиших места у Берлину. Било је потребно завести ред у земљама које је захватио устанак ширих размера, тако што ће се применити најоштрије мере и силом спровести ауторитет окупационе власти. Како су устаничке акције биле све чешће и јаче, 10. октобра 1941. дошло се до Наредбе, по којој се за сваког убијеног немачког војника или фолксдојчера има стрељати 100 заробљеника или талаца, а за сваког рањеног немачког војника или фолксдојчера 50 заробљеника или талаца.

Догађаји из октобра 1941. године обрађени су у бројним монографијама и стручним радовима током последњих седам деценија.⁵⁷ У архивској грађи фонда *Поглаварство града Крагујевца* у периоду пред октобарску трагедију наилазимо само на неколико докумената који ни у назнакама не сведоче нити нас наводе на било какву помисао да се спрема велики злочин.

57 Б. Божовић, *Крагујевачка трагедија* (Љубљана: Заложба „Борец“, књижевна збирка „Докази“ – 4, 1960); Б. Божовић, *Поруке стрељаног града*, (Београд: Народна књига, 1961); Група аутора, *Крагујевачки октобар*, (Крагујевац: Светлост, 1961); Д. Петровић, *Преживели оптузју, крвави октобар у Крагујевцу 1941* (Београд: ауторско издање, 1946); С. Бркић, *Име и број – крагујевачка трагедија 1941*, (Крагујевац: Спомен-парк „Крагујевачки октобар“, 2008); Бејатовић Виктор, *Лепеза смрти – вишедисциплинарни приступ и упоредне методологије у реконструкцији мотива и обима ратног злочина у Крагујевцу октобра 1941*, (Крагујевац: Спомен-парк „Крагујевачки октобар“, 2017).

Интересантно је навести документ Штаба Шумадијског одреда српских добровољаца, под командом Марисава Петровића, који се обраћа Председнику крагујевачке општине Рудолфу Швобелу да одмах овом штабу истог дана стави на располагање.⁵⁸ Штаб Српских добровољаца био је смештен у школи „Краља Петра II“. Овим актом траже се од председника општине једна коњска кола са коњем и запрегом за превоз намирница од вароши до школе, 10 кревета са целокупним постељинама, свежа слама за простирку по просторијама где су смештени добровољци, 8 стражарница, једно стручно лице које треба да обиђе терен и одреди где треба поставити електричну мрежу са сијалицама за осветљење терена око круга где је смештен одред, као и да пошаље потребан број радника који треба да поправе ограду којом је ограђен круг у коме је смештен овај одред и изврши потребне поправке како би било онемогућено пребацивање непожељних и сумњивих лица у круг.⁵⁹ Интересантно је истаћи да је акт послат 20. октобра 1941, када су злочини над Јеврејима у Багремару и у селима Грошница и Маршић – већ извршени. На документима је уместо званичног одговора руком написано да су сва тражења „наређена одређеним лицима“ које то треба да изврше.⁶⁰

Немачке окупационе власти су у својој бестијалности отишле корак даље тиме што злочин у Крагујевцу нису хтели ни желели да назову правим именом. У одштампаним обрасцима за издавање разних уверења члановима породица стрељаних у Шумарицама наводили су формулације да је „заиста погинуо 21. октобра 1941. године“, „погинуо несрећним случајем 21. октобра 1941. године“, „заиста страдао 21. октобра 1941. године“, „преминуо несрећним случајем 21. октобра 1941. године“... У мањем броју случајева, где је захтев писан руком и није подношен на прописаном обрасцу, стајало је „стрељан 21. октобра 1941. године“. Ако се само језички и логички анализирају напред наведене формулације, види се са колико

58 ИАШК, 1. 4. 2. 13, ППК, кутија 10, т. 30796 од 20. 10. 1941.

59 ИАШК, 1. 4. 2. 13, Исто.

60 Исто.

бахатости и осиноности су се односили према жртвама.⁶¹ Поред тога што су породице жртава најчешће тражиле социјалну помоћ, јер су остале без храниоца породице – оне су у свом захтеву морале и да доказују да су биле у законитом браку и да нису припадници јеврејске или ромске националности. Супруга Милоја Павловића, Настасија Наца Павловић, у свом захтеву наводи „да је била у законитом браку и да се после његове смрти није преудала, да није запослена у државној служби, да није Јеврејка нити Циганка, већ да је Аријевка, као и да се не бави самосталним радом. Уверење јој је потребно ради регулисања пензије“.⁶² Ово је само један од примера на каква понижења су стављани брачни другови и чланови породица стрељаних лица. Припадници јеврејске и ромске националности, чији су сродници стрељани, нису имали било каква права и препуштени су себи и својој судбини.

Помоћ у овим тешким временима стизала је са разних страна, али због хроничне оскудице и у другим срединама, она није била довољна да се подмире основне животне потребе. Архиепископија Београдско-Карловачка послала је Градском поглаварству 10.000 динара за сиротињу града Крагујевца.⁶³ Колико је била тешка ситуација у граду, говори нам и чињеница да је председник Градског поглаварства у Крагујевцу (Немац Рудолф Швебел, који је одрастао, школовао се, живео и радио у Крагујевцу) донео наредбу да се свим државним осталим нежењеним и неударним службеницима, почев од 1. децембра 1941. обуставља по 10% од нето припадљивости – плате, у корист Фонда за помагање сиротиње и незбринутог радништва.⁶⁴ Крајем децембра 1941. године прављен је списак лица која имају у својим двориштима крупну и ситну стоку (тачан број и врсту крупне и ситне стоке).⁶⁵

61 Видети на стотине уверења и разних других захтева чланова породица стрељаних грађана Крагујевца.

62 ИАШК, 1. 4. 2. 13, ПГК, кутија 10, акт 35010 од 12. 11. 1941.

63 ИАШК, 1. 4. 2. 13, ПГК, кутија 10, акт 37161 од 5. 12. 1941.

64 ИАШК, 1. 4. 2. 13, ПГК, кутија 10, акт 36231 од 28. 11. 1941.

65 ИАШК, 1. 4. 2. 13, ПГК, кутија 10, акт 37451 од 28. 12. 1941.

Истраживање на ову тему у 1941. години завршавамо актом Поглаварства града Крагујевца, од 22. децембра, који се упућује начелнику Среза крагујевачког: у њему се износи податак „да се по књигама уписа домаћинстава за добијање легитимација за снабдевање храном код овог поглаварства до сада пријавило 10.858 домаћинстава са укупним бројем чланова од 35.758“⁶⁶– што, највероватније, представља и број становника у Крагујевцу крајем 1941.⁶⁷ „Снабдевање домаћинстава код пекара је регулисано, а снабдевање месом и колонијалном робом код месара и трговаца извршиће се на начин како је то код пекара извршено“.⁶⁸ Хлеб је био основна намирница, а према њему и његовој потрошњи мери се све у људској исхрани – те и тих ратних година. На крају, напоменимо и то да је Градско поглаварство у отежаним ратним околностима и са смањеним бројем чиновника, динамику и обим посла имало као и у претходним годинама – у току 1941. примљено је или издато 37 800 аката.

66 ИАШК, 1. 4. 2. 13, ПГК, кутија 10, акт 37451 од 22. 12. 1941.

67 Попис становништва, због рата, није обављен 1941. године.

68 ИАШК, 1. 4. 2. 13, ПГК, кутија 10, акт 37451 од 22. 12. 1941.

Резиме

Истраживањем архивске грађе фонда *Поглаварство града Крагујевца 1941–1944. године*, а ограничивши се само на 1941. годину изложен је велики број чињеница које до сада нису биле познате или су само у назнакама помињане у различитим контекстима до сада издатих монографија и стручних радова. Када се говорило о Крагујевцу 1941, досадашња историографија се углавном бавила окупацијом града, партизанским устанком, борбом и стрељањем невиних грађана 21. октобра 1941. Овим радом отварају се нове теме за истраживање историје Крагујевца у току 1941, подстичу се и други истраживачи различитог профила да се заинтересују за ову тему, како би се дубинским истраживањем и научним анализама дошло до што ближе истине о догађајима који су судбински одредили правац развоја Крагујевца. Сачуваност архивске грађе омогућава нам да на исти или сличан начин истражимо и остале ратне године, од 1942. до 1944.

У раду се у први план да истиче човек, појединац, грађанин у контексту историјских догађаја које скоро нико није желео, његово преживљавање и сналажење у вртлогу светског рата. Сагледава се да су грађани немо посматрали успостављање окупационог система власти и постепено се привикавали на новонастало стање. Немачка окупациона управа у Крагујевцу сматрала је да ће се живот наставити несметано, али под њиховом контролом и на начин на који су они желели. Иако грађане Крагујевца није захватала паника, те је створена слика мирног српског града – то није утицало да Немачка освета буде немилосрдна и крвава. Чак и без обзира на то што Крагујевац никада није ушао у састав слободне територије, окупационе групе га нису поштеделе одмазде. Изабрали су његово становништво да послужи као застрашујући пример за целу Србију. Своју мржњу због пораза у Првом светском рату, надоградили су новом идеологијом и тежњом да створе нови светски поредак, где за Србе није било места. Град у централној Србији, центар војне индустрије са развијеном техничком интелигенцијом и

Предраг Илић

историјски доказаним слободарским духом, представљао је перманентну опасност у сваком тренутку. Немци никада нису раздвајали народ од побуњеника – за њих су Срби били обични разбојници за чију будућност нису превише марили. Своју геноцидну политику према одређеним етничким скупинама, Јеврејима и Ромима, спроводили су свуда и на сваком месту. За њих су жртве и породице жртава имале исти статус. У стварању свог замишљеног светског поретка, припадници српског народа су били реметилачки фактор, који им смета по други пут у историји.

У светлу тих догађаја треба анализирати догађаје из наше ближе прошлости, без идеолошких оптерећења, и на основу сагледаних чињеница извучити закључке.

Sources and Literature

Neobjavljeni izvori

Istorijski arhiv Šumadije Kragujevac: Poglavarstvo grada Kragujevca (1941–1944)

Objavljeni izvori

Aprilski rat 1941: zbornik dokumenata, knj. II, priredio Antun Miletić, Beograd: Vojnoistorijski institut, 1987.

Literatura

Bakić, Dragoljub. *Pet vekova Kragujevca*. Kragujevac: Narodna biblioteka „Vuk Karadžić“, 1972. (cyrilic)

Bejatović, Viktor. *Lepeza smrti – višedisciplinarni pristup i uporedne metodologije u rekonstrukciji motiva i obima ratnog zločina u Kragujevcu oktobra 1941*. Kragujevac: Spomen-park „Kragujevački oktobar“, 2017. (cyrilic)

Bogdanović, Katarina. *Izabrani život: Dnevnik o ratu 1941–1944*. Kragujevac: Književni klub „Katarina Bogdanović“: Narodna biblioteka „Vuk Karadžić“, 1986. (cyrilic)

Božović, Branislav. *Kragujevačka tragedija: književna zbirka „Dokazi“*. Ljubljana: Založba Borec, 1960.

Božović, Branislav. *Poruke streljanog grada*. Beograd: Narodna knjiga: 1961. (cyrilic)

Brkić, Staniša. *Ime i broj – kragujevačka tragedija 1941*. Kragujevac: Spomen-park „Kragujevački oktobar“, 2007. (cyrilic)

Brkić, Staniša. Nenad Đorđević. *Veliki zločini Vermahta, Kragujevac 1941. godine*. Kragujevac: autorsko izdanje, 2004. (cyrilic)

Grupa autora, *Kragujevački oktobar*. Kragujevac: Svetlost, 1961. (cyrilic)

Grupa autora, *Kragujevac*. Beograd: Narodni odbor opštine Kragujevac, 1957. (cyrilic)

Milojković, Mirko. *Jedna mladost u Srbiji*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika NR Srbije, 1961. (cyrilic)

Milojković, Mirko. *Krv na lišću: zapisi o partizanskom ratovanju u Šumadiji*. Beograd: Nolit, 1955. (cyrilic)

Milosavljević, Goran. „Kragujevac 1941. godine – život pod okupacijom od 6. aprila do kraja oktobra“, *Šumadijski anali – časopis za istoriografiju, arhivistiku i humanističke nauke*, 4/2008, 86-119. (cyrilic)

Milosavljević, Goran. „Kragujevac 1941. godine – život pod okupacijom od 6. aprila do kraja oktobra“, *Šumadijski anali – časopis za istoriografiju, arhivistiku i humanističke nauke*, 5/2009, 127-156. (cyrilic)

Petrović, Dragoljub. *Preživeli optužuju, krvavi oktobar u Kragujevcu 1941*. Beograd: autorsko izdanje, 1946. (cyrilic)

Petrović, Dragoljub. *Na razvođu pod planinom* (Hronika NOB-a sela G. i D. Komarice kod Kragujevca.) Novi Sad: Dnevnik, 1965. (cyrilic)

Petrović, Dragoljub M. *Kragujevac aprila 1941*. Kragujevac: Svetlost, 1976. (cyrilic)

Popović, Miroslav. *Kragujevac i njegovo privredno područje*. Beograd: SANU, 1956. (cyrilic)

Stanković, Milan. *Prvi šumadijski partizanski odred*. Beograd: Vojno delo, 1963. (cyrilic)

Stokić, Blagoje. *Kragujevac u ustanku i revoluciji 1941. Prilog za istoriju narodnooslobodilačkog rata i revolucije 1941–1945. godine*. Kragujevac: Spomen-park „Kragujevački oktobar“, 1981. (cyrilic)

Stokić, Blagoje. „Kragujevac u narodnooslobodilačkoj borbi“, referat na XII redovnoj skupštini Društva istoričara NR Srbije u Kragujevcu, 5–7 oktobar 1962; (cyrilic)

Stokić, Blagoje. „Prikupljanje oružja za Kragujevački NOP odred“, *Vojnotehnički glasnik* 7/1961, 506-510. (cyrilic)

Predrag Ilić, MA
Counselor Archivist
Historical Archive of Šumadija in Kragujevac

KRAGUJEVAC IN 1941 AS REFLECTED IN THE ARCHIVES OF THE
MUNICIPALITY OF KRAGUJEVAC 1941-1944

Summary

This study of the historical sources available at the Archive of the Municipality of Kragujevac 1941–1944 focuses exclusively on the year 1941 and presents the facts that have previously either been completely unknown or have been superficially treated in scientific monographs and articles published so far. When exploring the life in Kragujevac in 1941, historians have so far predominantly concentrated on the occupation of the town, the partisan uprising and the battles they fought and the execution of innocent citizens on October 21st 1941. This paper introduces a new direction of exploration of the history of Kragujevac in 1941 aiming to inspire interest of other researchers and to broaden and deepen the analysis so as to reveal the truth about the events that determined the direction in which Kragujevac later developed. The fact that the historical sources in the Archive are well preserved will also allow us to explore the remainder of the war period (namely years 1942–1944). The paper focuses on the individual, a man or a woman, the citizen caught in the whirlwind of cataclysmic historical events, his/her survival and life in times of the world war. The study finds that the citizens simply observed the installation of the new government and gradually adjusted to the new situation. The German occupation government in Kragujevac assumed that everyday life would go on as usual, under their control and in the manner they had planned. The citizens of Kragujevac seemed unperturbed, which produced the picture of a quiet Serbian town, yet they faced German vengeance that was both bloody and brutal. In spite of the fact that Kragujevac had never been part of the liberated territory, the occupying troops inflicted severe retribution on the town. What happened to the citizens of Kragujevac was meant to be a frightening object lesson for entire Serbia. The German hatred caused by the World War I defeat was complemented by the

new ideology that aimed to create a new world order, in which there was no room for the Serbs. This town in central Serbia, the hub of military industry full of engineering experts, valued freedom above all else, which presented a permanent danger at any given moment. The Germans never differentiated between common people and the rebels. For them, Serbs were nothing more than bandits whose destiny was of no importance. They strived to implement their genocidal policy towards certain ethnic groups, such as the Jews and Roma, wherever they could. The victims and the families of victims held the same status for them. Consequently, the people of Serbia presented an obstacle which for the second time in history prevented them from establishing an ideal world order. It is in the light of these facts that our recent history should be observed and analyzed, free of any ideology.

УДК: 341.322.5(497.11 Крагујевачки округ)"1941/1944"
355.48-058.65(497.11 Крагујевачки округ)"1941/1944"
94(497.11 Крагујевачки округ)"1941/1944"

Др НЕБОЈША СТАМБОЛИЈА

Научни сарадник
Институт за савремену историју, Београд
nstambolija@gmail.com

Др БОРИС ТОМАНИЋ

Научни сарадник
Институт за савремену историју, Београд
borisbox62@gmail.com

**РАТНИ ЗЛОЧИНИ У КРАГУЈЕВАЧКОМ ОКРУГУ ТОКОМ
ОКУПАЦИЈЕ 1941–1944: ТИПОЛОГИЈА И КВАНТИФИКАЦИЈА**

Апстракт: Историју града Крагујевца током окупације обележио је злочин масовних размера у Шумарицама. Немачке окупационе јединице 19–21. октобра 1941. стрељале су преко 2780 цивила. Нажалост, то није био једини злочин који је задесио овај град и његову околину. У раду је дат преглед најкарактеристичнијих злочина који су почињени у Крагујевачком округу у периоду 1941–1944. Кратка анализа чини први део рада, док су у другом делу текста злочини класификовани према територијалном и тематском принципу, на основу података Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача. Чланак је настао на основу архивске грађе, објављених извора и релевантне литературе.

Кључне речи: Србија, Други светски рат, окупација, Крагујевац, ратни злочини, одмазде, Шумарице, Метино брдо, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача.

Кратак преглед злочина почињених у Крагујевачком округу

Догађајима од 25. односно 27. марта 1941. судбина Југославије била је запечаћена. Истог дана, Адолф Хитлер је на саветовању са својом Врховном командом донео одлуку да војнички прегази Југославију. У том смислу, истог дана издата је *Директива* 25, а до 30. марта немачки генерали су израдили детаљан оперативни план за нападачке војне операције. Југославија је нападнута 6. априла, без икакве претходне опомене и објаве рата. Овај напад отпочео је бомбардовањем из ваздуха небрањених градова, нарочито престонице Југославије. У муњевитом рату убрзо је уследила капитулација која је потписана 17. априла 1941, а Немачка је одмах извршила окупацију и почела са распарчавањем југословенске територије.¹

Немачка као водећа сила Осовине и најзаинтересованија за овај простор, давала је иницијативу за деобу и државно уништење Краљевине Југославије. Тако је у установама Трећег рајха 6. априла 1941. донет тзв. *Генерални план*. (*Опште смернице*), а 12. априла 1941. донесене су, према Хитлеровој директиви, *Привремене смернице* које је потписао фелдмаршал Вилхелм Кајтел.² Тако се простор Шумадије нашао у Србији која је била сведена практично на преткумановске границе, под режимом војне управе, обавезна да плаћа контрибуције немачком окупатору за издржавање окупационе војске.³ Војна организација земље спроведена је преко фелдкомандантура, крајскокомандантура и ортскокомандантура. У Крагујевцу је основана крајскокомандантура 832 на чијем челу се налазио капетан Ото фон

¹ Видети: Jovan Marjanović, *Ustanak i narodno-oslobodilački pokret u Srbiji 1941* (Beograd: Institut društvenih nauka, Odeljenje za istorijske nauke, 1963), 15–41; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988. Druga knjiga. Narodnooslobodilački rat i revolucija 1941–1945* (Beograd: Nolit, 1988), 25–51; Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza*. 2 (Beograd: Narodna knjiga; Titograd: Pobjeda; Ljubljana: Partizanska knjiga, 1983), 247–303.

² Видети: Dušan Lukač, *Treći rajh i zemlje jugoistočne Evrope. Drugi deo. 1937–1941* (Beograd: Vojnoizdavački zavod; Ljubljana: Partizanska knjiga, 1982), 526; Slobodan Milošević, „Окупаторска подела Југославије 1941–1945“, *Istorija 20. veka* 1–2/1992, 125–127; Ferdo Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije* (Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1970).

³ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945* (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992), 111–113.

Бишофсхаузен, а од априла 1942. капетан, а касније мајор Хуго Шустер. Ова крајскокомандантура налазила се под надлежношћу фелдкомандантуре 599 у Београду. У току маја, ради попуне трупа и припрема напада на СССР, повучене су снаге Трећег рајха које су учествовале у агресији на Југославију а на њихово место дошле су 704, 714. и 718. дивизија. У Србију је средином јуна стигла Виша команда 65 са генералом Паулом Бадером на челу. Целокупан окупациони систем у Србији служио је за одржавање реда и мира и експлоатацији привредних добара, а претње смртним казнама и увођење војних (преких) судова тек су наговештавали будући терор у окупационим условима.⁴

Немачки окупациони систем био је потпомогнут оснивањем Савета комесара са Миланом Аћимовићем на челу 1. маја 1941, а касније формирањем владе Милана Недића 29. августа 1941. Један од главних задатака колаборационистичких власти састојао се у томе да одржава ред и мир, па је у ту сврху окупатор дозволио формирање Жандармерије, 6. маја 1941. До краја године формиране су и јединице Српске добровољачке команде (касније Српског добровољачког корпуса, СДК) чије је језгро чинила омладина ЗБОР-а, а августа 1941. и Коста Пећанац је своје четничке одреде ставио на располагање српској влади. Почетком 1942. формирана је и Српска државна стража (СДС).⁵ Влада Милана Недића је крајем 1941. приступила и

⁴ Архив Југославије, фонд 110, *Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача*, фасцикла 95, одлука за Бишофсхаузена, ф. бр. 1815, дос. бр. 3928 (даље: АЈ, 110-95, одлука за Бишофсхаузена ф. бр. 1815, дос. бр. 3928); Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu...*, 114. Тако је у наређењу генерал-пуковника Максимилијана фон Вајкса, између осталог, стајало следеће: „У једном подмуклом нападу немачки војници су изгубили животе. Немачко стрпљење је при крају. За освету је стрељано 100 Срба из свих слојева становништва. Убудуће за сваког убијеног немачког војника, сваког пута биће безобзирно стрељано 100 Срба“. Међутим, ова наредба није стриктно поштована, као Кајтелова од 16. септембра 1941, јер је и после ње било напада на немачке војнике, али је одмазда обухватала знатно мањи број људи. Венцеслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941-1944* (Београд: Рад, 1970), 34-35.

⁵ Видети: АЈ, 11052, документ 589 (даље: АЈ, 110-252-589), дос. бр. 356; Бојан Димитријевић, *Војска Недићеве Србије. Оружане снаге српске владе 1941-1945* (Београд: Службени гласник, 2014), 27-29, 102-108; Nikola Milovanović, *Kontrarevolucionarni pokret Draže Mihailovića. Izdaja. 1* (Београд: Slovo ljubve, 1983), 789; Момчило Павловић, Божица Младеновић, *Коста Миловановић Пећанац 1879-1944. Биографија* (Београд: Институт за савремену историју, 2003); Petranović, *Srbija u Drugom svetskom*

административној подели, па је Уредбом од 26. децембра 1941. формиран Крагујевачки округ који се састојао од седам срезова. У новоформираном Крагујевачком округу ушли су следећи срезови: Гружански (Крагујевац), Качерски (Белановица), Крагујевачки (Крагујевац), Лепенички (Рача), Опленачки (Топола), Орашачки (Аранђеловац) и Таковски (Горњи Милановац).⁶

Први злочини масовног убијања цивила у Крагујевачком округу десили су се као знак одмазде због акција партизанских одреда, који су се у овим крајевима појавили након немачког напада на Совјетски Савез.⁷ Један од првих таквих злочина десио се у селу Бања поред Аранђеловца 16. и 17. августа 1941. када су немачки војници из 2. батерије 220. противтенковског дивизиона стрељали 12 људи из овог села, као одмазду због тога што су партизани из Првог шумадијског одреда 16. августа у истом селу убили тројицу немачких војника.⁸

Месец дана касније, 16. септембра, немачки војници стрељали су 10 становника Горње Трнаве, код Тополе. Као повод послужила је једна акција партизана из Првог шумадијског одреда који су 13. септембра зауставили аутобус који се саобраћао трасом Београд–Крагујевац и код овог села стрељали два Немца које су извели из аутобуса. Притом су запалили аутобус, а путнике опљачкали. Од већих злочина треба поменути и стрељање на брду Светиња код Чумића 2. октобра 1941. На овом брду често су прављене заседе, па је у једној таквој (коју је 2. октобра направио поменути партизански одред) убијен 21

ratu..., 134–137; Небојша Стамболија, *Српска државна стража 1942–1944* (Београд: Институт за савремену историју, 2021).

⁶ „Уредба о административној подели земље“, *Службене новине*, 26. децембар 1941, 1–4.

⁷ Видети: Миљивоје Станковић, *Први шумадијски партизански одред* (Београд: Народна књига, 1983); Борис Томанић, „Први шумадијски партизански одред, од оснивања одреда до слома устанка у Србији (јун–децембар 1941)“, *Војноисторијски гласник* 1/2018, 94–124.

⁸ АЈ, 110–134–348–134–370, АЈ, 110–134–368–134–370, АЈ, 110–145–72–145–74, одлука за Функеа, ф. бр. 6600, одлука за Штала, ф. бр. 6601, одлука за Конопацког, ф. бр. 8784, дос. бр. 3067; Мирко Милојковић, *Крв на лицију. Записи о партизанском ратовању у Шумадији* (Београд: Нолит, 1955), 21; Станковић, *Први шумадијски...*, 187–188; Борис Томанић, *Горња Јасеница у Другом светском рату. Аранђеловац и Топола 1941–1945* (Београд: Институт за савремену историју, 2019), 251–253.

немачки војник и официр. Касније тог дана упућени су војници 1. батаљона 724. пешадијског пука и 3. батаљона 749. пука 704. дивизије из Крагујевца како би покупили мртве немачке војнике. Уместо тога, они су похватили двадесетак лица који су се враћали из Великог Шења са вашара, где су купили креч. Ове људе Немци су искористили како би утоварили своје погинуле саборце на камион, а након тога су постројили жртве у један ред, отворили ватру и том приликом убили 21 особу. Поред настрадалих на Светињи, окупатор је 4. октобра 1941, због убијених немачких војника у циљу одмазде из логора у Шапцу и „јеврејског пролазног логора“ у Београду – наредио стрељање 2.200 људи (углавном Јевреја и Цигана).⁹

Посебан осврт на ратне злочине које је Немачка починила у Југославији заслужује покољ у Крагујевцу. У борбама које су вођене око Горњег Милановца, партизани и четници су у једној заједничкој акцији извршили напад на 3. батаљон 749. пешадијског пука 717. дивизије из Крагујевца. У тој борби немачки батаљон изгубио је 10 војника, а 26 је било рањено. Ови губици послужили су нацистима као повод да изврше најтежи ратни злочин у Србији током окупације. Прикупљање становништва које је требало да послужи за одмазду почело је да се спроводи одмах по повратку немачког батаљона у Крагујевац 18. октобра 1941. У акцији прикупљања, а потом и стрељања грађана Крагујевца учествовали су: 3. батаљон 749. пешадијског пука 717. дивизије и 1. батаљон 724. пешадијског пука 704. дивизије. Заједно са поменутиим батаљонима регуларне војске активно су деловале и све остале немачке структуре у граду, као и 5. добровољачки одред под командом Марисава Петровића. Пошто је број лица предвиђених за одмазду требало да буде 2.300, по препоруци крајскоманданта капетана Ота фон Бишофсхаузена, 19. октобра извршена су хапшења, паљења и стрељања по околним селима (Грошница, Мечковац, Маршић). Број стрељаних у том тренутку није био ни близу коначном броју, па су хапшења настављена у самом Крагујевцу, од 20.

⁹ М. Милојковић, *Крв на лишћу...*, 24, 34–35; М. Станковић, *Први шумадијски...*, 228–230, 265–274; Б. Томанић, *Горња Јасеница...*, 253–257. Видети још: В. Глишић, *Терор и злочини...*, 60; Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије...*, 132.

октобра. Егзекуције су почеле предвече 20. октобра, а масовно стрељање рано изјутра 21. октобра 1941. На овај начин стрељано је између 19. и 21. октобра преко 2.780 лица.¹⁰

Злочини над цивилним становништвом у Крагујевачком округу вршени су и у импровизованим логорима. Један од таквих био је логор на Метином брду чије се оснивање, новембра 1941, поклапа са акцијама окупаторских и колаборационистичких јединица против равногорског и партизанског покрета и замирањем антифашистичког устанка на територији Србије. Логор на Метином брду имао је, пре свега, пролазни карактер, мада су у њега често пристизала и лица која би касније послужила за одмазду. Ту су тукли и мучили ухапшене, па су једни одлазили на стрељање, док су други слати у Борски рудник или у Немачку и Норвешку, где су многи умирали изнурени радом, глађу и болешћу; треће су пребацивали из логора у логор уз константна мучења, а само мањи број лица окупатор је пуштао кућама – после више месеци проведених у затвору. Такво стање потрајало је све до распуштања логора јуна 1942. године. Овом злочину пружали су обилну помоћ срески начелници, председници сеоских општина, чланови општинских управа, војне јединице српске колаборационистичке владе итд.¹¹ Поред константних стрељања мањег обима (која су започела 13. фебруара 1942), забележена су и два већа: 2. марта 1942. на Метином брду и 22. марта 1942. у Медни, у Доњој Сабанти, селу близу Крагујевца. У ова два масовна злочина убијено је преко 250 људи, а само неколико је успело да се спаси бекством. Последње стрељање на

10 *Zbornik dokumenata i podataka o narodno-oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*. Tom 1, knjiga 1 (Beograd: Vojno-istorijski institut Jugoslovenske armije, 1949), 548–553 (даље: *Zbornik I/1*); Виктор Бејатовић, *Лепеза смрти. Вишедисциплинарни приступ и упоредне методологије у реконструкцији мотива и обима ратног злочина у Крагујевцу октобра 1941* (Крагујевац: Спомен-парк „Крагујевачки октобар“, 2017); Станиша Бркић, *Име и број. Крагујевачка трагедија 1941* (Крагујевац: Спомен-парк „Крагујевачки октобар“, 2007), 47–74; Staniša Brkić, Nenad Đorđević, *Grosse Verbrechen der Wehrmacht, Kragujevac 1941* (Kragujevac: S. Brkić, 2004); В. Глишић, *Терор у злочини...*, 65–67; Valter Manošek, *Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja. 1941–1942* (Beograd: Službeni list SRJ, 2007), 160–164; Boris Tomanić, „Mass Shootings in Kragujevac During and After World War II (1941–1945). Testimonies and Memorization“, *Istorija 20. veka* 1/2020, 88–93.

11 AJ, 110–952–959–53–10, AJ, 110–393–6, ф. бр. 1815, дос. бр. 3664.

Метином брду током окупације забележено је 20. јануара 1944, након што је логор расформиран.¹²

Један од преживелих, Бранислав Стевановић, земљорадник из Брезовца, стар 24 године, поднео је пријаву Среском повереништву Земаљске комисије Орашачког среза 13. фебруара 1945. о томе како је успео да побегне са стрељања 3. марта 1942. године: „На дан 2. марта 1942. год(ине), Немци пошто су претходно извршили прозивање, одвојили су једну групу у којој сам био и ја и отерани смо на место звано Метино брдо. Ту су нам Немци са љотићевцима наредили да сиђемо у једну велику јаму, нешто је немачки командант наредио својим војницима и први плотун је опалио у нас. Ја сам рањен у десну руку, успео сам да искочим и почео сам да бежим у правцу вароши. У бежању рањен сам у леву ногу, у тим сам побегао од Немаца. Када сам стигао у варош, ја сам се сакрио у један подрум и ту ме је нашао сопственик куће... узео је лопату и почео ме ударати, с тим викао је жену да му донесе секиру да би ми осекао главу, ударио ме је са лопатом око 30 пута, ту сам успео да побегнем. Сакрио сам се у један клозет мало даље од те куће, у клозету ме је нашла једна женска, која је се уплашила од мене. Ја сам јој рекао да сам побегао са стрељања, она ми је рекла да ме неће отказати непријатељу и да ће да види докле су Немци блокирали варош. Ту сам провео цео дан... дала ми је хлеба и показала пут да изађем из вароши, путовао сам девет дана и девет ноћију до села Трнавe... пао сам од великих болова. Ту ме је нашла ондашња селска милиција... и однели (у) општину и известили су немачку команду. Немци су им наредили да се терам за Тополу... Међутим када је било око 10 часова увече дошла су два партизана... Они су ме отели од милиције и однели у село Овсиште..., али обавештени су четници из Страгара... ухватили ме и отерали у Страгаре и били ме, а одатле су ме отерали у немачку команду у Тополу... Одатле су ме отерали за Београд. У Београду су ме задржали у ортопедском одељењу, јер

12 Жељко Зиројевић, *Март 1942. г. Стрељање антифашиста Метино брдо – Медна* (Крагујевац: ГО СУБНОР, 2012), 23–23; Б. Томанић, *Горња Јасеница...*, 306–318; В. Томанић, „Mass Shootings...“, 93–97.

ми је живот био у опасности од великих рана. У болници сам био пет месеци где сам два пута оперисан. После сам пуштен кући по одобрењу немачке команде“.¹³

Вешање људи у Аранђеловцу од стране Немаца, август 1941.

Почетком и у току 1942. дошло је до померања окупационих војних јединица и реорганизације окупационог система на простору Србије. Немачки окупатор је током стагнације антифашистичких снага прибегао новим решењима како би новоуспостављено стање задржао и учврстио. У том циљу бугарске јединице добиле су своју окупациону зону у Србији. Штаб бугарских снага са седиштем у Нишкој Бањи био је потчињен немачком команданту Србије, а њихов долазак у Србију био је неопходан због померања немачких јединица на запад ради сузбијања устанка у Босни и Хрватској. Бугарске јединице још два пута су померале своју окупациону зону: прво, јануара 1943, а потом јуна/јула 1943, па се тако цео Крагујевачки округ нашао под окупацијом бугарских трупа.¹⁴

¹³ АЈ, 110-393-148-393-149, дос. бр. 3664.

¹⁴ *Zbornik XII/1* (Београд: Војноисторијски институт, 1973), 817-819; Miroslav Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika u Srbiji 1941-1944* (Београд: Институт за савремену историју, 1989).

Током августа 1942. немачка управа у Србији одлучила је да своје посадне дивизије пребаци на запад. Од немачких јединица остали су у Србији делови специјалне јединице „Бранденбург“, 5. СС полицијски пук и војнотериторијалне јединице (фелд-жандармерија и т.сл.), као и одређене јединице које су се само неко време задржавале у Србији. У Крагујевац и у његову околину тада су привремено дошле дивизија „Принц Еуген“ (која је из Баната, где је формирана, прешла у Србију 10. септембра 1942.) и 322. батаљон тзв. униформисане или Шуц-полиције (који је октобра 1942. прешао из Словеније у Крагујевац, а доцније у Тополу). Шуц-полиција је у немачком војном систему била огранак Полиције поретка (Ordnungspolizei), а састојала се од више полицијских батаљона жандармерије (Gendarmerie) чији су припадници били познати по бруталном извршењу наредби. Пошто је батаљон оскудевао у људству, током 1943. попуњен је са 80 војника–муслимана који су извршили више дела пљачке, паљења домова и убијања становништва.¹⁵

Боравак ових јединица на простору Крагујевачког округа пропраћен је бројним злочинима, од којих се издвајају два. Прво су припадници 2. брдског ловачког пука СС дивизије „Принц Еуген“, који су боравили на Опленцу од 13. новембра 1942. до 6. јануара 1943, од 6. до 9. децембра стрељали 31 особу код „Краљеве штале“. Лица која су стрељана била су првенствено из Качерског, Таковског и Орашачког среза.¹⁶

На дан 23. августа 1943. немачка казнена експедиција састављена од војних јединица из Тополе и Крагујевца запалила је варошицу Страгари, пошто је претходно опљачкала све покретности од вредности. У паљењу и убијању су учествовали припадници фелджандармерије из Крагујевца, 322. батаљон

¹⁵ Срђан Божовић, *Дивизија „Принц Еуген“* (Панчево: Народни музеј, 2011); Daniel Jona Goldhagen, *Hitlerovi dobrovoljni dželiti. Obični Nemci i holokaust* (Beograd: Radio B92, 1998), 193–199; Б. Томанић, *Горња Јасеница...*, 101–104.

¹⁶ Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлост, Историја Равногораца чачанског краја. Књига трећа: Агонија и слом. Ратне 1944. и 1945. година* (Чачак: Међуопштински историјски архив; Краљево: Народни музеј, 2004), 362–363, 367; Игор Петровић, *Опленац. Непозната историја* (Топола: Културни центар, 2012), 81–82; Б. Томанић, *Горња Јасеница...*, 257–262.

5. пука Шуц-полиције и вероватно Бугари. Том приликом попаљено је 160 домова, шест живих особа је изгорело, једно лице је убијено и једно лице је претходно разапето на поду куће, ексерима кроз дланове заковано за под и остављено да изгори заједно са кућом. Након 15 дана казнена експедиција је у Страгарима попала још неколико домова, тако да је ова шумадијска варошица скоро у потпуности изгорела. Наредних месец дана немачке војне патроле наилазиле су у више махова и пуцале на сваког ко се налазио у њиховој близини. За време паљења варошице похватаан је извештан број лица која нису успела да се сакрију. Ухапшеници су одведени у Аранђеловац, где су дуже време остали у затвору као таоци, ради одмазде уколико би дошло до евентуалног напада или изгреда. Злочин је почињен као одмазда због убиства по некима три, а по некима осам немачких војника (међу убијенима било је и муслимана из Шуц-полиције) и заробљавања 21–24 немачких војника и 7 стражара СДС из Аранђеловца. Напад је извршила Горска гарда Њ. В. краља Петра Другог 22. августа 1943. у Страгарима.¹⁷

За типологију и интензитет злочина ваља поменути и долазак Горске гарде на простор Орашачког и Опленачког среза средином 1943, за чије деловање се везује велики број злочина. Њеним доласком интензитет борби против партизанских јединица (Први батаљон НОВ Србије, „Привремена бригада“, Прва и Друга шумадијска бригада итд.)¹⁸ је порастао, грађански рат се разбуктао, па су злочини које су чинила два антифашистичка покрета нарасли, услед константних сукоба. Издавају се злочини убијања цивила у Аранђеловцу и на Букуљи 29. јуна 1943. од стране Првог батаљона НОВ када је убијено 9 лица; у Копљару, односно Марковцу 25. децембра 1943. од стране Горске гарде када је убијено 22 лица; у Тополи

17 В. Глишић, *Терор и злочини...*, 206; Радован Калабић, *Књига о Калабићу: мистерија, пропаганда, истина* (Београд: ЕВРО, 1991), 82; Алберт Сајц, *Михаиловић – преварант или херој?* (Београд: Институт за савремену историју, 2004), 113; Б. Томанић, *Горња Јасеница...*, 269–274.

18 Видети: Исидор Ђуковић, *Друга шумадијска 21. српска ударна бригада* (Београд: Народна књига, 1982); Исидор Ђуковић, *Прва шумадијска бригада* (Београд: Народна књига, 1982).

31. децембра 1943. на 1. јануар 1944. од стране Горске гарде када је убијено 9 лица; у Бањи 21. априла 1944. од стране Горске гарде када је убијено 10 лица итд.¹⁹

Од половине 1942, као средство застрашивања становништва и као мера одмазде, почео је да се примењује нов метод репресалије над локалним становништвом, а то је стрељање талаца. Стрељања становништва Крагујевца и околине вршена су у највећем броју случајева у самом граду, у оквиру Војнотехничког завода на месту званом Капислана и на Метином брду. Стрељање је вршила немачка обласна полиција из Крагујевца, док је СД (обавештајна служба) давала предлоге кога треба стрељати. Изгледа да је у овом злочину учествовао и Одред индустријске заштите састављен претежно од фолксдојчера из Баната у плавакастим униформама. Комесар Војнотехничког завода, који је био Немац, обилазио је Завод и држао стражарска места, док је Одред индустријске заштите требало да се стара о његовој безбедности, даје стражарска места и претреса раднике при изласку из Завода. У привођењу и стрељању у циљу одмазде активно учешће су узели и припадници војних формација Недићеве владе, првенствено добровољци Марисава Петровића, чији се 5. добровољачки одред истакао и приликом стрељања у Шумарицама. Исхрана и поступак према затвореним лицима био је очајан. Притвореници су добијали једанпут дневно по 200 грама хлеба и пола килограма чорбе. Приватног примања хране није било, а дешавало се да су притвореници од изнурености губили свест.²⁰

19 *Зборник 1/5*, (Београд: Војноисториски институт ЈНА, 1954), 242, 269; *Zbornik XIV/3* (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1983), 213; И. Ђуковић, *Прва шумадијска...*, 73–76; М. Милојковић, *Крв на лишћу...*, 185–187; Милован Милосављевић, *Преглед историје народнослободилачке борбе у Шумадији*, II (Аранђеловац: Одбор за израду прегледа историје НОБ у Шумадији, 1987), 395; Коста Николић, *Историја Равногорског покрета 1941–1945. Књига друга* (Београд: Српска реч, 1999), 211; Milan Radanović, *Kazna i zločin. Snage kolaboracije u Srbiji: odgovornost za ratne zločine (1941–1944) i vojni gubici (1944–1945)* (Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung, Regionalna kancelarija za jugoistočnu Evropu, 2016), 121, 138–140; М. Станковић, *Први шумадијски...*, 501–502; Б. Томанић, *Горња Јасеница...*, 263–269, 276–284; Борис Томанић, „Горска гарда Њ.В. краља Петра Другог у Орашачком срезу: формација, борбе, злочини“, *Војноисторијски гласник* 1/2017, 109–136. 20 АЈ, 110–475–750–475–756, дос. бр. 4331; *Dokumenti iz istorije Jugoslavije. Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača iz Drugog svetskog rata*,

Вешање у Крагујевцу од стране Немаца, 1943.

Аутори су успели да до сада пронађу 16 плаката која су потписана од стране фелдкомандантуре у Врњачкој Бањи. Из њих се јасно види да је у периоду од 6. децембра 1942. до 17. октобра 1943. број стрељаних лица на овакав начин износио 312. Међутим, стварна цифра је далеко већа, када се зна да је заплењен само један релативно мали број плаката и да су Немци објављивали само један део извршених стрељања. Важне информације и веродостојне описе ових масовних злочина давале су изјаве тадашњих радника Војнотехничког завода и Техничке секције дате Државној комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача током 1945. односно Градском повереништву Земаљске комисије Србије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Крагујевцу и Окружном повереништву Земаљске комисије Србије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Крагујевцу. Радници Завода су морали понекад да копају јаме и закопавају жртве које су стрељање у циљу одмазде.²¹

priređivači Momčilo Zečević, Jovan Popović (Beograd: Arhiv Jugoslavije, 1996); B. Tomanić, „Mass Shootings...“, 97-101.

21 АЈ, 110-78, одлука за Херстерберга 321, дос. бр. 4331, инв. бр. 285, 293, 297; Војни архив, Недићева архива, кутија 30, фасцикла 1, документ 7 (даље: ВА, НДА, к. 30, ф. 1, д. 7).

Квантификација злочина на територији Крагујевачког округа према подацима Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача

Административно-територијална подела Србије, након ослобођења крајем 1944, била је директни наставак територијалне поделе засноване на мрежи народнослободилачких одбора, почевши од сеоских, па општинских, градских, средњих и окружних. На основу првог послератног закона о административној подели, који је донет 1. септембра 1945, Србија се састојала од 16 округа (Београдски, Ваљевски, Врањски, Крагујевачки, Крушевачки, Лесковачки, Моравски, Новопазарски, Нишки, Пиротски, Подрински, Пожаревачки, Тимочки, Топлички, Ужички и Чачански), подручја града Београда, Аутономне покрајине Војводине и Аутономне Косовско-Метохијске области. Ова је административна организација била готово идентична као претходна, проистекла из одлуке АСНОС-а 22. децембра 1944. Број округа је остао исти, али је било неких промена у оквиру срезова. Крагујевачки округ се састојао од пет срезова: Крагујевачког, Гружанског (оба среза су имала седиште у Крагујевцу), Лепеничког (Рача), Опленачког (Топола) и Орашачког (Аранђеловац). Као посебна, шеста административна јединица у оквиру округа, био је Град Крагујевац. У односу на административну поделу Недићеве владе са краја 1941. године, поделом из 1944. и 1945. из Крагујевачког округа су два среза – Качерски и Таковски – „пребачена“ у новоформирану Чачанску округу.²²

Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача основана је у Јајцу 29. новембра 1943. на Другом заседању Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије (АВНОЈ). Од оснивања, председник је био професор Универзитета у Београду др Душан Недељковић.²³

²² *Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834–1954. године* (Београд: Завод за статистику, 1955), 55–57; *Управна подела Демократ. Федерат. Југославије (без присаједињених крајева)*, Свеска 2 (Београд: Државни статистички уред Демократске Федеративне Југославије, 1945), 9–13.

²³ Више о настанку, структури и раду Комисије видети у објављеном извештају њеног председника проф. др Душана Недељковића у: *Dokumenti iz istorije Jugoslavije...*, 17–69.

Одлуком о оснивању, новој установи стављено је у задатак утврђивање одговорности и проналажење и привођење свих лица одговорних за ратне злочине у Југославији које су починили или их и даље чине. Комисија је била орган Председништва Националног комитета ослобођења Југославије (НКОЈ), касније Председништва Владе ФНРЈ, који су именовали чланове и прописали правилник о њеном раду. И поред широких овлашћења, Комисија се задржала само на прикупљању грађе и није никога могла да оптужује и кажњава, што је остала функција војних и цивилних судова. Указом Председништва ФНРЈ од 14. априла 1948. Комисија је укинута, а њен рад требало је да доврши Јавно тужилаштво, док је архива предата Врховном суду ФНРЈ. Поред Државне комисије као централног органа, постојало је још шест земаљских комисија у свакој републици, покрајинска за АП Војводину, обласне на Косову и Метохији и Истри, 65 окружних, 299 среских и 1.210 општинских. Државна комисија и њој подређене земаљске, покрајинске, обласне и општинске комисије, прикупиле су преко 900.000 пријава о ратним злочинима и злочинцима које су поднесене од стране преживелих жртава, породица страдалих или других грађана. Грађу Комисије чини и око 550.000 саслушања сведока, много саслушања и самих криваца, записника о ископавању гробница, архивске грађе непријатељских јединица и сл. У току свог рада Државна и њој подређене комисије су донеле и око 120.000 одлука којима је око 65.000 људи означено за „ратне злочинце, издајнике и народне непријатеље“.²⁴

---

²⁴ Алберт Вајс, „Рад комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача“, *Анали Правног факултета у Београду*, 4/1961, 388–395.

Квантификација према подацима из 1945. године

Крајем јуна 1945. Министарство иностраних послова послало је молбу Државној комисији за израду статистичко-табеларног реферата који је требало да послужи југословенској делегацији на конференцији мира. На допис који је 8. јула 1945. од стране Државне комисије послат земаљским, покрајинској и обласним комисијама, требало је одговорити за месец дана и на послатим формуларима класификовати податке о жртвама, врстама злочина и злочинцима. Послата су четири формулара, у зависности од типа злочина: I – лишење живота; II – повреде тела; III – повреде личне слободе; IV – повреде имовине. Земаљска комисија Србије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача је на поменути допис одговорила 29. октобра 1945.²⁵

Према послатим подацима, у Крагујевачком округу је било укупно 5.887 особа лишених живота. По начину страдања структура је била следећа: бомбардовањем цивилног становништва 68 (1,16%), стрељањем 3.846 (65,33%), вешањем 66 (1,12%), клањем 326 (5,54%), мрцварењем (пребијањем) 1.311 (22,27%); касније је наступила смрт као последица мучења код 137 (2,33%), а смрт у логорима је нашло 130 (2,21%). Руком су дописане две додатне категорије: погинули у борби са четницима Д. М. (2 – 0,03%) и гажење камионом (1 (0,02%).

Анализирали смо и структуру према починиоцима. Као што је било и очекивано, за велику већину лишених живота одговорне су немачке окупаторске формације. Структура је била следећа: Немци у земљи 4.375, Д. М. (припадници Југословенске војске у отаџбини) 972, љотићевци (припадници Српске добровољачке команде/корпуса) 226, недићевци (припадници оружаних одреда, жандармерије и Српске државне страже) 137, четници Косте Пећанца 63, Немци у логорима ван Југославије 62, Бугари 49 и усташе 3. На графикону бр. 1 представљена је процентуална структура према починиоцима.²⁶

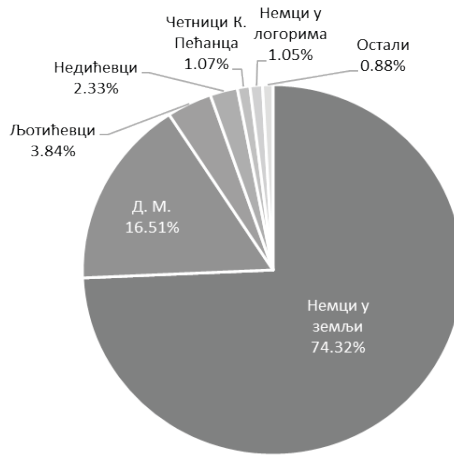
²⁵ АЈ, 110-49-10; АЈ, 110-55-10.

²⁶ АЈ, 110-57-1.

Ратни злочини у крагујевачком округу током окупације...

Графикон бр. 1: Структура „лишених живота“ према починиоцима по подацима Државне комисије из 1945

Податке о „лишеним живота“ анализирали смо и кроз средње табеле. Према тим подацима, највише их је било у Граду Крагујевцу (2.658). Потом следе: Орашачки (1.601), Гружански (596), Крагујевачки (398), Лепенички (298) и Опленачки срез (277). Занимљиво је да сабирањем података из средњих табела, укупан број жртава износи нешто мање него у окружној табели – 5.828. На графикону бр. 2 у процентима је представљена географска структура „лишених живота“.²⁷

Графикон бр. 2: Географска структура „лишених живота“ по подацима Државне комисије из 1945.

²⁷ АЈ, 110-57-147; АЈ, 110-57-9; АЈ, 110-57-275; АЈ, 112-57-363; АЈ, 110-57-455; АЈ, 110-57-123.

Према другој табели која носи назив Повреде тела, укупно је евидентиран 4.901 такав злочин. Структура према начину наношења повреде је била следећа: осакаћено је 28 особа (0,57%), рањено 192 (3,92%), мучено и злостављано 1.112 (22,69%), доживело лаку и тешку телесну повреду 3.551 (72,45%) и силовано 18 жена (0,37%). Највећи број злочина ове врсте скривили су припадници Југословенске војске у отаџбини – 2.262 (46,15%), потом „Немци у земљи“ 1.030 (21,02%), четници Косте Пећанца 705 (14,38%), љотићевци 591 (12,06%), недићевци 224 (4,57%), Бугари 61 (1,24%), Немци у логорима ван Југославије 24 (0,49%) и усташе 4 (0,08%).²⁸

Трећа табела је носила назив Повреде личне слободе и према њој је у Крагујевачком округу евидентирано 9.378 оваквих злочина. Највише је евидентирано хапшења – 5.781 (61,64%). Интернирања у земљи је евидентирано 615 (6,56%), одвођења на принудан рад 2.182 (23,27%), принудних пресељења 305 (3,25%) и одвођења у логоре ван земље 495 (5,28%). Огромну већину „повреда личне слободе“ скривили су „Немци у земљи“ – 5.958 (63,53%), па следе: љотићевци 1.528 (16,29%), недићевци 879 (9,37%), Д. М. 291 (3,10%), четници Косте Пећанца 179 (1,91%), Немци у логорима ван Југославије 157 (1,67%), Бугари 105 (1,12%) и Мађари 8 (0,08%).²⁹

Квантификација према подацима из 1946.

У току прикупљања података Државна комисија је уочила много недостатака по локалним комисијама. Кашњење у слању формулара, недостатак обучених кадрова и слични проблеми узроковали су да је крајем јануара 1946. послат нови допис „свим земаљским и покрајинским комисијама за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача“. У овом допису се констатује да „поједине комисије нису ни до данас послале ове податке, а неке су послале само делимично“, као и да је „примећено да су подаци непотпуни, погрешни и уопште нереални“, тј.

²⁸ АЈ, 110-57-2.

²⁹ АЈ, 110-57-3.

да су „небрижљиво прикупљени и формулари попуњавани од ока – напамет“. Из наведених разлога Државна комисија је од земаљских и покрајинских комисија захтевала да се ови статистички подаци прикупе поново и да у овом прикупљању учествују месни народни одбори. У допису се напомиње да посебну пажњу треба посветити табели Лишавање живота. До средине 1946. послати су нови подаци који су се знатно разликовали од претходних, док су формулари табела остали готово идентични.³⁰

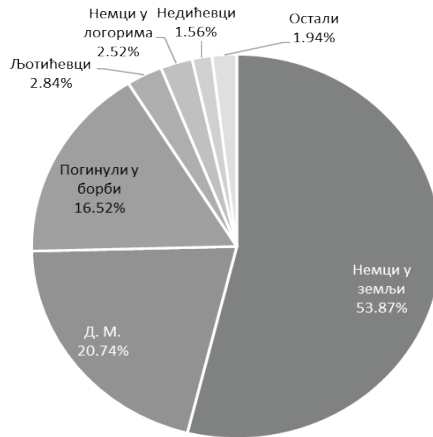
Према новим подацима, у Крагујевачком округу укупно је евидентирано 7.111 особа „лишена живота“, што је било повећање за 20,79% у односу на податке из 1945. године. Према начину страдања: структура је била следећа: бомбардовањем цивилног становништва страдало је 876 (12,32%), стрељањем 3.878 (54,54%), вешањем 121 (1,70%), клањем 424 (5,96%), мрцварењем (пребијањем) 1.279 (17,99%), код 239 је смрт касније наступила као последица мучења (3,36%), а смрт у логорима је нашло 294 (4,13%). Као и у претходном попису, за смрт највећег броја жртава одговорни су били Немци – 3.831. У овом попису је уведена и категорија погинулих у борби. Даље следе: четници Д. М. 1.475, погинули у борби 1.175, љотићевци 202, Немци у логорима ван Југославије 179, СДС недићевци 111, Специјална полиција 38, усташе 36, Бугари 34, четници Косте Пећанца 14, Италијани 7, Мађари 4, Албанци 4 и Муслиманска милиција 1. На графикону бр. 3 ова структура је представљена у процентима.³¹

---

30 АЈ, 110-49-12; АЈ, 110-55-15; АЈ, 110-55-17.

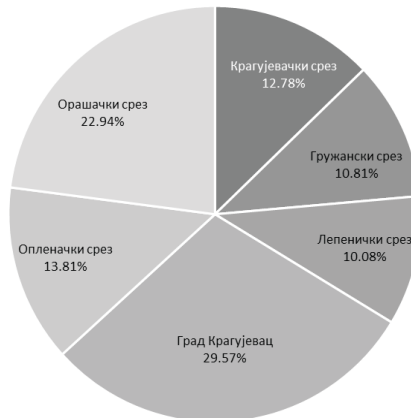
31 АЈ, 110-57-5.

Графикон бр. 3: Структура „лишених живота“ према почињоцима по подацима Државне комисије из 1946.

Као и у претходном случају, нове податке смо анализирали и географски, кроз средње табеле. Највише жртава је било из Града Крагујевца – 2.103. Даље следе: Орашачки (1.631), Опленачки (982), Крагујевачки (909), Гружански (769) и Лепенички срез (717). Податке о жртвама у Лепеничком срезу, за који недостају средње табеле из 1946. године, добили смо одузимањем од укупног броја жртава из околне табеле. На графикону бр. 4 географски распоред је представљен и графички у процентима.³²

Графикон бр. 4: Географска структура „лишених живота“ по подацима Државне комисије из 1946.

³² АЈ, 110-57-151; АЈ, 110-57-13; АЈ, 110-57-463; АЈ, 110-57-127; АЈ, 110-57-431.

Друга статистичка табела је бележила „повреде тела“. Од укупно 11.321 евидентиране повреде тела, осакаћена је 331 особа (2,92%), рањено 880 (7,77%), мучено-злостављано 2.909 (25,70%), доживело лаку и тешку телесну повреду 7.048 (62,6%) и силоване су 153 жене (1,35%). На овој табели по броју за највише злочина су оптужени припадници Југословенске војске у отаџбини – 5.983 (52,85%). Затим следе: Немци у земљи 2.911 (25,71%), љотићевци 810 (7,15%), СДС недићевци 694 (6,13%), Специјална полиција 346 (3,06%), Бугари 311 (2,75%), четници Косте Пећанца 110 (0,97%), Немци у логорима ван Југославије 107 (0,95%), усташе 24 (0,21%), Мађари 8 (0,07%), Муслиманска милиција 7 (0,06%), Италијани 6 (0,05%) и Албанци 4 (0,04%).³³

Трећом статистичком табелом, бележене су „повреде личне слободе“, којих је евидентирано 39.258. Структура повреда је била следећа: ухапшено је 11.518 особа (29,34%), интернирано у земљи 663 (1,69%), одведено на принудни рад 5.817 (14,82%), принудно пресељено 944 (2,40%), одведено у логоре ван земље 2.082 (5,30%) и принудно мобилисано 18.234 (46,45%) према статистичким подацима са те табеле. И на овој табели, као кривци за највећи број „повреда“, означени су припадници Југословенске војске у отаџбини – 17.736 (45,18%), а затим следе: Немци у земљи 13.083 (33,33%), љотићевци 3.415 (8,70%), СДС недићевци 2.334 (5,95%), Немци у логорима ван Југославије 1.141 (2,91%), Специјална полиција 599 (1,53%), Бугари 420 (1,07%), четници Косте Пећанца 292 (0,74%), усташе 139 (0,35%), Албанци 45 (0,11%), Италијани 33 (0,08%) и Мађари 21 (0,05%).³⁴

Кључни недостатак Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача је њен идеолошки и једностран карактер, те чињеница да се ниједан припадник победничког, Народноослободилачког покрета, није нашао на листи злочинаца, односно да ниједан њихов чин није препознат

³³ АЈ, 110-57-6.

³⁴ АЈ, 110-57-7.

као злочин. И поред наведеног недостатка, рад Комисије је имао и својих значајних домета, а њени су истражни органи прикупили обимну грађу која је допринела извођењу пред суд и осуди великог броја злочинаца из редова окупатора и колаборациониста. Иако упитни због начина прикупљања и мноштва недостатака приликом тог процеса, њени статистички подаци показују да су окупаторске јединице починиле огромну већину злочина. Рад Комисије је веома значајан и истраживачима, будући да је архивска грађа настала њеним радом већином сачувана и доступна за истраживање.

Резиме

Историју града Крагујевца током окупације обележио је злочин масовних размера у Шумарицама. Немачке окупационе јединице стрељале су од 19. до 21. октобра 1941. близу 3.000 цивила. Нажалост, то није био једини злочин који је задесио овај град и његову околину. Мање су познати, али подједнако сурови, злочини стрељања цивила на Метином брду и Медни, у Капислани, али и у суседним срезевима. Логор на Метином брду, организован од немачке крајскомандатуре у Крагујевцу, имао је, пре свега, пролазни карактер, мада су у њега често пристизала и лица која би касније послужила за одмазду. Такво стање потрајало је све до распуштања логора јуна 1942. Масовни злочини у Крагујевцу настављени су током 1943. стрељањем становништва Крагујевца и околине у оквиру Војнотехничког завода, на месту Капислана, али и на поменутом Метином брду. Поред Крагујевца, злочини су вршени и у оближњим варошицама и селима. Немачку окупацију пратио је грађански рат који је са собом носио мање, али учесталије злочине у виду убијања цивила, у већем броју случајева симпатизера партизанског или равногорског покрета. Систематско истраживање злочина за време окупације након ослобођења је поверено Државној комисији за истраживање злочина окупатора и њихових помагача. Ова Комисија је основана у Јајцу на Другом заседању АВНОЈ-а. И поред свог идеолошког карактера и недостатака, њени резултати су незаобилазан извор за квантификацију

Ратни злочини у крагујевачком округу током окупације...

разних злочина на простору Југославије. У раду су статистички анализиране жртве у Крагујевачком округу према починиоцима, географском пореклу и начину страдања. Поред жртава, у раду су анализиране и „повреде тела“, као и „повреде личне слободе“.

Sources and Literature

Neobjavljeni izvori

Arhiv Jugoslavije: fond 110, Državne komisije za istraživanje zločina okupatora i njihovih pomagača

Vojni arhiv: fond Nedićeva arhiva

Objavljeni izvori

Administrativno-teritorijalne promene u NR Srbiji od 1834-1954. godine. Beograd: Zavod za statistiku, 1955. (cyrillic)

Dokumenti iz istorije Jugoslavije. Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača iz Drugog svetskog rata, priređivači Momčilo Zečević, Jovan Popović. Beograd: Arhiv Jugoslavije, 1996.

Upravna podela Demokrat. Federat. Jugoslavije (bez prisajedinjenih krajeva), Sveska 2. Beograd: Državni statistički ured Demokratske Federativne Jugoslavije, 1945. (cyrillic)

Zbornik dokumenata i podataka o narodno-oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. Tom 1, knjiga 1. Beograd: Vojno-istorijski institut Jugoslovenske armije, 1949.

Zbornik I/5. Beograd: Vojnoistorijski institut JNA, 1954. (cyrillic)

Zbornik XII/1. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1973.

Zbornik XIV/3. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1983.

Literatura

Bejatović, Viktor. *Lepeza smrti. Všedisciplinarni pristup i uporedne metodologije u rekonstrukciji motiva i obima ratnog zločina u Kragujevcu oktobra 1941.* Kragujevac: Spomen-park Kragujevački oktobar, 2017. (cyrillic)

Brkić, Staniša, Nenad Đorđević. *Grosse Verbrechen der Wehrmacht, Kragujevac 1941.* Kragujevac: S. Brkić, 2004.

Brkić, Staniša. *Ime i broj. Kragujevačka tragedija 1941.* Kragujevac: Spomen-park „Kragujevački oktobar, 2007. (cyrillic)

Božović, Srđan. *Divizija „Princ Eugen“.* Pančevo: Narodni muzej, 2011. (cyrillic)

Čulinović, Ferdo. *Okupatorska podjela Jugoslavije.* Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1970.

Davidović, Goran, Miloš Timotijević. *Zatamnjena prošlost, Istorija Ravnogoraca čačanskog kraja. Knjiga treća: Agonija i slom. Ratne 1944. i 1945. godina.* Čačak: Međuopštinski istorijski arhiv; Kraljevo: Narodni muzej, 2004. (cyrillic)

Dimitrijević, Bojan. *Vojska Nedićeve Srbije. Oružane snage srpske vlade 1941–1945.* Beograd: Službeni glasnik, 2014. (cyrillic)

Đuković, Isidor. *Druga šumadijska 21. srpska udarna brigada.* Beograd: Narodna knjiga, 1982. (cyrillic)

Đuković, Isidor. *Prva šumadijska brigada.* Beograd: Narodna knjiga, 1982. (cyrillic)

Glišić, Venceslav. *Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941–1944.* Beograd: Rad, 1970. (cyrillic)

Goldhagen, Daniel Jona. *Hitlerovi dobrovoljni dželati. Obični Nemci i holokaust.* Beograd: Radio B92, 1998.

Kalabić, Radovan. *Knjiga o Kalabiću: misterija, propaganda, istina.* Beograd: EVRO, 1991. (cyrillic)

Lukač, Dušan. *Treći rajh i zemlje jugoistočne Evrope. Drugi deo. 1937 – 1941.* Beograd: Vojnoizdavački zavod; Ljubljana: Partizanska knjiga, 1982.

Manošek, Valter. *Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja. 1941–1942.* Beograd: Službeni list SRJ, 2007.

Marjanović, Jovan. *Ustanak i narodno-oslobodilački pokret u Srbiji 1941*. Beograd: Institut društvenih nauka, Odeljenje za istorijske nauke, 1963.

Milojković, Mirko. *Krv na lišću. Zapisi o partizanskom ratovanju u Šumadiji*. Beograd: Nolit, 1955. (cyrillic)

Milosavljević, Milovan. *Pregled istorije narodnooslobodilačke borbe u Šumadiji, II*. Aranđelovac: Odbor za izradu pregleda istorije NOB u Šumadiji, 1987. (cyrillic)

Milošević, Slobodan. „Okupatorska podela Jugoslavije 1941–1945“. *Istorija 20. veka*, 1–2/1992, 125–143.

Milovanović, Nikola. *Kontrarevolucionarni pokret Draže Mihailovića. Izdaja. 1*. Beograd: Slovo ljubve, 1983. (cyrillic)

Nikolić, Kosta. *Istorija Ravnogorskog pokreta 1941–1945. Knjiga druga*. Beograd: Srpska reč, 1999. (cyrillic)

Pavlović, Momčilo, Božica Mladenović. *Kosta Milovanović Pećanac 1879–1944. Biografija*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2003. (cyrillic)

Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije 1918–1988. Druga knjiga. Narodnooslobodilački rat i revolucija 1941–1945*. Beograd: Nolit, 1988.

Petranović, Branko. *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992.

Petrović, Igor. *Oplenac. Nepoznata istorija*. Topola: Kulturni centar, 2012. (cyrillic)

Radanović, Milan. *Kazna i zločin. Snage kolaboracije u Srbiji: odgovornost za ratne zločine (1941–1944) i vojni gubici (1944–1945)*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung, Regionalna kancelarija za jugoistočnu Evropu, 2016.

Sajc, Albert. *Mihailović – prevarant ili heroj*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2004. (cyrillic)

Stambolija, Nebojša. *Srpska državna straža 1942–1944*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2021. (cyrillic)

Stanković, Milivoje. *Prvi šumadijski partizanski odred*. Beograd: Narodna knjiga, 1983. (cyrillic)

Stojilković, Miroslav. *Bugarska okupatorska politika u Srbiji 1941–1944*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1989.

Terzić, Velimir. *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza*. 2. Beograd: Narodna knjiga; Titograd: Pobjeda; Ljubljana: Partizanska knjiga, 1983.

Tomanić, Boris. „Gorska garda nj. v. kralja Petra Drugog u Orašaćkom srezu: formacija, borbe, zločini“. *Vojnoistorijski glasnik*, 1/2017, 109–136. (cyrillic)

Tomanić, Boris. „Mass Shootings in Kragujevac During and After World War II (1941–1945). Testimonies and Memorization“, *Istorija 20. veka*, 1/2020, 88–93.

Tomanić, Boris. „Prvi šumadijski partizanski odred, od osnivanja odreda do sloma ustanka u Srbiji“ (jun – decembar 1941). *Vojnoistorijski glasnik*, 1/2018, 94–124. (cyrillic)

Tomanić, Boris. *Gornja Jasenica u Drugom svetskom ratu. Arandelovac i Topola 1941–1945*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2019. (cyrillic)

Vajs, Albert. „Rad komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača“. *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 4/1961, 388–395. (cyrillic)

Zirojević, Željko. *Mart 1942 g. Streljanje antifašista Metino brdo – Medna*. Kragujevac: GO SUBNOR, 2012. (cyrillic)

Periodika

Službene novine Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1941. (cyrillic)

Nebojša Stambolija, PhD
Research Associate
Institute of Contemporary History

Boris Tomanić, PhD
Research Associate
Institute of Contemporary History

WAR CRIMES IN THE DISTRICT OF KRAGUJEVAC DURING THE
OCCUPATION 1941–1944: TYPOLOGY AND QUANTIFICATION

Summary

The period which the city of Kragujevac spent under German occupation was marked by the crime of mass proportions committed in Šumarice. From October 19th to October 21st 1941, German occupying forces killed approximately 3,000 civilians. Unfortunately, this was not the only crime this city and its surrounding area witnessed. The execution of civilians on Metino Brdo and in Kapislana in Medna are less known, but no less cruel. The concentration camp on Metino Brdo, formed by the German Regional Command in Kragujevac, was of temporary nature, and its prisoners often served as reprisal victims. This continued until the camp was disbanded in June 1942. Mass crimes in Kragujevac extended to 1943, when citizens of Kragujevac and the surrounding area were executed at Military Technical Institute, at the site of 'Kapislana', as well as on Metino Brdo. The crimes spread from Kragujevac to the neighboring towns and villages. German occupation went hand in hand with the civil war, which resulted in more frequent crimes of the smaller scale, such as execution of civilians, primarily supporters of either partisans or chetniks. After the liberation of the country, the State Commission for Investigation of Crimes of the Occupiers and Their Abettors conducted a systematic investigation of occupation crimes. The Commission was established in Jajce at the Second Session of the Anti-Fascist Council for the National Liberation of Yugoslavia (AVNOJ). Despite its ideological character and some obvious shortcomings, the Commission produced precious findings regarding the quantification of crimes

committed in Yugoslavia. In this paper, we present a statistical analysis of the population of victims in the district of Kragujevac in terms of their geographical origin, the manner of death and the type of perpetrator. In addition, the paper also analyzes ‘injuries to the body’ and ‘violations of personal freedom’.

УДК:341.485(=411.16)(497.11)"1941/1942"
343.819.5(=411.16)(497.11)"1941/1942"
341.322.5(=411.16)(497.11)"1941/1942"

Др САЊА ПЕТРОВИЋ ТОДОСИЈЕВИЋ
Виша научна сарадница
Институт за новију историју Србије, Београд
uransp@gmail.com

ЈЕВРЕЈСКИ ЛОГОР У ШАПЦУ НА САВИ КАО ЦЕНТРАЛНО МЕСТО У ПРОЦЕСУ СПРОВОЂЕЊА ХОЛОКАУСТА У ШАПЦУ И ОКОЛИНИ (ЈУЛ 1941–ЈАНУАР 1942) *

Апстракт: Рад представља покушај да се укаже на значај Јеврејског логора у Шапцу, као првог логора за Јевреје на тлу немачке окупационе зоне у Србији, као и на улогу коју је имао у процесу спровођења Холокауста, не само у граду и околини већ и на тлу окупиране Србије. Логорисање јеврејске заједнице у Шапцу почев од јула месеца 1941. разумеће се као једна од фаза у процесу спровођења Холокауста у Србији која је, са једне стране, била у складу са окупационом политиком спровођења „коначног решења“, док је са друге била условљена специфичностима локалног ратишта.

Кључне речи: Шабач, Други светски рат, Холокауст, Шабачки Јевреји, Кладовски транспорт, Јеврејски логор у Шапцу на Сави, Логор у Јарку, Логор у Касарским ливадама, Засавица, Јеврејски логор Земун.

---

* Чланак је настао као резултат рада у Институту за новију историју Србије који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС, на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2022. години бр. 451-03-68/2022-14/200016 од 4. 2. 2022.

Шабац под окупацијом

Систем затвора и логора који су током Другог светског рата постојали у Шапцу – који ће се у овом раду разматрати као део система логора за уништење припадника јеврејске заједнице на тлу немачког окупационог подручја у Србији, међу којима је Јеврејски логор у Шапцу на Сави у баракама бившег понтоњеријског пука имао централну улогу у процесу спровођења Холокауста над, пре свега шабачким Јеврејима и Јеврејима емигрантима, припадницима Кладовског транспорта – добио је своју прву и једину монографију у виду студије Станоја Филиповића *Логори у Шапцу* на трагу успостављања оне фазе политике сећања социјалистичке Југославије која је требало да конституише нови политички и идеолошки наратив односно онај који је „трагизам“ цивилне жртве рата померио са маргина ка центру званичне политике сећања. Поред мноштва радова мањег или већег обима чији су се аутори и ауторке бавили различитим аспектима фашистичког терора и злочина почињених током Другог светског рата на тлу града Шапца и у околини,¹ целовит приказ историјата али и страдања јеврејске

¹ Група аутора, *Шабац у прошлости IV* (Шабац: РНИРО „Глас подриња“ – Шабац, 1984); Драгослав Пармаковић, *Мачвански (Подрински) народноослободилачки партизански одред 1941–1944* (Шабац: Фонд народноослободилачке борбе Подриња, 1973); Радосав Беловуковић, „Подринци у бањичком логору“, *Годишњаку ИАШ III/1966*, 345; Радосав Беловуковић, „Подринци у бањичком логору (1942. година)“, *Годишњаку ИАШ IV/1967*, 109–136; Радосав Беловуковић, „Подринци у бањичком логору (1943. година)“, *Годишњаку ИАШ V/1967* (2), 97–120; Радосав Беловуковић, „Подринци у бањичком логору (1944. година)“, *Годишњаку ИАШ V/1968*, 443–468; Радосав Беловуковић, „Подринци у Норвешкој“, *Годишњаку ИАШ VII/1969*, 283–331; Милан Ристовић, *У потрази за уточиштем. Југословенски Јевреји у бекству од холокауста 1941–1945* (Београд: Службени лист, 1998); *Zbornik radova sa okruglog stola Kladovo transport, Beograd, oktobar 2002*, uredio Andrej Mitrović (Београд: Јеврејски историјски музеј, 2006); *Šabac i Jevreji u susretu*, Zbornik radova, uredio Miloš Jevtić (Šabac: Makart, 2003); Gabriele Anderl, Walter Manoschek, *Neuspelo bekstvo. Jevrejski „Kladovov – transport“ na putu za Palestinu 1939–42* (Београд: Јеврејски историјски музеј, 2004); Valter Manošek, *Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941–1942* (Београд: Службени лист SRJ, 2007); Григорије Бабовић, *Летопис Шапца 1933–1944*, приредила Сања Петровић Тодосијевић, (Београд, Шабац: Институт за новију историју Србије, Библиотека шабачка, 2010); Григорије – Глиша Бабовић, *Дневник 1941–1945* (Рума, Шабац: Српска књига, Шабачко-ваљевска епархија, ЈИП „Глас Подриња“, 2005); Небојша Цвејић, *Отпор и одмазда. Шабачки крај 1941* (Рад је настао у оквиру презентације публикације *Места страдања и антифашистичке борбе у Београду 1941–44. Приручник за читање града у Шапцу* 30. априла 2013) <http://www.starosajmiste.info/blog/nebojsa->

заједнице у Шапцу понудила је у својој књизи *Аврамова деца*, Живана Војиновић.²

Спровођење Холокауста на тлу немачке окупационе зоне у Србији прошло је кроз све фазе као и у другим деловима окупиране Европе, почев од идентификације преко експропријације до концентрације и екстерминације. Иако је Холокауст на тлу немачке окупационе зоне у Србији почињен у складу са званичном политиком Трећег рајха, његово спровођење као и „анатомија“ били су у одређеној мери условљени „локалним приликама“ као и мерама које је окупациона власт уз помоћ квислиншке управе спроводила према другим непожељним категоријама становништва. Подизање првог јеврејског логора на тлу немачке окупационе зоне у Србији у Шапцу,³ 21. јула 1941, у коме ће до 22. августа 1941. бити заточена целокупна јеврејска заједница која је живела у Шапцу, не може се разумети без увида у бар две околности које су Шабац од лета 1941. до краја јесени исте године учиниле једним од центара фашистичког терора без преседа.

Јеврејска заједница у Шапцу се вишеструко увећала септембра 1940. године када је у град стигла група од око 1100 Јевреја емиграната⁴, припадника тзв. Кладовског транспорта

свејс-отпор-и-одmazda-sabacki-kraj-1941/, последња посета 22. децембра 2021); Сања Петровић Тодосијевић, „Однос Градског поглаварства у Шапцу према имовини шабачких Јевреја и Јевреја из Кладовског транспорта 1941–1944“, *Токови историје* 2/2017, 133–154; Sanja Petrović Todosijević, „Holocaust With(out) Bullets: The Public and Property of the Jewish People from Šabac and the Kladovo Transport 1941–1944“, *AM Journal of Art and Media Studies* 13/2017, 5–15; Сања Петровић Тодосијевић, „Читалачки дани Карла Криса и Валтера Клајна. Јеврејске избеглице из кладовског транспорта у Шапцу (1940–1941)“, *Традиција и трансформација. Транснационална искуства југословенске историје*, Зборник радова, ур. Олга Манојловић Пинтар, Вера Гудац Додић, 269–298 (Београд: Институт за новију историју Србије, 2019); Sanja Petrović Todosijević, „Sistem logora u Šapcu kao deo sistema logora za uništenje pripadnika jevrejske zajednice na tlu nemačke okupacione zone u Srbiji“, *Zbornik radova Konferencija Jevrejski logor Zemun i Prihvatni logor Zemun prošlost-sadašnjost.budućnost*, Zbornik radova, ur. Nenad Fogel, 73–104 (Београд: Јеврејска општина Зemun, 2021).

2 Živana Vojinović, *Avramova deca* (Београд: Orion Art, 2015).

3 Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941–1944* (Београд: Institut za savremenu istoriju, 1992), 30.

4 Углавном аустријских, немачких, пољских и чехословачких.

којој није пошло за руком да се са територије Југославије пребаци на територију Румуније, како би даље наставила свој пут ка Палестини; због тога су је југословенске власти сместиле у Кладово, а затим у Шабац, где је дочекала почетак рата у Југославији.⁵ Доласком у Шабац, град који је по попису из 1931. имао 12 566 становника, претежно припадника српског народа, Јевреји емигранти су постали већи део локалне јеврејске заједнице која је бројала неколико десетина чланова.⁶

Друга околност која је скренула пажњу окупационих власти на Шабац су била сазнања о појавама организовања отпора новим властима. Интересовање окупационог режима за Шабац је порасло од лета 1941, када је активност припадника и симпатизера Комунистичке партије Југославије постала уочљивија. Службеници Специјалне полиције Управе града Београда препознали су Шабац као „центар комунистичке акције“ у овом делу Србије у јуну 1941.⁷

Може се рећи да су ове две околности у великој мери утицале и на позиционирање Шапца као једног од седишта немачке окупационе управе у Србији.⁸

Холокауст

Прва дискриминаторска наредба војног заповедника у Србији која је угрожавала и поништавала елементарна права припадника јеврејског народа била је *Наредба која се односи на Јевреје и Цигане* од 30. маја 1941. Градско поглаварство у Шапцу, као део колаборационистичке управе је уз помоћ жандармеријске чете, која је у циљу очувања окупационог

5 Сви припадници Кладовског транспорта, сем групе од око 200 омладинаца, чији су чланови непосредно пре напада Немачке и њених савезника на Југославију успели да добију улазне визе за Палестину, страдали су у Холокаусту на тлу Југославије односно Србије. Види више у: G. Anderl, W. Manoschek, *n. d.*, *Zbornik radova sa okruglog stola Kladovo transport, Beograd, oktobar 2002*, V. Manošek, *n. d.*, Ž. Vojinović, *n. d.*

6 Група аутора, *n. d.*, 218.

7 Историјски архив Београда, Управа града Београда, Специјална полиција IV – 48, к. 289/12, Комунистичка акција у Мачви и Поцерини.

8 Stanoje Filipović, *n. d.*, 42.

поретка већ од 1. маја била под пуним наоружањем⁹ било дужно да обезбеди: да се сви Јевреји пријаве у року од две недеље „српским полицијским пријавним властима, у чијем подручју имају место становања или се привремено налазе, да би се увели у спискове Јевреја“; да се сви „обележе“ тако што ће на леву руку ставити траку на којој ће писати „Јеврејин“; да се сви Јевреји уклоне из јавних установа односно из државне службе; да се свим Јеврејима адвокатима, лекарима, зубарима, ветеринарима и апотекарима забрани или ограничи вршење праксе; да сви Јевреји оба пола старости од 14 до 60 година буду ангажовани на принудном раду; да се свим Јеврејима забрани посета кафанама и ресторанима, позориштима, биоскопима, јавним купатилима, спортским приредбама и другим јавним манифестацијама које, пре свега, служе за разоноду; да се обезбеди да Јевреји не могу бити власници васпитних установа нити у њима могу радити; да се Јеврејима ограничи слобода кретања; да сви Јевреји „пријаве“ своје радио апарате и да се „обезбеди“ да Јевреји морају у року од десет дана „преко надлежне општине свога места становања или пребивања пријавити Окружној команди свој иметак са назначењем где се овај налази“. У пракси то је значило, између осталог, и да се сва „јеврејска привредна предузећа“ морају пријавити надлежним Окружним командама до 15. јуна 1941. Поменуте мере биле су увод у следећу фазу спровођења Холокауста не тлу немачке окупационе зоне у Србији, па и у Шапцу – што је подразумевало логорисање припадника јеврејског народа.

Логорисање Јевреја који су се затекли у Шапцу на почетку рата у Југославији делимично је окончано до 20. јула 1941¹⁰, када су у Јеврејски логор на Сави код Шапца смештени Јевреји емигранти. Њима ће се врло брзо, већ 22. августа 1941, придружити неколико десетина шабачких Јевреја¹¹ који су до тада остали у својим кућама. Према изјави др Бене Валтера, ађутанта у Крајскомандантури у Шапцу (дату током саслушања

⁹ Група аутора, *н. д.*, 492.

¹⁰ Шабачки свештеник Григорије – Глиша Бабовић је записао у својим дневничким белешкама под датумом 20. јул: „Јевреји су преселјени у баракe на Сави“; Г. Г. Бабовић, *н. д.*, 90.

¹¹ *Исто*, 113.

8. марта 1947) наређење о формирању Јеврејског логора у Шапцу на Сави издато је јула месеца 1941: „Јула месеца 1941. године Крајскомандатура у Шапцу, чији је командант био Квасни, добила је наређење од Зихерхојстдинста из Београда да се сви Јевреји, домороци и илегалци лише слободе и спроведу у пионирске бараке. Логор је формиран одмах када су ти Јевреји ухапшени. Јевреји су затворени у пионирске бараке. Јевреји су били слободни, ишли су на рад по вароши, а спавали су у овим баракама... Боргес Јохан је био наредник при Крајскоманди. Он је набављао храну и друго за Јевреје“.¹²

О животу шабачких и Јевреја из Кладовског транспорта у Јеврејском логору у баракама бившег понтоњеријског пука на Сави није сачувано пуно података. Борика Ветендорф, једна од преживелих Јеврејки, заточеница Јеврејског логора у Шапцу на Сави¹³ је 13. октобра 1945. г. изјавила (за потребе рада повереништва Земаљске комисије Србије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача) у Шапцу, следеће: „Логором су управљали Крајскомандант Квасни, потом његов заменик Троте а командант је био Јохан Боргес који је био чувени крволок. У затвору је режим био очајан. Храну нам нису давали никакву а нисмо могли ни ићи у варош куповати. Терани смо на све могуће тешке и прљаве радове и трудили су се да нас том приликом све више понизе. Приликом убијања др Тирића и др. Јевреји су их онако мртве морали вешати, потом скидати и сахранити“.¹⁴ Шабачки хроничар и летописац, Глиша Бабовић пише у *Дневнику* на више места о Јеврејима који „оскудевају у животним намирницама“, „за које се чини да су остављени сами себи“ и „само се мотају по Шапцу са жутиим тракама око руке“.¹⁵ Брижљиви хроничар живота под окупацијом је у децембру 1941. написао како се очајне Јеврејке, које у град доводе из Логора

12 S. Filipović, n. d., 137.

13 Према наводима Станоја Филиповића у књизи *Логори у Шапцу* (1967) који се позива на исказ Борике Ветендорф које је касније преузела Живана Војиновић у књизи *Аврамова деца* (2015), Борика Ветендорф је крајем новембра 1941. успела да добије дозволу за одлазак у Београд „због операције очију“ – јер јој у легитимацији није било записано порекло; S. Filipović, n. d, 138, Ž. Vojinović, n. d, 517–519.

14 S. Filipović, n. d., 138.

15 Г. Г. Бабовић, н. д.

на различите принудне послове, некада моле у Цркви св. апостола Петра и Павла у центру Шапца.¹⁶ Да су услови живота у Јеврејском логору у Шапцу на Сави били изузетно лоши, може се сазнати захваљујући грађи која је остала иза шабачког Градског поглаварства. Шабачки столар, Јосип Продановић је 22. децембра 1941. издао рачун за „мртвачки сандук за ћерку Јеврејског попа у Шапцу“ на 400 динара. Из садржаја издате признанице се види да је Градско поглаварство платило сандук. Председник поглаварства је наложио да се „за сахрану Адигес Рашеле из Шапца за набавку сандука изда из прихода Јеврејске црквене општине у Шапцу четири стотине динара“. У налогу се даље каже: „остале потребе око сахране сносиће Поглаварство т.ј. даће мртвачка кола са запрегом“.¹⁷ На основу умрлице коју је издао др Манојло Стојановић, специјалиста за унутрашње болести и рентген, види се да је шеснаестогодишња Рашела Адигес, која се у тренутку смрти већ четири месеца налазила у Јеврејском логору на Сави, преминула од запаљења плућа и трбушне марамице.¹⁸

¹⁶ Исто, 183.

¹⁷ Међуопштински историјски архив Шабац, Градско поглаварство, Рачун за мртвачки сандук који је столар Јосип Продановић издао на рачун Градског поглаварства у Шапцу, 22. децембар 1941. Градско поглаварство у Шапцу, као део колаборационистичке управе, активно се укључило у реализацију званичне политике окупационог режима, па тако и у процес узурпирања права на имовину и одузимање имовине шабачким и Јеврејима из Кладовског транспорта. Рад, најпре Комисије за попис и процену јеврејске имовине а затим и Комесаријата за јеврејску имовину указује на улогу Градског поглаварства у спровођењу једне од фаза у реализацији Холокауста на тлу немачке окупационе зоне у Србији. Службеници комесаријата имали су значајну улогу не само у пописивању и процени „јеврејске имовине“ већ и у њеној „експлоатацији“ која је почела чином логорисања свих шабачких и Јевреја из Кладовског транспорта крајем августа 1941. Сви послови око закупа и продаје имовине Јевреја обављали су се преко институције Градског поглаварства односно Комесаријата за јеврејску имовину, најпре у корист Трећег рајха – а од августа 1942. и у корист „српске државе“. Новчана сума која је издвојена од стране Градског поглаварства да би се платио сандук за потребе сахране Рашеле Адигес издвојена је из прихода које је „убирала“ колаборационистичка управа преко Комесаријата за попис и процену Јеврејске имовине а затим и Комесаријата за јеврејску имовину давањем под закуп претходно одузете „јеврејске имовине“. Види више у: С. П. Тодосијевић, „Однос Градског поглаварства у Шапцу према имовини шабачких Јевреја и Јевреја из Кладовског транспорта 1941–1944“, н. д.

¹⁸ МИАШ, *Градско поглаварство*, Умрлица за Рашелу Адигес, 20. децембар 1941.

Јеврејски логор у Шапцу на Сави као део система шабачких затвора и логора (1941–1944)

Након 22. августа 1941. и логорисања свих Јевреја који су се затекли у Шапцу уследио је период кога су, до коначног заједничког партизанско-четничког напада на Шабац 21. и 22. септембра 1941, обележила константна пушкарања у околним селима, али и на ободу самог града, између устаника са једне и немачких војних и полицијских снага са друге стране. Напад устаника на Шабац није потрајао дуго. Улазак 342. немачке дивизије у град већ 23. септембра 1941. је означио почетак немачке казнене експедиције којој ће бити изложено како становништво Шапца тако и становништво околних села, пре свега мачванских која су се сматрала упориштем устаничких, претежно комунистичких снага. Већ 24. септембра свом мушком становништву Шапца старости од 14 до 70 година је наложено је да се у зависности од места становања окупи на одређеним зборним местима. Истога дана, у касним поподневним часовима Шапчани окупљени на већем броју локација упућени су на зборно место тј. поље Михајловац које се налази у непосредној близини Саве. На поље Михајловац су спроведени и мушкарци Јевреји претходно изведени из Јеврејског логора на Сави. Исто вече, више хиљада Шапчана је потерано ка мосту на Сави. По преласку моста, када ће се наћи на тлу Независне Државе Хрватске, већ у вечерњим сатима колона Шапчана је упућена ка сремском селу Кленак, да би скренула са пута и преноћила на ледини поред Саве. Наредног дана, 25. септембра, сво одрасло мушко становништво Шапца задржано је на истом месту, да би већ сутрадан била издата наредба за покрет ка сремском селу Јарак, што је означило почетак усиљеног марша који је у историографији остао упамћен као Крвави марш. Уследио је пролазак кроз сремска села Кленак и Платичево, како би се стигло у Јарак, до претходно припремљеног импровизованог логора под отвореним небом тј. пољане ограђене бодљикавом жицом (у историографији али и колективном сећању многих Шапчана који су се из њега вратили остао је упамћен као Логор у Јарку). Око 5000 мушкараца који су претходног дана полутрчећим

кораком прешли пут дуг 23 км и на коме многи нису остали живи, наредни дан – 27. септембар 1941. провели су у ишчекивању, могло би се рећи – сопствене судбине. У импровизованом логору под ведрим небом Шапчани су провели и наредне дане, да би 30. септембра 1941. године коначно био наређен покрет и повратак у Шабац. Извођење Шапчана из града и њихово упућивање на тзв. Крвави марш до Јарка представљало је директну меру одмазде због погибије немачких војника у борбама до којих је дошло приликом напада на Шабац. На овај начин требало је заплашити сво становништво града и сломити устанак који је у шабачком крају имао значајне размере. Крвави марш су, заједно са осталим Шапчанима, морали прећи и сви одрасли мушкарци Јевреји који су претходно изведени из Јеврејског логора на Сави. Према проценама различитих учесника, у Крвавом маршу је страдало између 120 и 200 заточеника међу којима је било 24 или 25 Јевреја.¹⁹ Повратак логорисаних Шапчана из Јарка у Шабац није представљало њихово „разилажење“ већ, напротив, ново „сабирање“ – овога пута у новооснованом Пролазном логору (Durchgangslager) у Касарским ливадама²⁰ (Логор на Сењаку) кога Станоје Филиповић карактерише као „највећи и по злу најпознатији логор у Шапцу“.²¹ Логор је формиран 30. септембра 1941. године.²² Последња група логораша боравила је у Логору у Касарским ливадама у касно пролеће 1942. године.²³ Хиљаде одраслих мушкараца уведено је последњег дана септембра 1941. године у круг касарне, у новоформирани логор који ће у наредним данима послужити и као место селекције заточеника на оне који су могли бити пуштени кући и на оне који су, из различитих разлога утврђиваних углавном потказивањем, задржани у логору. Заједно са Шапчанима, бившим заточеницима логора у Јарку али и мештанима околних села кроз која је као и кроз

19 Milan Koljanin, „Poslednje putovanje Kladovskog transporta“, *Zbornik radova sa okruglog stola Kladovo transport, Beograd, oktobar 2002*, uredio Andrej Mitrović (Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2006), 78.

20 По касарни југословенске војске у којој су непосредно после окупације биле смештене немачке јединице. Врло брзо касарна је испражњена и припремљена за потребе формирања привременог концентрационог логора. S. Filipović, *n. d.*, 67.

21 Исто, 63.

22 Исто, 64.

23 Исто, 122.

Шабац прошла немачка казнена експедиција, 30. септембра 1941. у новооснованом Логору у Касарским ливадама нашли су се и сви одрасли мушкарци Јевреји. Неколико дана касније, 4. октобра 1941, сви су упућени у Јеврејски логор на Сави²⁴ где су се налазиле јеврејске жене и деца.²⁵

„Коначно решење“

Боравак одраслих мушкараца Јевреја у Јеврејском логору на Сави није потрајао дуго. Истога дана, пошто су одрасли мушкарци Јевреји упућени из Логора у Касарским ливадама у Јеврејски логор на Сави – 4. октобра 1941. године, главнокомандујући немачки генерал окупиране Србије, Франц Беме наредио је стрељање 2100 затвореника из концентрационих логора у Шапцу и Београду – у знак одмазде за погибију 21 немачког војника на потезу између Београда и Обреновца, близу Тополе. Како је у међувремену умро још један немачки војник, накнадно је наређено стрељање 2200 затвореника.²⁶ Стрељање заточеника Логора Топовске шупе односно Логора на Аутокоманди почело је 9. октобра 1941. у околини Београда.²⁷ 11. октобра 1941. године 805 мушкараца Јевреја и Рома – од којих су први изведени из Јеврејског логора на Сави а други из Логора у Касарским ливадама – „састало се“ на Железничкој станици у Шапцу, да би одатле били транспортовани у Сремску Митровицу где су преноћили. Наредног дана, 12. октобра, група од 805 Јевреја и Рома пребачена је возом из Сремске за Мачванску Митровицу, односно до мачванског села Засавица где су сви стрељани током 12. и 13. октобра 1941. године.²⁸

---

²⁴ Исто, 140.

²⁵ Станоје Филиповић наводи како су заточеници Јеврејског логора у Шапцу на Сави неколико дана крајем септембра тј. у време највећег терора који је спровођен у Граду и околини биле и жене и деца из „једног дела Шапца“ и сељаци „из неких села“. Исто, 129.

²⁶ М. Koljanin, „Poslednje putovanje Kladovskog transporta“, 79.

²⁷ Исто, 79–80.

²⁸ S. Filipović, n. d., 140.

Избор Засавице као места стрељања одраслих мушкараца Јевреја и Рома било је у директној вези са далеко обимнијим плановима окупационих власти (који су се у то време већ реализовали). Формирање Логора у Касарским ливадама 30. септембра 1941. од почетка је представљало прелазно решење, јер је у јеку одмазди које су спровођене над грађанима и грађанкама Шапца, али и мештанима и мештанкама околних места након уласка у град казнене експедиције, требало хитно одредити место које ће моћи да „прихвати“ велики број људи. У недостатку бољег решења за реализацију идеје о формирању централног логора за целу окупирану Србију, простор око бивше касарне југословенске војске на рубу града учинио се као добро прелазно решење. Већ у то време (6. октобра 1941) донета је одлука да ће изградња централног логора за целу окупирану Србију почети на простору мачванског села Засавица. Било је предвиђено да адаптација логора буде завршена и да у први мах, до 20. октобра 1941, прими до 30 000 заробљеника. Засавица се учинила као погодно место за подизање великог централног логора, из више разлога – од којих су геостратешки (северни део окуке Сава-Дрина, као најсевернија тачка окупационог подручја у Србији) били посебно значајни.²⁹ Близина реке Саве и других комуникација у Мачви и Срему допринели су да се ова локација учини погодном за подизање логора. Изградња логора је поверена Организацији Тот.³⁰ Поред тога, на широком простору који се пружао уз реку Саву било је могуће уз помоћ релативно малог броја војника (стражара) чувати велики број људи. Како је предвиђени логорски простор требало да буде дугачак 12 км а широк 3,5 км – на одређеној површини било је неопходно предузети многе радове од којих су неки подразумевали и исељавање одређеног броја насеља односно села.³¹ У књизи *Холокауст у Србији*, Валтер Маношек је изнео претпоставку да су Јевреји и Роми изведени из логора у Шапцу и упућени у Засавицу под изговором да ће бити употребљени као радна снага за изградњу концентрационог логора у

29 V. Manošek, n. d., 74.

30 M. Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941–1944*, 45.

31 V. Manošek, n. d., 74.

Засавици³² – што делује као прихватљиво објашњење ако се зна да је више група затвореника извођено из Логора у Касарским ливадама и упућивано на радове у Засавицу.³³ За њих је у Засавици организован и логор који је носио ознаку „Dulag 183“ (Durchgangslager 183 – Пролазни логор 183).³⁴

Ексхумација жртава стрељаних 12. и 13. октобра 1941. у Засавици извршена је 12. јуна 1945. године. Према записницима Анкетне комисије Среског повереништва за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача састављеном у Богатићу, средишту Мачванског округа, на сам дан ексхумације у Засавици је ексхумирано 834 тела. У записницима анкетне комисије констатовано је да су од 834 леша, 832 била мушка и два женска.³⁵ Од 832 мушка леша – 732 су припадала Јеврејима избеглицама, 23 шабачким Јеврејима, 84 Ромима (а био је и један број Срба). Анкетна комисија је међу јеврејске емигранте убројала и Саломона Фингерхута, рабина из Руме кога треба убројати у домаће Јевреје.³⁶

По одвођењу одраслих мушкараца из Јеврејског логора у Шапцу на Сави, 11. октобра 1941 – у Логору су остале жене и деца. Неколицина историјских извора и сведочанстава ретких преживелих сведочи о безнађу у коме су се налазиле заточенице логора и њихова деца, суочене не само са полуинформацијама које су стизале до њих, бригом и безнађем – већ и са зимом која је елементарне услове живота чинила неподношљивим. Доротеа Финк, једна од преживелих логорашица Јеврејског логора у Шапцу на Сави³⁷ оставила је потресно сведочанство о данима

³² Исто, 99.

³³ Исто.

³⁴ М. Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941–1944*, 45–46.

³⁵ Оба женска леша су идентификована. У Засавици су 12. односно 13. октобра 1941. стрељане и две Јеврејке припаднице Кладовског транспорта и то: Alice Stein и Berta Zwicker. Милан Кољанин извођење на стрељање две жене објашњава евентуалним мањком мушкараца Јевреја, због чега је на стрељање морао бити изведен одређени број жена како би се попунила „квота“ за стрељање. М. Koljanin, „Poslednje putovanje Kladovskog transporta“, 81.

³⁶ Исто, 81–82.

³⁷ Друга Јеврејка која је успела да се спасе сигурне смрти, након транспорта шабачких Јеврејки и њихове деце у Јеврејски логор Земун (јануар 1942) је, по наводима Станоја

који су наступили након одвођења јеврејских мушкараца: „Час су нам рекли да мушкарци граде путеве, час да су стрељани. Наслађивали су се плакањем жена и деце и рекли су да ће се и нама то десити, ако не престанемо са јадиковањем. А нама је већ све било свеједно.“³⁸ Да ће до депортовања Јеврејки и њихове деце из Логора у Шапцу на неко друго место доћи, релативно брзо може се сазнати из дневничких белешки Глише Бабовића. Бабовић је под датумом 13. децембар 1941. забележио: „Јуче им је саопштено да ће ићи из Шапца све Јеврејке с децом из лагера на Сави – у лагер на Сајмишту код Земуна. Тамо их, кажу им, чекају њихови људи!“³⁹

Бабовићева белешка о плановима које је окупациона управа имала у вези са Јеврејкама и децом заточеним у Јеврејском логору у Шапцу на Сави у потпуности коинцидира са оснивањем Јеврејског логора Земун и депортацијама (од 8. до 13. децембра), претежно, београдских Јеврејки и њихове деце у новоосновани логор. Упоредо са првим групама београдских Јевреја у Логор на Сајмишту је интернирано и око 600 ромских жена и деце. Према извештају Опунемоћеног и Командујућег генерала за Србију, генерала Бадера, од 20. децембра 1941 „у новоформираном логору за Јевреје и Цигане у Земуну до 15. 12. 1941. доведено је 5281 особа“. Почетком јануара 1942. у Логор је пребачено и 200 до 300 преосталих мушкараца Јевреја који су се до тада налазили

Филиповића који се и у овом случају позива на исказ Борике Ветендорф, била Доротеа Финк, припадница Кладовског транспорта (S. Filipović, n. d, 138) док Живана Војиновић наводи и Ану Хехт. (Ž. Vojinović, n. d, 521) Оба аутора, пуштање на слободу Доротеа Финк, а Ж. Војиновић и Ане Хехт, разумеју као последицу успешног поступка доказивања да су се као „не-Јеврејке“ односно у овом случају католикиње – удале за Јевреје. Према наводима Жане Војиновић, Доротеа се након пребацивања из Јеврејског логора у Шапцу на Сави у Јеврејски логор Земун пријавила за чишћење снега на аеродрому. Захваљујући могућности да излази из логора успела је да напише писмо и да га проследи немачкој амбасади у Београду, након чега је пуштена на слободу. У Београду се неко време издржавала од шивења, да би се затим у јуну 1942. вратила у Немачку. Писмо Доротеа Финк упућено после рата брату њеног мужа, стрељаног у Засавици (октобар 1941) објавили су у књизи *Неуспело бекство* (2004), Габриеле Андерл и Валтер Маносек: „Тад сам имала срећу, неко је моје писмо понео у немачку амбасаду у Београд. Писмо је дошло у праве руке и мало је још потрајало док ме СС није пустио на слободу“.

38 М. Koljanin, „Poslednje putovanje Kladovskog transporta“, 82–83.

39 Г. Г. Бабовић, *н. д.*, 183.

у Логору у Топовским шупама на Аутокоманди.⁴⁰ Наредна група Јевреја односно Јеврејки и њихове деце стигла је у Јеврејски логор Земун из Јеврејског логора у Шапцу на Сави 26. јануара 1942. године. Иако је вест о могућем пребацивању из Шапца са Београд проширена међу логорашицама у Логору на Сави већ децембра 1941, припреме за њихово транспортовање су почеле 15. јануара 1942. Припреме за интернирање 312 Јеврејки и њихове деце⁴¹ из Логора на Сави код Шапца су највероватније убрзане због потребе упражњавања простора за интернирање око 1000 српских сељака устаника из Источне Босне који су се до средине јануара 1942. борили под командом четничког команданта Јездимира Дангића.⁴² Глиша Бабовић је записао у *Дневнику* под датумом 26. јануар 1942: „Данас у 10 часова по подне отправљене су из Шапца Јеврејке и њихова деца. Сада у Шапцу нема више ни једно јеврејско чељаде. Како се могло дознати, експедовани су у Земун на Сајмиште у баракe.“⁴³

За разлику од заточеника Јеврејског логора у Шапцу на Сави који су стрељани у Засавици 12. и 13. октобра 1941 (чији су

⁴⁰ Исто, 56–59.

⁴¹ Питање броја припадника „шабачког транспорта“ највише је анализирано у радовима историчара Милана Кољанина. У једном од својих каснијих радова „Последње путовање Кладовског транспорта“ објављеном у зборнику радова *Кладово транспорт* (2006), Милан Кољанин у светлу нових сазнања долази до броја од 312 особа. Милан Кољанин у својим истраживањима долази до броја од 266 Јевреја припадника Кладовског транспорта и 34 шабачка Јевреја који су 26. јануара 1942. транспортовани из Логора у Шапцу у Јеврејски логор Земун. Јеврејима, тачније речено Јеврејкама – припадницама Кладовског транспорта и њиховој деци као и Јеврејкама Шапчанкама и њиховој деци – 10. јануара 1942. у Јеврејском логору у Шапцу на Сави придружила се група од 12 Јеврејки и њихове деце из Обреновца. Одрасли мушкарци Јевреји из Обреновца (њих шесторица) депортовани су у Концентрациони логор на Бањици 19. септембра 1941. На тај начин се у Јеврејском логору у Шапцу на Сави, 10. јануара 1942. нашло 312 Јеврејки и њихове деце (они ће потом, 26. јануара 1942, бити пребачени у Јеврејски логор Земун). Била је то прва од три највеће гупе Јевреја из унутрашњости које су пребачене на Сајмиште (поред групе из Ниша и групе из Косовске Митровице). М. Koljanin, „Poslednje putovanje Kladovskog transporta“, 87–91.

⁴² М. Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941–1944*, 59: Припадници четничких јединица Јездимира Дангића биће први заточеници Концентрационог логора у Шапцу на Сави који је формиран на месту некадашњег Јеврејског логора Земун а који ће функционисати у Шапцу, све до ослобођења града у октобру 1944; Више о Концентрационом логору у Шапцу на Сави види у: S. Filipović, *n. d.*

⁴³ Г. Г. Бабовић, *n. d.*, 306.

посмртни остаци ексхумирани 12. јуна 1945), посмртни остаци јеврејских жена и деце заточеника Јеврејског логора у Шапцу угушених у камиону – покретној гасној комори нису никада ексхумирани, јер су уништени у акцији Посебне команде 1005 (Sonderkommande 1005) уклањања трагова злочина; ова акција је трајала од друге половине новембра 1943. до почетка фебруара 1944, када је стратиште у Јајинцима „прекопано“ а сви посмртни остаци жртава спаљени.⁴⁴

Шабачки прота, Глиша Бабовић је записао у *Дневнику* под датумом 14. мај 1942: „По Шапцу се већ дуже времена проносе вести да је и са Јеврејима – који су зимус из Шапца отерани у лагер код Земуна – потпуно ликвидирано. Да су од љуте зиме у баракама и врло слабе хране (по 3 кромпира дневно) толико умирали, да су их све камионима износили и сарањивали. А који су и то преживели – потаманили их загушљивим гасом“.⁴⁵

Резиме

Након напада Немачке и њених савезника на Краљевину Југославију, Шабац се нашао у саставу немачке окупационе зоне у Србији. У време окупације Југославије, априла 1941. у Шапцу је живела бројна јеврејска заједница коју су поред неколико десетина домаћих, шабачких Јевреја, највећим делом чинили Јевреји емигранти, припадници Кладовског транспорта, који су у Шабац досељени у септембру 1940. године. Припадници јеврејске заједнице која се априла 1941. затекла у Шапцу били су изложени свим дискриминаторским мерама окупационе политике према Јеврејима. Након пријављивања, пописивања, обележавања, одузимања имовине – сви припадници јеврејске заједнице су у периоду од 20. јула до 22. августа 1941. логорисани у Јеврејском логору у Шапцу на Сави, први логор за Јевреје на тлу немачког окупационог подручја у Србије. Шабачки јеврејски логор је био део сложеног система затвора и логора који су постојали у Шапцу и околини од самог почетка окупације због чега се Холокауст на овом простору не може разумети без јаснијег

44 М. Колјанин, „Poslednje putovanje Kladovskog transporta“, 98.

45 Г. Г. Бабовић, *н. д.*, 349.

Јеврејски логор у Шапцу на Сави као централно место у процесу...

позиционирања – Логора у Јарку, Логора у Касарским ливадама, Логора у Засавици, Концентрационог логора у Шапцу на Сави и Јеврејског логора Земун – на мапи фашистичког терора. Сви одрасли мушкарци Јевреји, заточеници Јеврејског логора у Шапцу на Сави, заједно са одраслим мушкарцима шабачким Ромима, стрељани су 12. и 13. октобра 1941. у мачванском селу Засавица док су све жене и деца, 26. јануара 1942. транспортовани из Шапца у Јеврејски логор Земун, тамо ће, до 10. маја 1942. бити угушени у камиону покретној гасној комори.

Sources and Literature

Neobjavljeni izvori

Istorijski arhiv Beograda: Uprava grada Beograda, Specijalna policija

Međuopštinski istorijski arhiv Šabac: Gradsko poglavarstvo

Objavljeni izvori

Babović, Grigorije – Gliša. *Dnevnik 1941–1945*. Ruma, Šabac: Srpska knjiga, Šabačko-valjevska eparhija, JIP „Glas Podrinja“, 2005. (cyrilic)

Babović, Grigorije. *Letopis Šapca 1933–1944*, priredila Sanja Petrović Todosijević. Beograd, Šabac: Institut za noviju istoriju Srbije, Biblioteka šabačka, 2010. (cyrilic)

Literatura

Anderl, Gabriele, Walter Manoschek. *Neuspelo bekstvo. Jevrejski „Kladovo –transport“ na putu za Palestinu 1939–42*. Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2004.

Belovuković, Radosav. „Podrinci u banjičkom logoru“. *Godišnjak IAŠ III/1966*, 345. (cyrilic)

Belovuković, Radosav. „Podrinci u banjičkom logoru (1942. godina)“. *Godišnjak IAŠ IV/1967*, 109–136. (cyrilic)

Belovuković, Radosav. „Podrinci u banjičkom logoru (1943. godina)“. *Godišnjak IAŠ V/1967* (2), 97–120. (cyrilic)

Belovuković, Radosav. „Podrinci u banjičkom logoru (1944. godina)“. *Godišnjak IAŠ V/1968*, 443–468. (cyrilic)

Belovuković, Radosav. „Podrinci u Norveškoj“. *Godišnjak IAŠ VII/1969*, 283–331. (cyrilic)

Cvejić, Nebojša. *Otpor i odmazda. Šabački kraj 1941*. (Rad je nastao u okviru prezentacije publikacije Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941–44. Priručnik za čitanje grada u Šapcu 30. aprila 2013) <http://www.starosajmiste.info/blog/nebojsa-cvejic-otpor-i-odmazda-sabacki-kraj-1941/>, poslednja poseta 22. decembra 2021). (cyrilic)

Filipović, Stanoje. *Logori u Šapcu*. Novi Sad: Novinsko preduzeće „Dnevnik“, 1967.

Grupa autora. *Šabac u prošlosti IV*. Šabac: RNIRO „Glas podrinja“ – Šabac, 1984. (cyrilic)

Karkge, Hajke. *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje?* Beograd: Biblioteka XX vek, 2014.

Koljanin, Milan. *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941-1944*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1992.

Koljanin, Milan. „Poslednje putovanje Kladovskog transporta“. *Zbornik radova sa okruglog stola Kladovo transport, Beograd, oktobar 2002*, uredio Andrej Mitrović, 65–101. Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2006.

Manojlović Pintar, Olga. *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, Čigoja štampa, 2014.

Manošek, Valter. *Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941–1942*. Beograd: Službeni list SRJ, 2007.

Parmaković, Dragoslav. *Mačvanski (Podrinski narodno-oslobodilački parizanski odred 1941-1944*. Šabac: Fond narodno-oslobodilačke borbe Podrinja, 1973. (cyrilic)

Petrović Todosijević, Sanja. „Odnos Gradskog poglavarstva u Šapcu prema imovini šabačkih Jevreja i Jevreja iz Kladovskog transporta 1941–1944“. *Tokovi istorije* 2/2017, 133–154. (cyrilic)

Petrović Todosijević, Sanja. „Holocaust With(out) Bullets: The Public and Property of the Jewish People from Šabac and the Kladovo Transport 1941-1944“. *AM Journal of Art and Media Studies* 13/2017, 5-15.

Petrović Todosijević, Sanja. „Čitalački dani Karla Krisa i Valtera Klajna. Jevrejske izbeglice iz kladovskog transporta u Šapcu (1940–1941)“. *Tradicija i transformacija. Transnacionalna iskustva jugoslovenske istorije*, Zbornik radova, ur. Olga Manojlović Pintar, Vera Gudac Dodić, 269–298. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2019. (cyrilic)

Petrović Todosijević, Sanja. „Sistem logora u Šapcu kao deo sistema logora za uništenje pripadnika jevrejske zajednice na tlu nemačke okupacione zone u Srbiji“, *Zbornik radova Konferencija Jevrejski logor Zemun i Prihvatni logor Zemun prošlost-sadašnjost-budućnost*, Zbornik radova, ur. Nenad Fogel, 73–104. Beograd: Jevrejska opština Zemun, 2021.

Ristović, Milan. *U potrazi za utočištem. Jugoslovenski Jevreji u bekstvu od holokausta 1941–1945*. Beograd: Službeni list, 1998. (cyrilic)

Сања Петровић Тодосијевић

Šabac i Jevreji u susretu, Zbornik radova, uredio Miloš Jevtić.
Šabac: Makart, 2003.

Vojinović, Živana. *Avramova deca*. Beograd: Orion Art, 2015.

Zbornik radova sa okruglog stola Kladovo transport, Beograd,
oktobar 2002, uredio Andrej Mitrović. Beograd: Jevrejski istorijski
muzej, 2006.

Sanja Petrović Todosijević, PhD
Senior Research Associate
Institute for Recent History of Serbia, Belgrade

JEWISH CONCENTRATION CAMP ON THE SAVA RIVER IN ŠABAC
AS THE CENTRAL HOLOCAUST LOCATION IN ŠABAC AND ITS
VICINITY (JULY 1941 – JANUARY 1942)

Summary

After the Kingdom of Yugoslavia was attacked by Germany and its allies, Sabac became part of the German occupation zone in Serbia. At the time of the invasion on Yugoslavia in April 1941, there was a numerous Jewish community in Šabac comprising several dozen local Jews and a large portion of Jewish emigrants relocated to Šabac in September 1940 by means of the so-called Kladovo transport. All members of the Jewish community living in Šabac in April 1941 had to obey the discriminatory measures imposed as part of the occupier's policy towards Jews. All members of the Jewish community were required to register with the authorities, get recorded and marked, after which they had all their property taken away from them. In the period between July 20th and August 22nd 1941 they were sent to the concentration camp on the river Sava in Šabac, which was the first Jewish camp in the occupied Serbian territory.

The Jewish camp in Šabac was part of a complex prison and camp system that was installed in the larger area of Šabac as soon as the country was occupied. Furthermore, the Holocaust in this region cannot be analyzed without understanding the position of concentration camps in Jarak, Kesarske Livade, Zasavica, Šabac and Zemun on the map of Fascist terror. All adult Jewish men, prisoners of the Jewish camp on the river Sava in Šabac, together with adult Roma men, were executed by shooting on October 12th and 13th 1941 in the village of Zasavica in Mačva, while all the women and children got transported from Šabac to the Jewish camp in Zemun on January 26th 1942. This is where they all met their death in a mobile gas chamber on May 10th 1942.

УДК:94(=411.16)(497.11 НИШ)"1940/1942"
341.485(=411.16)(497.11)"1941/1942"

НЕБОЈША ОЗИМИЋ

Виши кустос – историчар
Народни музеј Ниш
nebojsa.ozimic@narodnimuzejnis.rs

ЈЕВРЕЈСКА ЗАЈЕДНИЦА У НИШУ: ЖИВОТ И СТРАДАЊЕ ТОКОМ 1941.ГОДИНЕ

Апстракт: У раду је обрађен краћи историјат насељавања Ниша Јеврејима и њиховим значајем у развоју самог града. Антијеврејске мере које је влада Цветковић–Мачек донела наишле су на велики отпор у грађанском друштву. Окупацијом у току Другог светског рата Србија долази у незавидан положај, а у самом граду је формиран логор кроз који су прошли скоро сви мушки Јевреји Ниша и градова из унутрашњости. Највише Јевреја је стрељано фебруара 1942, а касније су убијани појединачно, све до фебруара 1943.

Кључне речи: нишки Јевреји, Драгиша Цветковић, Бора Бераха, окупација, концентрациони логор, стрељања, Фелдкомандантура 809, Сајмиште, Логор на Црвеном крсту, Бубањ.

Постојање јеврејске заједнице у Нишу идентификовано је средином XVII века кроз записе путописаца. Најстарији помен јеврејске заједнице у Нишу забележио је енглески путописац Хенри Блант (1634)¹ док Жени Лебл идентификује постојање ове заједнице пола века касније (1695).² Ова заједница, смештена најпре између два камена моста у делу града познатом као Јеврејска махала (која се под тим именом налази и на Винтеровој мапи³ насталој одмах после ослобођења Ниша од Турака 1878), већ на првом попису те године од укупно 12.801 становника 906 ће бити Јевреји – или, говорећи језиком статистике, 7%.⁴ Овај проценат Јевреја у Нишу дуго је благо варирао, све до пред Други светски рат када је драстично опао.

Нишка јеврејска заједница уочи Другог светског рата

У међуратном периоду јеврејска заједница је знатно економски и утицајно ојачала. Јеврејке оснивају женска хуманитарна удружења „Дебора“ и ционистичко „WIZO“⁵, а

1 Хенри Блант је, путујући из Београда ка Софији, 1634. г. ушао у Ниш да би присуствовао прослави суботе о чему пише: „... прошли смо кроз Ниш, лепо мало место, у којем смо се зауставили док су Јевреји прослављали своју суботу“. Нарочито је занимљива Блантова напомена да је о обичајима и историји Јевреја у Нишу разговарао „с неколико рабина“, што упућује да су Јевреји у Нишу имали свој Рабински суд чије је чланство било забележено целих стотину година касније (Henry Blount, *A voyage into the Levant. A Briefe Relation of a Iorne lately performed by Master H. B. Gentleman, from England by the way of Venice, into Dalmatia, Sclavonia, Bosnah, Hungary, Macedonia, Thessaly, Thrace, Rhodes and Egypt, unto Gran Cairo: With particular observations concerning the moderne condition of the Turkes, und other people under that Empire* (London, 1636). Делови овог списка који се односе на простор данашње Србије могу се наћи у преводу у делу: dr Zdenko Levental, *Britanski putopisci u našim krajevima od sredine 15. do početka 19. stoleća* (Gornji Milanovac: Dečje novine, 1988), 86–95.

2 Ženi Lebl, „Јевреји у Нишу“, *Јеврејски алманах 1971-1996*, (Београд: Savez јеврејских општина Југославије, 2000), 139.

3 Народни музеј Ниш (даље: НМН), збирка Реалија, инв. бр. 23.

4 Срниша Пауновић, Будимир Павловић, *Сто десет година Војне болнице у Нишу* (1878-1988), (Ниш: Просвета, 1988), 15.

5 Председница „Деборе“ је 1936. била Ребека Мандил, сестра др Аврама Алкалаја, док је на челу „WIZO“ (Woman International Zionist Organization) била Рахела Бела Бераха, супруга председника Јеврејске црквеношколске општине др Боривоја Берахе. Према једном писму Нафтали Бате Гедаље из 1974, задатак „Деборе“ је био да сиромашне девојке опрема за удају: „То је обичај који је остао из старина. Девојци треба спремити „албашу“ – постељину и опрему које су жене лично скупљале код трговаца и лично шиле у кућама. То је била пажња. Више пажња, него потреба код неких породица.“

великим залагањем др Боривоја Берахе⁶ оснива се и спортско друштво „Цион“. У Нишу се 7. и 8. јануара 1934. одржава Покрајинска конференција циониста Србије, уз учешће бројних нишких Јевреја.⁷

Учесници Покрајинске конференције циониста Србије испред нишке синагоге
(из архиве Жени Лебл)

У периоду непосредно пред Други светски рат међу водећим Јеврејима Ниша истицали су се адвокат Моша Варон, који је био један од оснивача и стожера Скаутске организације у Нишу; др Аврам Нисим, ментор многих нишких лекара, вишеструко одликован за мирнодопске заслуге али и организацију рада

Nebojša Ozimić, *Jevreji Niša*, (Niš: SKC, 2001), 57.

⁶ Др Боривоје Бераха (1880, Ниш–1941, Ниш) лекар и скоро две деценије председник Јеврејске црквеношколске општине у Нишу. Био је један од првих Јевреја лекара у Нишу, касније и ментор многих младих Јевреја који су желели да упишу студије медицине. Активан у Ционистичком покрету, организује регионалне конференције циониста, подржава рад српско-јеврејског певачког друштва „Давид“ чији је био члан. Основао је фудбалски клуб „Цион“, 1929. и био његов председник све време постојања – до 1940. Окупација га је затекла на месту већника у Градском већу и члана Управног одбора Црвеног крста у Нишу. Одмах по уласку Немаца у Ниш, рабин Аврам Данити и он су ухапшени: најпре, затворени а потом пребачени у логор на Црвеном крсту, одмах по његовом формирању у септембру 1941. Др Бераха је у логору оформио приручну амбуланту. Стрелан је на Бубњу, у децембру 1941.

⁷ Ženi Lebl, *n. d.*, 148.

Чланице управних одбора WIZO и Деборе, Ниш, око 1930 (из архиве Жени Лебл)

Пастеровог завода у Нишу⁸; трговци браћа Чиби и Шаул Нисим, власници фирме „Браћа Нисим“ која је пословала у Немачкој, Аустрији, Француској извозећи робу од кристала; Данило Букиш, стални дописник *Политике* за Ниш, оснивач Планинарског друштва „Железничар“, и Моша Шоамовић, професор ликовног у Првој нишкој мушкој гимназији, један од сарадника Позоришта Моравске бановине (данас Народно позориште у Нишу), члан Српског уметничког удружења и активни сликар са преко тридесет изложби у земљи и иностранству.⁹

⁸ Др Аврам Нисим је преживео рат и настанио се у Израелу, где је објавио своју аутобиографију у којој је изнео мноштво драгоцених података о нишким Јеврејима између два светска рата.

⁹ Мара Макарић, *Незавршена прича о Моши Шоамовићу* (Ниш: Народни музеј, 2014), 23–25.

Доношење сета антијеврејских закона (*numerus clausus*) и упозорење Драгише Цветковића

Под великим притиском нацистичке Немачке, покушавајући на све начине да избегне улазак у рат, Влада Краљевине Југославије октобра 1940. доноси две антијеврејске уредбе.¹⁰ Још за владе Милана Стојадиновића која је водила пронемачку политику, као и под утицајем Римокатоличке цркве, почело је оснивање бројних листова на тлу Краљевине Југославије са задатком стварања антијеврејског расположења. Неке од тих листова је основала и сама Влада, док је главни носилац антисемитске кампање био лист *Време*, на чијем челу је од средине 1940. био др Данило Грегорић.¹¹ Антисемитски тон у дневној штампи је добио на интензитету капитулацијом Француске. Било је потпуно јасно да ће Краљевина Југославија, уколико жели да се прикључи „новом поретку“, морати најпре да се одреди по питању Јевреја и масона који су сматрани „јеврејском организацијом“.

У складу са тим долази до отежавања па и спречавања уласка јеврејских избеглица из земаља Западне Европе, које је Трећи рајх окупирао, и које су у Југославији тражиле спас од нацистичких прогона и зверстава – до тада је једна група избеглица из Чехословачке, Немачке, Мађарске, Пољске и Аустрије смештена у колективни емигрантски логор који се налазио у Куршумлијској Бањи, у просторијама које је пре рата користио Моравски бановински одбор Црвеног крста са седиштем у Нишу. Овај логор је бројао 380 јеврејских резидената из земаља Централне Европе. Група од 160 Јевреја била је смештена и у Нишкој Бањи.¹² У мају 1941. године немачке војне власти наредиле су да се емигрантски логор са Јеврејима у Куршумлијској Бањи расформира и да се дотадашњи резиденти

10 *Службене новине Краљевине Југославије*, број 229-LXXX-A, Београд, 5. X 1940. године. Опширније о овом закону и његовим манифестацијама у свакодневном животу шире у: Жељко В. Лазић, *Увод у смрт – numerus clausus 1940 и ограничавања права Јевреја у Краљевини Југославији*, (Београд: Службени гласник, 2016.)

11 Милан Кољанин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији (1918–1941)*, (Београд: Институт за савремену историју, 2008), 406, 414–420.

12 Milan Ristović, „Jugoslavija i jevrejske izbeglice 1938-1941“, *Istorija 20. veka*, 1/1996, 59.

распореди код јеврејских породица у Нишу, Приштини и Лесковцу.¹³ Крајем истог месеца у Ниш долази 155 јеврејских емиграната, који су уточиште пронашли не само код јеврејских породица, већ и код српских. Највише их је било у Масаровом кеју (14), у улици Генерала Боже Јанковића (6), у Поенкареовој улици (4), итд. У Нишкој Бањи је боравило 20 јеврејских пресељеника из Куршумлијске Бање.¹⁴

Друга мера издата је 5. октобра 1940. под бројем 1322¹⁵ и тичала се забране Јеврејима да воде радње са намирницама за људску исхрану на велико. У индустријским предузећима са производима људске исхране, чији су власници били Јевреји, постављени су комесари. Под истим датумом и бројем 1323 објављена је Уредба о упису лица јеврејског порекла за ученике универзитета, високих школа у рангу Универзитета, виших, средњих, учитељских и других школа. Том уредбом заведен је за Јевреје „numerus clausus“. То је конкретно значило да је број уписаних Јевреја морао бити сразмеран броју Јевреја према броју становника осталих народности.¹⁶ Овом објавом је предвиђен изузетак за оне Јевреје чији су родитељи „заслужни за отаџбину“.¹⁷

Доношење ових аката наишло је на различит пријем у тадашњој штампи: од потпуног прећуткивања и необјављивања вести, преко објављивања без коментара па све до полемичких текстова какви су објављени у *Нишком новом листу* и *Прегледу*¹⁸. Ова два чланка у нишким дневним листовима најјасније су пресликала расположење нишких Срба према Јеврејима.¹⁹

¹³ Исто.

¹⁴ ВА, НА, кут. 24, ф. 3, док. бр. 3/1. У изјави новим властима Вера Хаџићорђевић даје приближно тачан податак о 200–300 добеглих Јевреја у Србију (АЈ–110–908–746, сведочење Вере Хаџићорђевић)

¹⁵ Обе антијеврејске уредбе објављене су у листу *Службене новине Краљевине Југославије* бр. 229–LXXX–А, 5. X 1940.

¹⁶ *Време*, 5. 10. 1940, 6; *Политика*, 5. 10. 1940, 6.

¹⁷ Милан Кољанин, *Антисемитизам...*, 424.

¹⁸ *Нишки нови лист*, 7. октобар 1940, 3; *Преглед*, 22. 11. 1940, 3.

¹⁹ „Наглашујемо да су нишки Јевреји, тј. Срби Мојсијевци дали паралелан део доприноса живота, крви, мука и патњи, имовине и снаге, у борби за ослобођење, косовску освету и за уједињење. (...) Код нас је, у нашој средини, питање Јевреја решено, ми их немамо. Ми имамо Србе – Мојсијевце. Тако је далеко то код нас решено, да су и

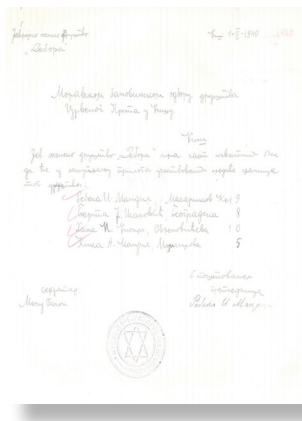
Чланци из дневних листова „Политика“ и „Време“ у којима се преносе одредбе *numerus clausus*-а

Са друге стране, ни доносилац оваквих закона није био незаинтересован за судбину нишких Јевреја. Из опширног писма које је Жени Лебл упутила Зори Ранковић, старијој ћерки Драгише Цветковића, сазнајемо за један састанак Цветковића и виђенијих Јевреја који се одржао непосредно после доношења спорних закона, највероватније новембра 1940. Лебл пише Ранковићевој: „Крајем 1940. године, после доношења антијеврејских закона (*numerus clausus* и др.), позвао је (Драгиша Цветковић, прим. Н.О.) једне недеље пре подне Ваш отац прваке јеврејске заједнице у Нишу у свој стан крај Саборне цркве. Било их је неколицина, међу њима и др Албахари. деца у међусобној игри изгубила термин „Чифути“. Они су потпуно асимиловани, и доказано верни и држави и нацији. Њихови капитали, уколико их има, нису ни велики, нити коче развитак сопственог нашег капитала. Они не заузимају ни примарна, ни само уносна места. Тамо, у позивима у којима се налазе, они ненападно и не гурајући себе испред других врше и обављају своје послове мирно и савесно. Верски не штрче, економски не сметају, социјално осећају, по оној народној: „Живи и дај другоме живети“. Ни један у Нишу и Моравској бановини не бави се ни прљавим пословима или црном берзом и до сада није кажњаван ради недозвољене спекулације по разним уредбама... Тешке оптужбе које се дижу против међународног Јеврејства не могу теретити национализоване Мојсијевце, који су одговорили и одговарају својим државним, националним и поданичким обавезама. Ако одијум одговорности има да досегне кога, онда то мора пасти на оне који кроз 20 година нису стигли да регулишу свој одношај према држави која им је дала широко гостопримство и којима је наш језик остао стран и њима и њиховој деци. У Нишу их нема. Ми не можемо осудити и издвојити Србе само зато што су Мојсијевци...” (Нишки нови лист, 7. октобар 1940).

Цветковић им је тада рекао: „Спасавајте се, људи! Ускоро ће нас прогутати Немци. И за Србе ће бити лоше, али за Јевреје биће још горе. Ето, ја ћу вам издејствовати пасоше и визе за Турску!“ Сви присутни су сматрали да је у питању неки прљави трик. Недавно је Цветковић ставио свој потпис на антијеврејске законе – а сада жели да се отараси Јевреја, патриота и староседелаца овога града. Нико није прихватио Цветковићеву понуду. Вратили су се својим домовима дубоко увређени.“²⁰

Нишки Јевреји и Јеврејке такође су се активно укључили у добровољне течајеве у случају рата, било да их новчано помажу или се ангажују као сарадници. Из Женског јеврејског друштва у Нишу, „Дебора“, које су уочи рата водиле Ребека Мандил (председница) и Мери Варон (секретар), јавило се 14 чланица да буду добровољне сараднице (госпође) Црвеног крста у случају избијања рата.²¹

Допис јеврејског женског друштва „Дебора“ из 1940 (АОЦК, неklasирано)

20 НМН, збирка Меморијални комплекс „12. фебруар“ (даље: МК12), студ.мат. Писмо Жени Лебл Зори Ранковић, Тел Авив 29. 1. 1992, 1 ; Небојша Озимих, „Драгиша Цветковић и нишки Јевреји уочи Другог светског рата“, *Зборник Народног музеја у Нишу*, 23/2014), 135. За овај догађај Ж. Лебл је сазнала од др Исака Албахарија кога овде помиње, а делове овог интервјуа објавила је у *Вилтену СЈОЈ*-а бр. 6 из 1981.

21 Архива Организације Црвени крст Ниш (даље: АОЦК), документ (даље: док), Јеврејско друштво Ниш - Бановинском одбору друштва Црвеног крста Ниш, 23. 5. 1940.

Окупација

Након војног пуча 26/27. марта 1941, збацивања владе Цветковић–Мачек и отказивања Тројног пакта током краткотрајног Априлског рата – немачке јединице улазе у Ниш 9. априла 1941. Већ 16. априла, немачке војне и цивилне власти наредиле су регистровање свих Јевреја у Београду и по другим градовима у тада већ окупираној Србији. До краја априла у Нишу је регистрован 51 Јеврејин, досељен из унутрашњости земље.²² У овом периоду међу првим Јеврејима ухапшени су др Боривоје Бераха, председник Јеврејске заједнице у Нишу и рабин Аврам Данити, и затворени у срески затвор где су били све до пребацавања у логор октобра 1941.²³

У Нишком војном гарнизону почетком априла 1941. године служило је 255 активних и резервних официра, међу којима је било и 13 Јевреја.²⁴ Након краткотрајног Априлског рата, који је завршен 17. априла 1941, у немачко заробљеништво је одведено 354.000 војника и официра, а међу њима су се налазила и седморица Јевреја који су пре рата службовала у Нишу.²⁵

Немачки главнокомандујући заповедник у Србији 31. маја 1941. издаје наређење којим је за Јевреје прописано ношење жутих трака са натписом „Јуде“ на рукаву и Соломоновим знаком на прсима и плећима, уведен принудни рад и полицијски час, ограничен приступ храни, свакодневним животним потрепштинама и забрањено коришћење јавног превоза (трамвај на линији Ниш–Нишка Бања). Уредба је донела забрану обављања јавних функција, као и посећивања позоришта и других јавних места.²⁶ Ова уредба се односила и на Роме. Њоме је била предвиђена регистрација и конфискација

22 ВА, фонд Непријатељска архива (даље: НА), кут. 24, фасцикла (даље: ф), 3, док. бр. 3/1; Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom Sajmištu 1941–1944* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1992), 23.

23 ИАН, фонд КОЗАРА, кут. 1; НМН, изјава Радомира Антића и Ст. Стојиљковића, нкл. 24 ВА, фонд Војске Краљевине Југославије (даље: ВКЈ), кут. 6, док. 2/3–1.

25 Ивана Груден Милентијевић, Небојша Озимић, *Нишки Јевреји у логору Сајмиште* (Ниш: Народни музеј, 2017), 5.

26 *Ново време*, 31. мај 1941; *Lista uredaba Vojnog zapovednika Srbije*, br. 7 i 8 od 31. maja 1941.

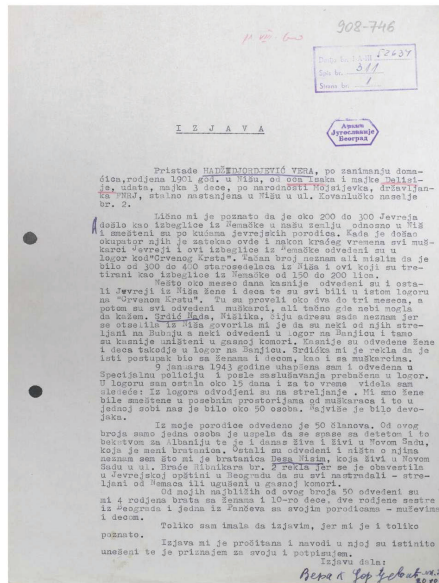

јеврејске имовине са забраном власницима да њоме располажу.²⁷
О овоме сведочи Бланка Миловановић:

„Једног дана смо добили позив да идемо ја и супруг да примимо жуте траке од Немаца, на којима је писало „Juden“. Ми смо били жигосани на пијаци, тако да нисмо смели да изађемо до 11 часова. Прво су одвели нашег свештеника, затим председника општине, а после краћег времена су сакупили жене и децу“.²⁸

Након формирања војних и цивилних власти у граду, за Јевреје од 14 до 60 година и Јеврејке од 14 до 40 година заведен је принудни рад. Јевреји су радили у магацинима, стовариштима, на утовару и истовару на железничкој станици, на градњи пута Ниш–Медошевац, Поповац–Ново Село итд.²⁹

Изјава Vere Хаџиђорђевић (Архив Југославије, АЈ-110-908-746)

²⁷ Исто; Ивана Груден Миленгијевић, Небојша Озимић, н. д., 7.

²⁸ НМН, МК12, изјава Бланке Милановић.

²⁹ Мирослав М. Миловановић, Немачки концентрациони логор на Црвеном крсту у Нишу и стрељања на Бубњу (Ниш-Београд, 1983), 91.

План нацистичке Немачке да европске Јевреје систематски уништи најпре освајањем појединих држава а онда убијањем јеврејског становништва, најпре назван „коначно решење“, Хитлер је назвао „коначно решење Јеврејског питања („die Endlösung der Judenfrage“)“³⁰. Реализација овог плана одвијала се у три фазе. Прва, као што смо напред навели, трајала је од априла до августа и карактеристична је по *евидентирању, обележавању и ограничавању слободе кретања, пљачки јеврејске имовине, увођењу принудног рада* и др. Банска управа јуна 1941. прослеђује наређење Фелдкомандантуре 809 да се достави списак свих чланова јеврејске општине Ниша и јеврејских радњи у граду. За радно способне Јевреје заведен је принудни рад у стовариштима, магацинима и изградњи путева. Уредбом Банске управе из јуна 1941. регулисана је забрана располагања штедним улозима и депозитима, као и отварања трезора без присуства одговарајућих немачких органа.³¹

Друга фаза, од августа до децембра 1941, обухватала је *сакупљање Јевреја и њихово одвођење у логоре*. Генерал Беме (Franz Friedrich Vöhme) је наредбе Хитлера и Химлера подробно разрадио у својој заповести од 10. октобра 1941. у којој, поред осталог, пише: „...Муњевитим акцијама треба у свим гарнизонима у Србији најхитније спровести као таоце све комунисте, све мушкарце на које пада сумња, све Јевреје и изванредан број националистичких и демократски настројених становника...“³² Већ наредног дана немачке власти су наредиле да се сви одрасли Јевреји у Нишу хитно јаве у хотел „Парк“, где ће им бити саопштена извесна наредба. Навикли да их овде окупљају ради одвођења на рад, мушкарци су дошли у великом броју. Овом приликом били су ухапшени и спроведени у новоформираног логора на Црвеном крсту³³ (који је, иначе, већ

30 У Геринговом писму Хајдриху од 31. јула 1941. сусрећемо се са наредбом да се Хајдрих позабави „...решењем јеврејског проблема“, што је послужило као основа за доношење одлуке на Ванзејској конференцији о систематском уништавању Јевреја.

31 Др Јован Златић, *Страдалништво српског народа у нишком ратном округу*, књ. 1 (Ниш: Просвета, 1994), 34.

32 Небојша Озимић, *Јевреји у логору на Црвеном крсту* (Ниш: Народни музеј, 2014), 9.

33 *Исто*; НМН, изјава Хранислава Гвозденовића, књ. 22, 5. Према сведочењу Х. Гвозденовића, Јевреји су затворени 11. октобра 1941.

средином септембра био спреман да прими прве заточенике)³⁴. Оваква хапшења Јевреја мушкараца у наредна два дана спроведена су на целокупној територији окупиране Србије.

У логору

Када су 23. октобра 1941. у логор доведени таоци и породице чији су чланови били у партизанима, затекли су Јевреје смештене у поткровљу логорске зграде, одвојене од свих.³⁵ Ту су живели у нехуманим условима: „једне ноћи је био мраз а они су били смештени на тавану без икаквог огрева или начина загревања. Они (Јевреји, прим. Н. О.) су били затворени и са малом децом и читавом породицом. Ту њима није могао нико да дотури било какво ћебе или друго што би им служило за покривање. Они чак нису имали ни сламе на поду, а налазили су се на тавану“³⁶. Према једном сведочењу, Немци су најпре ухапсили мушкарце, да би их искористили као радну снагу по граду и истовремено као таоце, у случају да жене покушају да напусте град, док су жене са децом доведене у логор око Нове 1942 – прва група 25. децембра 1941 (Јеврејке из унутрашњости), а друга после Светог Јована (20. јануара 1942. нишке Јеврејке, као и жене оних који су довезени из Куршумлијске Бање и привремено смештени код нишких Јевреја)³⁷.

Др Боривоје Бераха је успео да током свог кратког боравка у логору оформи средства за прву, скромно снабдевену приручну амбуланту – али се и сам крајем новембра озбиљно разболео, тако да је улогу логорског лекара преузео др Велизар Пијаде.³⁸ Др Бераха је за Божић 1942. написао познато писмо Драгиши Цветковићу, бившем председнику Владе Краљевине Југославије,

34 Мирослав М. Миловановић, *н. д.*, 92; Зоран Милентијевић, *Логор на Црвеном крсту*, (Ниш: Народни музеј, 1986), 5; Небојша Озимих, *Логор на Црвеном крсту*, (Ниш: Народни музеј, 2012), 4.

35 НмН, изјава Хранислава Гвозденовића, књ. 22, 6.

36 *Исто*.

37 НмН, МК12, изјаве Винке Николић, Николе Вулића и Драгутина Јоцића.

38 НмН, МК12, некласирана грађа, изјава др Јовића; НмН, књ. 17, 109; изјава Драгутина Јоцића: „Доктор Бераха, који је свесрдно излазио у сусрет свим болесницима у Нишу, сада је у логору основао амбуланту где му је у послу помагао синчић.“

који је био у кућном притвору у Нишкој Бањи.³⁹ Према једном извору, стрељан је на Бубњу 19. фебруара 1942, док је према другом убијен батинањем у дворишту логора када се побунио због батинања при пењању у камион. Том приликом је стражарима који су из све снаге тукли логораше рекао: „Ви сте груби и једнога дана ће и вас овако тући“⁴⁰.

Трећа фаза, од децембра 1941. године, предвиђала је потпуно уништење Јевреја у Нишу. Јеврејски мушкарци и дечаци старији од 14 година стрељани су на Бубњу 17. и 19. фебруара. По наредби главнокомандујућег од 1. фебруара 1942, да се у циљу одмазде стреља 3.484 талаца.⁴¹ Немци у масовној одмазди 19. фебруара 1942. врше одвајање. Са тавана су покупили сву мушку јеврејску децу старију од 15 година и све мушке Јевреје – и истог дана стрељани их на Бубњу. Жене Јеврејке са девојчицама и мушком децом млађом од 15 година и даље су држане у логору. Почетком марта 1942. многе Јеврејке ће са децом бити транспортоване у логор на Сајмишту (Semlin Judenlager) и скоро до последњег погушени у гасним возилима⁴². У знак одмазде због бекства из логора, окупационе власти су извршиле припреме за масовна стрељања, у складу са наредбом војно-управног команданта Србије (по којој је требало да буде стрељано 3484 таоца)⁴³. Само 17. фебруара 1942. на Бубњу је стрељан велики број Јевреја, о чему сведочи документ који

39 Небојша Озимић, „Драгиша Цветковић и нишки Јевреји у Другом светском рату“, 131–142; Небојша Озимић, „Радојица Станковић и Драгиша Цветковић: праведници међу народима који то неће никада бити“, *Лесковачки зборник* LVII/2017, 261–271.

40 ЈИМБ, рб. 6830; ИАН, КОЗАРА, кут. 1. Податак о убиству у кругу логора : НмН, некласирана грађа, изјава др Јовића, у: Дејан Антић, Небојша Озимић, „Судбине и важност логорских лекара – заточеника логора на Црвеном крсту“, *Зборник радова са X научног скупа: Историја медицине, фармације, ветерине, и народна здравствена култура*, књ. 9, ур. Велибор Тодоров, (Зајечар: Историјски архив Тимочка крајина, 2019) 141–149; Дејан Антић, „Страдање нишких Јевреја у концентрационом логору на Црвеном Крсту (1941–1944)“, *Зборник радова са XV међународног научног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу (30–31. X 2020)*, ур. Драган Бошковић и Часлав Николић, (Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 2021) 263–271.

41 Иван Митић, *Бекства из логора на Црвеном крсту* (Ниш: Народни музеј, 2016), 24.

42 Небојша Озимић, Александар Динчић, Бојана Симовић, Ивана Груден и Иван Митић, *Жртве логора Ниш 1941–1944* (Ниш: Народни музеј, 2014), 24.

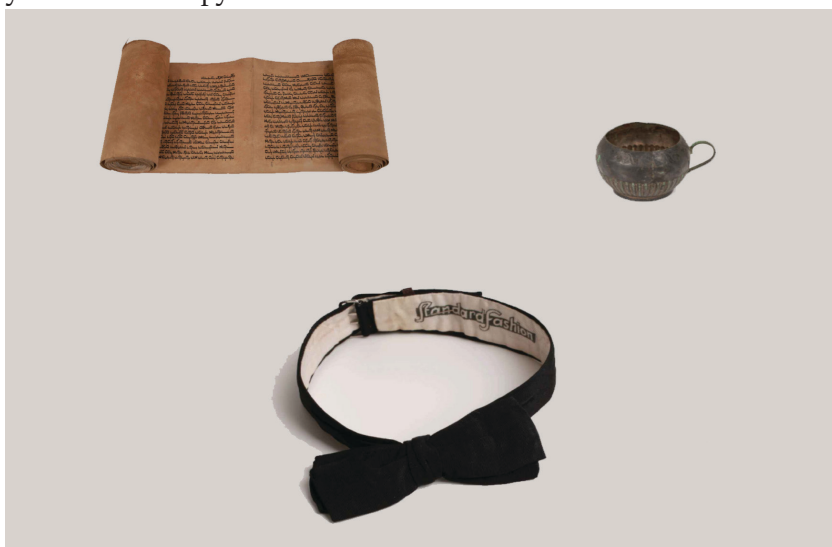
43 Јован Златић, *н. д.*, 35.

прецизира да су овом приликом стрељани „скоро сви мушки Јевреји“⁴⁴. Према сведочењу Боривоја Димитријевића, на Бубањ је 16. и 17. фебруара доведено 46–48 камиона: првог дана су стрељани осуђеници, другог дана Јевреји.⁴⁵

Стрељањем последње групе Јевреја у фебруару 1943. године завршена је и трећа фаза, чиме су окупационе власти ликвидирале последње Јевреје који су ухваћени и били заточени у нишком логору.⁴⁶

Неки од личних предмета нишких Јевреја (НМН, МК12, инв.бр, 9, 26, 29)

У периоду од априла до октобра 1941. године окупирана Србија је представљала зону Трећег рајха у којој је побијено можда највише цивила. Само у октобру и новембру на територији Србије стрељано је између 25000 – 30000 цивила, под изговором да се ради о одмаздама за убијене војнике Вермахта.⁴⁷ На тај начин регуларне јединице нацистичке Немачке, наредбом

⁴⁴ Зборник НОР, II, књ.1, 80–81.

⁴⁵ Јован Златић, н. д., 35.

⁴⁶ Исто.

⁴⁷ Valter Manošek, *Holokaust u Srbiji – vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941–1942*, (Beograd: Službeni glasnik, 2007), 20.

Хитлера од августа 1941, постале су организатори и егзекутори предстојећег масакра над цивилима условљеног одредбом која је подразумевала стрељање 100:1. Имајући у виду да су од јула месеца на територији Србије постојала два покрета отпора који су се активно борили против окупатора, наметнула се потреба за организовањем система логора из којих би таоци били стрељани.

На територији Србије оформљена су три логора смрти: у Шапцу, Београду и Нишу. Њихови први заточеници били су Јевреји из ових и околних места. У Нишу је велики број Јевреја стрељан на Бубњу 17. и 19. фебруара 1942, док је 600 преосталих, углавном жена и деце, 24. фебруара пребачено возом у логор на Бањици.⁴⁸ Ваља истаћи да су у нишки логор дотеривани Јевреји из Лесковца, Зајечара, Алексинца, Крушевца, Прокупља, Пожаревца, Јагодине, Бора, Књажевца, Краљева, Прокупља, Сарајева, Скопља и других градова Србије и Југославије. Тачан број жртава није познат, као ни број преживелих.

Резиме

Уочи почетка Другог светског рата на простору Краљевине Југославије 5. октобра 1940. Влада је донела две антијеврејске уредбе којима се Јеврејима ограничавају бројна права. Капитулацијом Југославије, јеврејске заједнице су биле дужне да доставе списак чланова, према коме су од маја 1941. обележавани жутом траком са Соломоновим знаком, коју су морали да везују око руке. До формирања логора у Нишу, септембра 1941, мушкарци Јевреји су били ангажовани на тешким физичким пословима у граду и околини, да би већ у октобру сви били ухапшени и одведени у логор, смештени у поткровље логорске зграде. Скоро сви мушкарци Јевреји су стрељани на брду Бубањ, док су углавном жене са децом пребачене у логор у Београду, где су угушене гасом.

⁴⁸ Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom Sajmištu*, 56, 58; Ивана Груден Милентијевић, Небојша Озимић, *Нишки Јевреји...*, 12–13.

Јеврејска заједница у Нишу...

Поред нишких Јевреја, на Бубњу су стрељани Јевреји избегли из Сарајева, Пољске, Румуније и Мађарске, а који су се крили у одмаралишту Црвеног крста Ниш у Куршумлијској бањи.

На овај начин јединице Вермахта су скоро у потпуности, у периоду од скоро две године, убиле Јевреје из Ниша, Лесковца, Прокупља, Алексинца и Зајечара.

Sources and Literature

Neobjavljeni izvori

AOCK – Arhiva Organizacije Crveni krst Niš – neklasirana građa.

Istorijski arhiv Niša (IAN), fond KOZARA.

Jevrejski istorijski muzej – Spisak Jevreja žrtava u Nišu JIMB.

Narodni muzej Niš (dalje: NmN), zbirka Realija, inv. br.23; zbirka Memorijalni kompleks „12.februar“ (dalje: MK12), stud. mat. pismo Ženi Lebl Zori Ranković, Tel Aviv 29. 1. 1992; NmN, MK12, Autorizovani tekst izjava Radomira Antića, St. Stojiljkovića, dr Dragutina Jovića, Blanke Milovanović, Dragutina Jocića, Hranislava Gvozdenovića, datih Branku Nožici u periodu 1972–1973 (bez datuma), u studijskom materijalu zbirke Memorijalni kompleks 12. februar Narodnog muzeja u Nišu.

Vojni arhiv (VA), fond Neprijateljska arhiva.

Objavljeni izvori

Blagojević, Božidar. *Izveštaji i naredbe komesarske uprave i Nedićeve vlade za okrug Zaječarski 1941–1942. godina*, knj. 1. Negotin-Zaječar: Istorijski arhiv Negotin, 2006. (cyrilic)

Mi smo preživeli: Jevreji o holokaustu. Beograd: Jevrejski istorijski muzej, knj. 1, ur. Aleksandar Gaon. Beograd: Jevrejski istorijski muzej, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 2001.

Literatura

Blount, Henry. *A voyage into the Levant. A Briefe Relation of a Iorneu lately performed by Master H.B.Gentleman, from England by the way of Venice, into Dalmatia, Sclavonia, Bosnah, Hungary, Macedonia, Thessaly, Thrace, Rhodes and Egypt, unto Gran Cairo: With particular observations concerning the moderne condition of the Turkes, und other people under that Empire*, London, 1636.

Dejan Antić, Nebojša Ozimić, „Sudbine i važnost logorskih lekara – zatočenika logora na Crvenom krstu“, *Zbornik radova sa X naučnog skupa: Istorija medicine, farmacije, veterine, i narodna zdravstvena kultura*, knj. 9, ur. Velibor Todorov, (Zaječar: Istorijski arhiv Timočka krajina, 2019) 141–149; (cyrilic)

Dejan Antić, „Stradanje niških Jevreja u koncentracionom logoru na Crvenom Krstu (1941-1944)“, Zbornik radova sa XV međunarodnog naučnog skupa održanog na Filološko-umetničkom fakultetu u Kragujevcu (30-31. X 2020), ur. Dragan Bošković i Časlav Nikolić, (Kragujevac: Filološko-umetnički fakultet, 2021) 263-271. (cyrilic)

Dinčić, Aleksandar. *Saveznici i strani podanici u logoru na Crvenom krstu*. Niš: Narodni muzej Niš, 2016. (cyrilic)

Gruden Milentijević, Ivana, Nebojša Ozimić. *Niški Jevreji u logoru Sajmište*. Niš: Narodni muzej Niš, 2017. (cyrilic)

Koljanin, Milan. *Nemački logor na Beogradskom Sajmištu 1941-1944*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1992.

Koljanin, Milan. *Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji (1918-1941)*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2008. (cyrilic)

Lazić V., Željko. *Uvod u smrt - numerus clausus 1940 i ograničavanja prava Jevreja u Kraljevini Jugoslaviji*. Beograd: Službeni glasnik, 2016. (cyrilic)

Levental, Zdenko. *Britanski putopisci u našim krajevima od sredine 15. do početka 19. stoleća*. Gornji Milanovac: Dečje novine, 1988.

Makarić, Mara. *Nezavršena priča o Moši Šoamoviću*. Niš: Narodni muzej, 2014. (cyrilic)

Manošek, Valter. *Holokaust u Srbiji - vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941-1942*. Beograd: Službeni glasnik, 2007.

Milentijević, Zoran. *Logor na Crvenom krstu*. Niš: Narodni muzej Niš, 1986. (cyrilic)

Milovanović, Miroslav M. *Nemački koncentracioni logor na Crvenom krstu u Nišu i streljanja na Bubnju*. Niš-Beograd: Institut za savremenu istoriju - Beograd; IRO „Narodna knjiga“, Opštinski odbor SUBNOR - Niš, 1983. (cyrilic)

Milan Ristović, „Jugoslavija i jevrejske izbeglice 1938-1941“, *Istorija 20. veka*, 1/1996, 21-43.

Mitić, Ivan. *Bekstvo iz logora na Crvenom Krstu*, Niš: Narodni muzej, 2016. (cyrilic)

Nebojša Ozimić, „Dragiša Cvetković i niški Jevreji u Drugom svetskom ratu“, 131–142; (cyrilic)

Nebojša Ozimić, Aleksandar Dinčić, Bojana Simović, Ivana Gruden i Ivan Mitić, *Žrtve lagera Niš 1941–1944*. Niš: Narodni muzej, 2014. (cyrilic)

Nebojša Ozimić, „Radojica Stanković i Dragiša Cvetković: pravednici među narodima koji to neće nikada biti“, *Leskovački zbornik* LVII/2017, 261–271. (cyrilic)

Ozimić, Nebojša. *Jevreji Niša*. Niš: Studentski kulturni centar, 2001. (cyrilic)

Ozimić, Nebojša. *Logor na Crvenom krstu*. Niš: Narodni muzej Niš, 2012. (cyrilic)

Ozimić, Nebojša. *Jevreji u logoru na Crvenom krstu*. Niš: Narodni muzej Niš, 2014.

Paunović, Siniša, Pavlović, Budimir. *Sto deset godina Vojne bolnice u Nišu (1878–1988)*. Niš: Prosveta, 1988. (cyrilic)

Zlatic, Jovan. *Stradalništvo srpskog naroda u niškom ratnom okrugu, knj. I–IV, knj. I*. Niš: Prosveta, 1994. (cyrilic)

Ženi Lebl, „Jevreji u Nišu“, *Jevrejski almanah 1971–1996*, (Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 2000), 137–152.

Periodika

Lista uredaba Vojnog zapovednika Srbije, br. 7 i 8 od 31. maja 1941.

Niški novi list, Niš, 1940. (cyrilic)

Novo vreme, Beograd, 1941. (cyrilic)

Politika, Beograd, 1940. (cyrilic)

Pregled, 22. 11. 1940. (cyrilic)

Službene novine Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1940. (cyrilic)

Vreme, Beograd, 1940. (cyrilic)

Nebojša Ozimić
Senior Curator Historian
National Museum of Niš

THE JEWISH COMMUNITY IN NIŠ: ITS LIFE AND ORDEAL IN 1941

Summary

On October 5th 1940, shortly before the World War II had spread to the territory of the Kingdom of Yugoslavia, the Government passed two anti-Jewish ordinances which limited a whole range of Jewish citizens' rights. Soon after Yugoslavia capitulated, the Jewish communities were required to submit lists of their members, who were obliged to wear yellow armbands with the Seal of Solomon from May 1941. Before the concentration camp was established in Niš, the local Jewish males had been forced to do hard labor in the town and its vicinity. In October they were arrested, taken to the camp and given accommodation in the attic of the camp building. Nearly all Jewish men were executed by shooting on the hill of Bubanj, while women and children got transferred to the Belgrade concentration camp, where they were subsequently killed in gas chambers. Together with the Jews of Niš, other Jewish citizens, refugees from Sarajevo, Poland, Romania and Hungary, who had been hiding in the Red Cross resort in Kuršumlijska Banja also got executed on the hill of Bubanj. In this manner, within two years the Wehrmacht troops almost completely wiped out the Jewish population in Niš, Leskovac, Prokuplje, Aleksinac and Zaječar.

УДК:94:341.485(=411.16)(497.11)"1939/1941"(093.2)

Др МИЛАН КОЉАНИН
Виши научни сарадник - историчар
Институт за савремену историју, Београд
mbkoljanin@gmail.com

УСТАНАК И ХОЛОКАУСТ У ОКУПИРАНОЈ СРБИЈИ 1941. ГОДИНЕ

Апстракт: У раду је представљен ток процеса уништења Јевреја на немачком окупационом подручју у Србији, његова динамика и основни токови, као и његово место у европском „коначном решењу јеврејског питања“. Процес уништења Јевреја у Србији текао је упоредо са почетком последње фазе Холокауста, физичког уништења започетог масовним убијањем Јевреја на територији Совјетског Савеза у лето 1941. Холокауст је текао истовремено са масовним интернирањем и убијањем српског становништва током суровог гушења устанка у јесен 1941. Највећи број Јевреја убили су припадници немачких оружаних снага, а не специјалних полицијских јединица. За разлику од окупираних делова Совјетског Савеза, у окупираној Србији централно место у Холокаусту су имали логори, пре свега они намењени за Јевреје, делом и други логори у којима је масовно интернирано српско становништво. Рад је написан на основу архивских и објављених историјских извора, периодике и историографске литературе.

Кључне речи: Други светски рат, Србија, окупација, Јевреји, Холокауст, устанак, стрељања, логори, интернирање.

Поредак створен после пораза југословенске војске у Априлском рату 1941. заснивао се на политици „кажњавања Срба“. За Хитлера су Срби били не само носиоци југословенске државности, него и кривци за војни пуч 27. марта 1941, за делимичну промену плана запоседања европског Југоистока и за одлагање напада на Совјетски Савез. На делу Србије успостављена је немачка окупациона управа, која се одликовала изузетном суровошћу према становништву и експлоатацијом привредних и људских потенцијала.¹ У Србији је одмах уведена рационисана исхрана, а свакодневица Београђана се великим делом састојала у чекању у редовима за храну или у покушајима да се она на разне начине прибави.² Већ првих недеља по успостављању окупационе управе, у Србију су почеле да стижу десетине хиљада Срба са других окупираних подручја Југославије, углавном из новостворене фашистичке хрватске државе (Независне Државе Хрватске, НДХ).

После уласка немачких трупа у великим делом разрушени Београд 12–13. априла 1941, почела је пљачка јеврејских радњи и друге имовине. Пљачкали су и немачки војници и припадници немачке националне мањине, углавном из Земуна где су живели у великом броју. Убрзо су успостављени окупациони органи власти, на челу са војним заповедником у Србији. Током првих неколико месеци окупације на овом положају су се измењала тројица немачких генерала: Хелмут Ферстер, Лудвиг фон Шредер (Ludwig von Schröder) и Хајнрих Данкелман (Heinrich Danckelmann). У другој половини септембра 1941. сву извршну власт је добио генерал Франц Беме (Franz Böhme), који је на том положају остао до почетка децембра 1941, до када је у крви угушен устанички покрет у Србији.³

---

1 Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992), 111–131.

2 *Свакодневни живот под окупацијом 1941–1944. Искуство једног Београђанина*, прир. Наташа Милићевић, Душан Никодијевић, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2011), 17–64.

3 Muharem Kreso, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941–1944 (sa osvrtom na centralne okupacione komande i ustanove za Srbiju, Jugoslaviju i Balkan)*, (Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 1979), 67–78.

Немачко окупационо подручје у Србији је подељено на четири обласне војне комаде (Feldkommandantur), које су биле подељене на девет окружних војних команди (Kreiskommandantur), док су у градовима успостављене месне команде (Ortskommandantur). Војном заповеднику су били подређени Командни штаб за војна питања и Управни штаб, којем је била подређена целокупна окупациона и српска управа. Управни штаб је вршио функцију земаљске владе, а на његовом челу је био државни саветник генерал Харалд Турнер. Формално подређени војном заповеднику, а истовремено и својим берлинским централама, били су представник Министарства спољних послова, Генерални опуномоћеник за привреду у Србији, као и руководиоци Оперативне групе Полиције безбедности и Службе безбедности (Einsatzgruppe der Sipo und des SD) и испоставе војнообавештајне службе (Awehrstelle). Најважнија полицијска делатност била је у оквиру IV одељања Оперативне групе полиције под називом Тајна државна полиција (Gestapo). Извршни орган немачке Оперативне групе полиције је била Оперативна команда полиције, односно Гестапо из његовог састава. Као у нацистичкој Немачкој и у другим земљама под немачком окупацијом, и у Србији је прогон Јевреја био у делокругу новоуспостављених полицијских органа.⁴ Убрзо се показало да је своје место у „решавању јеврејског питања“ добила и немачка војска.

Већ неколико дана после формирања окупационе управе обновљен је рад српске администрације, прво у Београду, затим и у другим деловима земље. Предратни високи полицијски функционер у Београду Драгомир Јовановић је 22. априла 1941. постављен за изванредног комесара за град Београд. Већ сутрадан је донео наредбу о организацији и делокругу рада полиције у Београду. Њен задатак је био да „одговори потребама реда и мира, личне и имовне безбедности грађана, складно интересима и налозима немачких власти”. Полиција у Београду је коначно организована 8. маја 1941, када је формирана Управа града Београда. Јовановић и његова служба били су у првом реду

⁴ Milan Koljanin, „Struktura i delovanje policijem nacističke Nemačke u okupiranoj Srbiji 1941-1944“, *Istorija 20. veka*, 3 (2011), 143-156.

одговорни Оперативној групи и Оперативној команди полиције са којима су најуже сарађивали, као и Управном штабу војног заповедника Србије.⁵

Београдска полиција се делила на три одељења: Административно, Одељење специјалне полиције, са задацима политичке полиције и Одељење кривичне полиције, које се бавило криминалом. У њеном оквиру је била и месна полиција са три одсека, формирана су и полицијска стража и Збор полицијских агената. До краја априла на своје дужности се вратила већина полицајаца и полицијских службеника, који нису одведени у ратно заробљеништво. Убрзо је обновљен и рад Београдске општине која је полако нормализовала живот после тешких оштећења изазваних немачким бомбардовањем. Први задаци су били уклањање рушевина и сахрањивање погинулих од бомбардовања, обнова снабдевања водом, електричном струјом, обнова јавног саобраћаја, организовање снабдевања храном, као и обезбеђивање других животних потреба.

Савет комесара, централни орган српске управе, установљен је 30. априла 1941. На његовом челу је био предратни каријерни полицајац и краткотрајни министар унутрашњих послова у влади Милана Стојадиновића, Милан Аћимовић. Обновљен је рад свих министарстава, осим спољних послова и одбране. Сва министарства су била под контролом одговарајућих одсека у Управном штабу, при чему је Министарство унутрашњих послова било и у надлежности Оперативне групе полиције. Обновљени су и нижи органи власти, бановине, срезови, општине и градске управе (поглаварства).

Управа града Београда је била најзначајнија домаћа полицијска установа у Србији, а њена надлежност се често протезала и на друге делове земље. У њој је најзначајније било Одељење специјалне полиције које је било подељено на седам одсека: I административно-иследни, II за унутрашњу политику и сузбијање саботажа, III за странце и пограничну службу, IV за комунистичку акцију, V за удружења и штампу,

⁵ Бранислав Божовић, *Специјална полиција у Београду 1941-1944*, (Београд: Српска школска књига, 2003), 24-47.

VI централна пријавница и VII за Јевреје и Цигане. У Одељењу је био и одред полицијских агената и картотека. Специјална полиција је била одговорна појединим рефератима у немачкој Оперативној групи полиције, односно у њеном егзекутивном органу Оперативној команди полиције. Она је, одмах по уласку немачких трупа, почела да издаје наређења о регистровању и обележавању Јевреја и њихових радњи, као и о присилном раду. Прву наредбу о регистровању Јевреја, под претњом смрћу, Оперативна група полиције је издала већ 16. априла 1941. Нова наредба о регистровању објављена је крајем априла, а регистровање и обележавање је вршено унутар зидина Калемегданске тврђаве. О улози српске полиције сведоче и фотографије снимљене том приликом. На њима се виде немачки полицајац у цивилу Ото Винцент (Otto Vinzent, право име: Karl Riegler) и српски полицајци.⁶ По наређењу немачке полиције, сви Јевреји су отпуштени из јавне службе, што је Београдска општина спровела већ од 20. априла 1941. Из општинске службе су отпуштени и Роми. Како је при отпуштању примењен расистички критеријум, отпуштени су и малобројни Јевреји који су пред рат прешли у хришћанску вероисповест. Следио је и низ других дискриминаторских мера, које су довеле до социјалне изолације и материјалног уништења Јевреја.

Све мере против Јевреја кодификовао је Војни заповедник Србије својом Наредбом која се односи на Јевреје и Цигане од 31. маја 1941. Ту је, у складу са немачким расистичким нирнбершким законима, дефинисано ко се сматра Јеврејином, одређена је обавеза принудног рада, пријаве имовине и постављање комесара над њом. Ова наредба се односила и на Роме, али је наредбом Управног штаба од 11. јула 1941. њено важење ограничено на Роме „чергаре“ – не и стално настањене Роме. Као и у самој Немачкој и у другим окупираним земљама, за прогон Јевреја је био задужен одговарајући реферат у IV одељењу (Гестапо) Оперативне команде полиције. Руководилац реферата IV Д (Јевреји и масони) је био СС-потпоручник Фриц Штраке (Fritz Stracke). Крајем јануара 1942. извршена је

⁶ Бранислав Божовић, *Страдање Јевреја у окупираном Београду 1941–1944*, (Београд: Српска школска књига, 2004), 229–240.

реорганизација немачке полицијске службе у окупираној Србији и уведено је надлештво Вишег вође СС и полиције (Höhere SS- und Polizeiführer) на челу са СС-генералом Аугустом Мајснером (Meyszner). За разлику од шефа Управног штаба Турнера, који је сматрао да и српска управа треба да има већа овлашћења, Мајснер се залагао за крути систем потпуне контроле и што оштријих мера према становништву Србије. Тада је извршена и реорганизација полицијске службе и формирано је надлештво Заповедника Полиције безбедности и Службе безбедности (Befehlshaber der Sipo und des SD) на челу са СС-потпуковником Емануелом Шефером (Schöfer). У оквиру IV одељења (Гестапоа) извршена је подела реферата и они су добили нове ознаке, које су одговарале ознакама полицијских установа у врховној полицијској установи у Берлину, Главној управи за безбедност Рајха (RSHA). Преименовани су и реферати за масоне и Јевреје, који су отада имали ознаке IV B 3 за масоне, и IV B 4 за Јевреје. Њима је и даље руководио Штраке.

Контролу спровођења мера против Јевреја и Рома немачка полиција је поверила српској квислиншкој полицији. У Београду је то било задужење Управе града Београда, односно Одсека за Јевреје и Цигане (VII одељење) у Одељењу специјалне полиције. Одсек је о свом раду подносио полумесечне извештаје. На челу одсека налазио се полицијски комесар Јован Николић. Његово надлештво се налазило у истој згради где је била и немачка полиција за Јевреје, тако да се понекад у изворима обе установе помињу под јединственим називом Јеврејска полиција. Оба надлештва су се налазила у згради Пожарне команде на Ташмајдану, да би почетком августа 1941. била пресељена у зграду у Улици Ђорђа Вашингтона број 21. У Николићевом одсеку је радило пет службеника Управе града Београда, а у њему је било ангажовано и неколико Јевреја на административним пословима, којима је то била радна обавеза. Међу њима је био Соломон Алтарац, који је 13. новембра 1941. успео да са породицом побегне из Београда.⁷ Прогоном Јевреја осумњичених за комунистичку делатност бавио се IV одсек Специјалне полиције.

⁷ Исто.

Према извештају Одсека за Јевреје и Цигане од 26. јуна 1941. у Београду је било укупно 9.400 Јевреја старијих од 14 година, 678 јеврејских радњи и 3.044 Цигана (Рома). После нових наређења Јеврејима да се врате у раније место боравка, 26. јула 1941. регистровано је 9.523 Јевреја и 3.050 Цигана (Рома). Према наведеном извештају, приликом контроле Јевреја на београдским улицама, извршене заједно са немачким властима, ухваћено је 20 Јевреја који нису носили жуте траке и пронађена су два непријављена лица. Затвором од две до три недеље кажњена су четири лица, а остали су укорени строгом опоменом.⁸

Задатак Одсека је био да спроводи немачке наредбе о Јеврејима, што је значило: регистровање, контрола ношење жуте траке, контрола поштовања забране да се баве одређеним занимањима, контрола поштовања забране посете јавним догађајима, контрола забране коришћења јавних купалишта и бројне друге дискриминаторске мере. Оне су јавно оглашаване у дневној штампи, а за њихово непоштовање окупационе власти су претиле оштрим казнама. Одсек се бавио и утврђивањем порекла особа за које су стизале доставе да имају јеврејско порекло. Јевреје је посебно погађала забрана куповине на пијацама пре 10. 30 часова, када скоро ништа више није могло да се купи. Техничка дирекција Општине града Београда је била обавезна да води евиденцију, врши распоред и контролу Јевреја одређених за принудни рад на рашчишћавању рушевина и вађењу посмртних остатака погинулих. Радови су обављани под стражом немачких војника, који су често злостављали јеврејске раднике. О ангажовању Јевреја на раду Техничка дирекција је подносила дневне извештаје Јеврејској полицији, при чему је о изостанку са посла морао да буде обавештен и Гестапо. Исте дужности су имале и власти у другим градовима окупирани Србије. Припадници Одељења специјалне полиције су и самостално хапсили Јевреје који су кршили наређење војног команданта у Србији од 31. маја 1941, спроводили истраге и, ако би оценили да се ради о тежим кршењима наређења, предавали их Гестапоу.

⁸ Исто, 234.

Одмах по уласку немачких трупа у Београд и почетка рада Оперативне групе полиције, односно Гестапоа, укинута су све јеврејске установе. Уместо њих је формирано Претставништво јеврејске заједнице, установа која је имала задатак да у име јеврејске заједнице спроводи наређења окупационих, односно квислиншких власти. У границама својих веома скучених могућности, Претставништво је настојало да помогне пре свега најугроженијим припадницима заједнице. Помагало је Јеврејима прогнаним из Баната и заточеницима у логору у Топовским шупама. Истовремено, Претставништво је морало да доставља податке и спискове Јевреја Гестапоу и Одељењу специјалне полиције (одсеку за Јевреје и Цигане), да учествује у прикупљању новца за исплату наметнуте контрибуције од десет милиона динара. Другим речима, Претставништво је било нека врста Јеврејског савета (Judenrat), институције познате и у другим земљама окупираним од нацистичке Немачке.⁹

Уочи напада Немачке и њених савезника на Совјетски Савез 22. јуна 1941, припремана је велика акција хапшења комуниста и њихових симпатизера. Почетком јула 1941. формиран је логор на Бањици у Београду (Anhalteleger Dedinje, у српским изворима Концентрациони логор Београд-Бањица). Под командом припадника Оперативне групе полиције, његовог IV одељења (Гестапоа) постојала су два дела логора, немачки и српски, који је имао свог управника, Светозара Вујковића. Логор су обезбеђивали припадници немачке стражарске службе и српске жандармерије. С почетком саботажа и устаничких борби јула и августа 1941. почела су и све масовнија стрељања, а овај логор је постао један од главних резервоара талаца за егзекуције. Стрељања су углавном вршена на предратном војном стрелишту у селу Јајинци, 10 километара јужно од Београда, а егзекутори су по правилу били припадници немачких јединица. Највећи број стрељања вршио је београдски стражарски пук, односно

---

⁹ Историјски архив Београда (ИАБ), фонд Општине града Београда, инв. бр. 2: Претставништво јеврејске заједнице – председнику Општине града Београда, Београд, 17. август 1941; Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941–1944*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1992), 23, 69–70; Венцеслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1944*, (Београд: ИП Рад, 1970), 46.

припадници 734. пешадијског пука 704. пешадијске дивизије, једне од три немачке посадне дивизије у Србији. Стражарску службу су вршили и припадници 64. резервног полицијског батаљона, који су такође учествовали у стрељањима.¹⁰

Почетак рата нацистичке Немачке и њених савезника и сателита против Совјетског Савеза означио је почетак последње фазе Холокауста, фазе екстерминације, односно потпуног физичког уништења Јевреја. Као и у другим европским земљама и на окупираним територијама то је праћено све снажнијом антијеврејском пропагандом. Рат је изједначен са одлучном борбом Европе и цивилизације против имагинарног „светског Јеврејина“ оличеног како са „плутократском“, либералном капиталистичком Западу, тако и са бољшевичким, комунистичким Истоком. Јевреји су као колектив означени као највеће зло које мора бити потпуно уништено.¹¹

И у Србији је рат на истоку Европе погоршао положај Јевреја. Неуспеси у борби против устаника навели су окупациону управу да у већој мери ангажује домаће снаге, реорганизује српску администрацију, а затим и да тражи довођење нових војних снага. У другој половини септембра и почетком новембра 1941. у Србију су пребачене две борбене дивизије немачких оружаних снага, 342. дивизија из Француске и 113. дивизија са фронта против Совјетског Савеза, које су са већ постојећим снагама у крви гушиле устанички покрет.

Крајем августа 1941. формирана је нова српска администрација на челу са генералом Миланом Недићем, председником Владе народног спаса. Средином септембра 1941. почело је формирање српских војних јединица које су убрзо ангазоване у борбама против устаника.¹² Окупациона управа се залагала за оштре мере против сваког облика отпора о чему је становништво упозоравано јавним саопштењима. У складу са

10 Sima Begović, *Logor Banjica 1941-1944*, knj 1-2, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1989), passim.

11 Милан Кољанин, „Антисемитски стереотипи и пропаганда у Србији 1941-1942“, *Историја 20. века*, 1, (2003), 83-118.

12 Бојан Димитријевић, *Војска Недићеве Србије. Оружане снаге српске владе 1941-1945*, (Београд: Институт за савремену историју, 2011), 48-52.

антисемитским и антикомунистичким наративом, као главни узрочници и носиоци немира и саботажа означени су Јевреји и комунисти. Већ почетком јула 1941. у штампи су почела да се објављују саопштења о стрељањима Јевреја и комуниста.¹³ Ипак, већина све масовнијих стрељања вршена је без јавног оглашавања. У врху окупационе управе је постојала сагласност да за стрељања „за одмазду“ треба узимати првенствено Јевреје. О томе је шеф Управног штаба Турнер издао неколико наређења од друге половине јула 1941. За то се залагао и шеф Оперативне групе полиције СС-пуковник Вилхелм Фукс (Wilhelm Fuchs).¹⁴

Током јула, а нарочито од августа и септембра 1941. устанак у Србији је добијао масовне размере. Осим општег антиокупаторског расположења, томе је допринела сарадња два устаничка покрета, комунистичког (партизанског) и ројалистичког (четничког). До октобра исте године велики део западне и централне Србије је био у рукама устаничких покрета, што је угрожавало виталне немачке интересе. Нацистичко руководство је одлучило да сломи устанак не само крупном војном акцијом, него и драконским репресивним мерама које је требало да погоде што шири круг становника. На основу Хитлерове директиве о гушењу устаничког покрета, Врховна команда немачких оружаних снага је 16. септембра 1941. издала наређење о стрељању 100 комуниста за убијеног, односно 50 за рањеног немачког војника или припадника немачке националне мањине. Како су Јевреји идентификовани са комунистима, они су се као колектив нашли на удару потпуног уништења. За команданта немачке казнене експедиције одређен је генерал Франц Беме (Franz Böhme), аустријски Немац и добар познавалац „балканских прилика“.¹⁵ Крвави поход јединица под његовом командом отпочео је у Шапцу 23. септембра 1941. и наставио се у Мачви, Јадру и Поцерини. Међу жртвама масовних стрељања која је он наредио били су и Јевреји, како јеврејске избеглице из Средње Европе, тако и домаћи.¹⁶

¹³ *Ново време*, бр. 63, 19. јул 1941; бр. 66, 22. јул 1941.

¹⁴ М. Koljanin, *Немачки logor*, 31–32.

¹⁵ В. Глишић, *Терор и злочини*, 54–63.

¹⁶ Walter Manoschek, 'Serbien ist judenfrei'. *Militärische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/42*, (München: R. Oldenbourg Verlag, 1993), 55–66.

Војна акција против устаника праћена је јаком пропагандном кампањом у којој су антисемитски стереотипи имали кључну улогу. Основна пропагандна порука је била да је кажњавање Јевреја праведна казна за њихов деструктивни рад, за организовање и финансирање устаника. То је било у складу са антијеврејским стереотипима, али је морало да делује апсурдно с обзиром на то да је увелико извршено економско уништење Јевреја. Ове оптужбе су биле усмерене на тајног „Светског Јеврејина“ који повлачи конце у позадини ратних збивања, конце на којима су бољшевици, односно комунисти, као и плутократе, капиталисти и масони. Сви они заједно, по тајном плану Јевреја о освајању света, гурају српски народ у пропаст. Овакве поруке су биле позив српском народу да се бори против тог зла и да тиме стекну своје место у „новом европском поретку“. То су биле и основне поруке велике „Антимасонске изложбе“ отворене у Београду 22. октобра 1941, у време када су се шириле вести о масовним покољима српских цивила у Мачви, Краљеву, Крагујевцу.¹⁷ Истовремено, у београдским биоскопима су приказивани немачки антисемитски филмови *Јеврејин Зис* и *Вечити Јеврејин*, али они нису изазвали веће интересовање публике.

Од почетка јула 1941, када је организован логор на Бањици у Београду, у окупираној Србији је стварана мрежа логора који су постали главни извор талаца за масовна стрељања. Међу првим и најбројнијим заточеницима су били Јевреји, а неки од логора формиран су само за њих. Међу тим логорима најзначајнији је био Јеврејски пролазни логор у Топовским шупама на Аутокоманди у Београду. У њему су од 22. августа 1941. интернирани прогнани јеврејски мушкарци из Баната, а затим и из Београда. Од октобра 1941. логор је постао главни извор јеврејских, делом и ромских, талаца за стрељања због немачких губитака у борбама са устаницима. Као извор талаца за стрељање служили су и логори у Београду на Бањици, у Шапцу и у Нишу.

Превод ове књиге је објављен 2007. године под насловом *Holokaust u Srbiji. Vojnookupaciona politika i uništenje Jevreja 1941-1942* у издању Службеног листа СРЈ и Драслар партнера. Нажалост, није извршена стручна редактура превода, тако да постоји велики број грешака.

¹⁷ М. Кољанин, „Антисемитски стереотипи“, 118.

Ширење устанка је пратило све масовније стрељање становника Србије, међу њима и Јевреја. Они су према националсоцијалистичкој идеолошкој матрици били колективно осуђени на потпуно уништење, које је спровођено доследно и упорно до последњих месеци Другог светског рата. Процеси масовног стрељања становника Србије и уништења Јевреја текли су упоредо и били су уско повезани. Немачке окупационе снаге биле су спремне на примену изузетно сурових мера које је требало да погоде целокупно становништво устаничких крајева. Једна од таквих мера је била и масовно интернирање мушких становника Мачве и суседних устаничких подручја од краја септембра 1941.

После заузимања Шапца и околине крајем септембра 1941, број интернираних српских мушкараца у логору у војним касарнама на Сењаку је непрекидно растао. Према извештају војног заповедника Србије од 9. октобра 1941. у њему је било заточено 21.500 особа.¹⁸ Међутим, шеф Оперативне групе полиције у Србији, Фукс, сматрао је да је логор у касарнама на Сењаку у Шапцу само привремено решење за заточење већег броја заробљених устаника у мушких становника са устаничких подручја. За њих је предвиђено интернирање у једном новом, много већем логору. Према Фуковом извештају од 9. октобра 1941, у шабачком логору је интернирано укупно 22.000 мушкараца и њих је проверавала немачка полиција уз помоћ српске полиције. Према истом извештају, за све ухапшене у акцијама чишћења војнопривредна Организација Тот ће у „луку Саве код Митровице“ подићи један „сабирни логор“ уређен „по типу немачких концентрационих логора“. Као и другим логорима у Србији, њиме би управљала Оперативна група полиције. У прво време логор је требало да има „капацитет за 50.000 људи, који се може повећати на 500.000“. Нови логор су градили заточеници из шабачког логора на простору села Засавица где су иначе вршена стрељања заточеника из овог логора.¹⁹ Једно

---

18 *Zbornik dokumenata i podataka narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom I, Borbe u Srbiji 1941 god.* (Beograd: Vojno-istoriski institut Jugoslovenske armije, 1949), 494–494. (dalje: *Zbornik NOR*)

19 W. Manoschek, 'Serbien ist judenfrei', 66–69.

од највећих стрељања на овом простору извршено је 12. и 13. октобра 1941. Због погибије 21 немачког војника између Београда и Обреновца (у ствари, код Тополе), генерал Беме је 5. октобра 1941. наредио стрељање 2.100 заточеника „из концентрационих логора у Шапцу и Београду (првенствено Јевреји и комунисти).“ Тада је из шабачког логора стрељано 750 Јевреја (међу њима и две Јеврејке) и 84 Рома, међу којима је било и Срба.²⁰ Остали стрељани су били из логора у Топовским шупама.

Осим масовног интернирања мушкараца са устаничких подручја, вршена су хапшења и интернирања одређених категорија становника који су за окупатора били потенцијални непријатељи. Према наређењу генерала Бемеа за „гушење комунистичког устаничког покрета“ од 10. октобра 1941, требало је у целој Србији најхитније затворити као таоце „све комунисте, све мушкарце на које пада сумња, све Јевреје и изванредан број националистичких или демократски настројених становника.“²¹ Тиме је извршен удар на српску друштвену елиту, који је кулминирао почетком новембра 1941. хапшењем 189 врхунских српских интелектуалаца, професора Универзитета и чланова Српске краљевске академије.²² И према другим наређењима за гушење устанка, за таоце је требало узимати нарочито свештенике и учитеље.²³

Истовремено, у Београду су вођени разговори о решењу „јеврејског питања“. Због неслагања око питања да ли српске Јевреје треба депортовати из земље, у Београду је 18. октобра 1941. одржана конференција представника Главне управе безбедности Рајха из Берлина (РСХА) и представника окупационе управе. Испоставило се да је „јеврејско питање“ већ великим делом „решено“ и да ће до краја исте недеље јеврејски мушкарци бити стрељани. Остали Јевреји, њих око 20.000 (жене, деца и старије особе), као и 1.500 Рома, чији мужеви су такође стрељани, требало

20 Milan Koljanin, „Poslednje putovanje Kladovskog transporta“, ur. Andrej Mitrović, *Kladovo transport. Zbornik radova sa okruglog stola*, Beograd, 19. oktobar 2002, (Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2006), 80–81.“

21 *Zbornik NOR*, I, 1, 502–503.

22 *Дневник Владислава Д. Павловића о животу таоца у логору смрти на Бањици у таоцким собама 3, 25 и 26*, прир. Саво Андрић, (Београд: Историјски музеј Србије, 2003).

23 *Zbornik NOR*, I, 1, 504–506.

је да буду прикупљени у „циганској четврти Београда као у гету“.²⁴ Два дана касније, 20. октобра 1941, шеф Управног штаба Турнер је известио Берлин да су интернирани сви јеврејски мушкарци, који ће, по наређењу војног заповедника Србије, „до краја ове недеље бити стрељани“. Према истом наређењу, извршене су припреме за уређење гета у Београду где ће бити смештено око 10.000 јеврејских жена и деце. Требало је оставити у животу 500 мушкараца за одржавање реда и организовање снабдевања и здравствене службе у гету. Оне који не буду стрељани требало је транспортовати у логор на „српском острву Митровица“ на реци Сави. На том „острву“ би се изградила два логора: један за Јевреје и Роме и други за „50.000 српских талаца“. И овај јеврејски логор би био само пролазна станица за неки пролазни логор (Auffanglager) на истоку Европе.²⁵ Реч је свакако била о логору који је био у изградњи у селу Засавица, односно о великом планираном концентрационом логору за десетине хиљада Срба са устаничких подручја, као и за Јевреје и Роме. Међутим, како се показало, јеврејски мушкарци су готово сви већ били убијени, а одустало се од упућивања преосталих Јевреја у неки логор ван Србије на европском Истоку.²⁶ Због нараслог водостаја и поплаве, прекинута је изградња логора у Засавици. Због тога је генерал Беме 28. октобра 1941. наредио да се за концентрациони логор уреде павиљони Београдског сајма.²⁷

У свом наређењу војноуправним командама 26. октобра 1941, шеф Управног штаба Турнер је дао идеолошку, суштински расистичку, основу уништења Јевреја и Рома. „Треба поћи од начелне претпоставке да су Јевреји и Цигани уопште непоуздан елеменат и да самим тим представљају опасност за јавни поредак и сигурност. Јеврејски интелект је тај који је започео овај рат, зато се мора уништити. Цигани не могу бити корисни чланови заједнице народа, с обзиром на њихову духовну и физичку грађу. Утврђено је да је јеврејски елеменат узео знатног учешћа

24 W. Manoschek, 'Serbien ist judenfrei', 105–107.

25 Christopher R. Browning, *Fateful Months. Essays on the Emergence of the Final Solution*, Revised Edition, (New York–London: Holmes & Meier, 1991), 27.

26 *Исто*, 51–52.

27 М. Koljanin, *Немачки логор*, 47–49.

у вођству банди, а да су баш Цигани одговорни за нарочита зверства и да обављају обавештајне службе. Стога се начелно у сваком случају имају ставити на расположење трупи као таоци сви мушкарци Јевреји и Цигани. Уосталом, постоји намера да се жене и деца Јевреја и Цигана ускоро прикупе у сабирни логор, и да се овај елеменат немира исели и тиме уклони из српског простора. По овоме треба предузети потребне припреме²⁸. Треба нагласити да су највећи број стрељања Јевреја вршиле редовне јединице немачких оружаних снага, а не неке посебно обучене полицијске или војне јединице, које су то вршиле на простору окупираних делова Совјетског Савеза. Поступак према Јеврејима, од хапшења до интернирања и стрељања био је добар пример сарадње немачког војног и полицијског фактора.

Одлука о интернирању свих преосталих Јевреја, делом и Рома, у логору на Београдском сајмишту, донета је почетком децембра 1941. До тада је сломљен устанички покрет, а окупационе власти су одустале од масовног интернирања становништва са подручја војних операција. Тада је могло да се приступи интернирању свих преосталих Јевреја, жене, деце и старих особа. Према извештају генерала Бемеа од 5. децембра 1941, одложено је исељавање „жена и деце устаника, као и осталих непоузданих елемената“ у Банат, а „сви Јевреји и Цигани биће пребачени у концентрациони логор код Земунa“. Почевши од 8. децембра 1941, сви преостали Јевреји из окупиране Србије, углавном жене и деца, интернирани су у новооснованом Јеврејском логору Земун (Judenlager Semlin) на Београдском сајмишту. Дан раније српска жандармерија је поделила позиве Јеврејима да се сутрадан рано ујутро са најнужнијим стварима јаве у двориште Специјалне полиције за Јевреје, у Улици Ђорђа Вашингтона бр. 21. Ови позиви су објављивани и у дневној штампи наредних дана. Један Београђанин је у свом дневнику 9. децембра 1941. забележио следеће: „Од јуче Јевреји женског пола, заједно са децом, шаљу се на Сајмиште у логор. Мушкарци су раније негде одведени. За неки дан ниједног Јеврејина неће бити у Београду. Пред Ботаничком баштом пуно живости. Одатле се Јеврејке шаљу у логор. Изгледа као да је општа сеоба света“²⁹.

²⁸ Zbornik NOR, I, 1, 564–565.

²⁹ Н. Милићевић, Д. Никодијевић, *Свакодневни живот*, 90.

Јеврејски логор Земун се налазио на територији НДХ, али је био под управом немачке полиције (Гестапоа) у Србији. Снабдевање логора је поверено Београдској општини и финансирано је новцем који су немачке власти имале на располагању пљачком и продајом јеврејске имовине. Снабдевање је иначе било недовољно и лошег квалитета, тако да су заточеници, међу њима и велики број деце и старијих особа, били на ивици глади. Треба напоменути да је и снабдевање становништва Београда тада било веома лоше и недовољно, и да је од почетка окупације било рационисано. Честе су биле несташнице и основних животних намирница, а исто је било и са огревом.³⁰ Ове несташнице много више су се осећале у самом логору, а лоши услови заточења још више су погоршани изузетно хладном зимом.

У очекивању новог таласа устанка у пролеће 1942. и великог прилива заточеника, руководство немачке војноокупационе управе донело је одлуку да се испразни и највећи од свих немачких логора у Србији, логор на Београдском сајмишту. Простор у логору ослобођен је убрзаним убијањем свих јеврејских заточеника у камиону – гасној комори, допремљеном из Берлина. У централи немачке полиције у Берлину донета је одлука да се заточени Јевреји у логору Земун не депортују у друге логоре, него да се убију у самој земљи. За то је искоришћено једно већ опробано средство за убијање управо такве категорије заточеника каква је била у овом логору. Средином марта 1942. у Београд је допремљен камион-гасна комора са двојицом обучених СС-подофицира.³¹ Они су акцију убијања отпочели у Јеврејској болници на Дорћолу од 19. до 22. марта 1942, а затим су је наставили у логору на Сајмишту. До 10. маја 1942. убијени су безмало сви јеврејски заточеници, а логор је добио нову намену и ново име.

После убијања Јевреја из Јеврејског логора Земун, за немачке окупационе власти „јеврејско питање” је било окончано. На састанку команданта Вермахта на Југоистоку генерала

30 *Исто*, *passim*.

31 C. R. Browning, *Fateful Months*, 77–85; W. Manoschek, 'Serbien ist judenfrei', 175–184; M. Koljanin, *Nemački logor*, 107–117.

Валтера Кунцеа (Walter Kuntze) са шефовима окупационих установа у Србији 8. јуна 1942, СС-потпуковник Шефер је известио да у Србији више нема јеврејског питања. Шеф Управног штаба Харалд Турнер је 28. августа 1942. известио новог заповедника оружаних снага на Југоистоку генерала Александра Лера да је „јеврејско питање, као и циганско питање потпуно ликвидирано. Србија је једина земља у којој је јеврејско питање и циганско питање решено“.³² У ствари, Естонија је била прва европска земља у којој је окончано убијање Јевреја јер је већ у јануару 1942. Ајнзацгрупа А известила да је земља „ослобођена од Јевреја“ (Judenfrei)³³. Руководиоци немачке окупационе управе у Србији су наглашавали своје првенство у „коначном решењу јеврејског питања“ јер је убијање Јевреја било питање престижа међу руководиоцима окупационих управа појединих земаља.

Немачку војноокупациону управу у Србији током Другог светског рата је карактерисала изузетна суровост према становништву. Она је појачана после почетка рата против Совјетског Савеза и отпочињања устаничких борби у лето и јесен 1941. Тада је дошло и до великог погоршања положаја Јевреја, који су и до тада били изложени разним облицима дискриминације и друштвене екскомуникације. Холокауст у Србији је био део укупне немачке репресивне политике, а уједно је био део генералног тока „коначног решења јеврејског питања“. Оно је у лето 1941. ушло у последњу фазу физичког уништења свих Јевреја. Сурово гушење устанка масовним стрељањима српског цивилног становништва обухватило је целокупну јеврејску мушку популацију, делом и ромску. Они су пре тога интернирани у логорима организованим посебно за њих, делом и у логорима за остале становнике Србије. Гушење устанка у Србији било је спровођено не само масовним стрељањима на подручјима војних операција и у појединим градовима, као што су били Краљево и Крагујевац, него и масовним интернирањем

³² *Die Ermordung der europäischen Juden. Eine umfassende Dokumentation des Holocaust 1941-1945*, Peter Longerich unter Mitarbeit von Dietrich Pohl, (München-Zürich, 1989), 294-295; C. R. Browning, *Fateful Months*, 77-85.

³³ *Die Ermordung*, 86.

мушког становништва. За то је сем постојећих, планирано подизање једног великог концентрационог логора у селу Засавица, у којем је требало интернирати више десетина хиљада а затим и више стотина хиљада становника окупиране Србије. У овом логору требало је да буду интернирани и преостали Јевреји и Роми. Због високог водостаја Саве и поплава, за место новог логора одређено је Београдско сајмиште где је уређен Јеврејски логор Земун. До 10. маја 1942. јеврејски заточеници овог логора су убијени на ужасан начин, чиме је за немачку команду „јеврејско питање“ у Србији било „решено“.

Резиме

Уништење Јевреја на немачком окупационом подручју у Србији спровођено је као саставни део нацистичке политике потпуног уништења јеврејског народа (Холокауста) у Европи. Последња фаза Холокауста, систематско и свеобухватно уништење Јевреја на територијама под контролом нацистичке Немачке и њених савезника и сателита отпочео је убрзо после њиховог напада на Совјетски Савез, 22. јуна 1941. Рат на Истоку је за нацистичку Немачку био не само рат против совјетске државе, него и коначни обрачун са „Светским Јеврејином“, оличеним како у болшевичом (комунистичком) систему, тако и у либералном („плутократском“) Западу. Почетак рата на Истоку и последње фазе Холокауста коинцидирао је са почетком устанка у окупираној Србији и постао је његов саставни део. Према пропагандној и идеолошкој пројекцији немачког окупатора, устанике су водили и финансирали Јевреји - тако да је гушење нараслог устанка спровођено упоредо са њиховим уништењем. Иза наредби о суровом гушењу устанка стајао је снажан антисрпски наратив и ресантиман везан, пре свега, за аустроугарске поразе у Србији током Првог светског рата. Истовремено, рат против српских устаника је за немачког окупатора био и саставни део коначног обрачуна са јеврејским „апсолутним злом“ које се одвија како на фронту против Совјетског Савеза, тако и у Србији и другим земљама које су постале део нацистичког „Новог европског поретка“. Иако су у прогону и уништењу Јевреја у Србији складно сарађивали сви

окупациони фактори, пре свега полицијски и војни - највећи број Јевреја убијен је од стране припадника немачких оружаних снага (Вермахта). За разлику од окупираних делова Совјетског Савеза, у Србији су централно место у Холокаусту имали логори. У првом реду, то су били логори намењени за Јевреје, делом и Роме, али и други логори у којима је интернирано српско становништво. Током јесени 1941. убијен је највећи део јеврејске мушке популације, током масовних стрељања српског становништва које је пратило немачку војну операцију гушења устанка. До почетка децембра 1941. убијени су јеврејски мушкарци из логора у Београду (Топовске шупе и Бањица) и у Шапцу, а убрзо и из логора у Нишу. Крајем октобра 1941. немачка команда је донела одлуку о интернирању свих преосталих Јевреја из Србије у логору Београдском сајмишту. Почев од 8. децембра 1941. сви преостали Јевреји из Србије, углавном жене, деца и старци интернирани су у овом логору. У берлинском средишту немачке полиције донета је одлука да се заточеници овог логора убију у самој Србији и за то је у њу упућен посебан камион - гасна комора. Од друге половине марта до 10. маја 1942. безмало сви јеврејски заточеници овог логора убијени су на овај ужасан начин, чиме је окончан Холокауст на немачком окупационом подручју у Србији.

Sources and Literature

Objavljeni izvori

Dnevnik Vladislava D. Pavlovića o životu taoca u logoru smrti na Banjici u taočkim sobama 3, 25 i 26, prir. Savo Andrić. Beograd: Istorijski muzej Srbije, 2003. (cyrillic)

Svakodnevni život pod okupacijom 1941-1944. prir. Nataša Milićević i Dušan Nikodijević. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2011. (cyrillic)

Zbornik dokumenata i podataka narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom I, Borbe u Srbiji 1941 god. Beograd: Vojno-istorijski institut Jugoslovenske armije, 1949.

Literatura

Begović, Sima. *Logor Banjica 1941-1944*, knj 1-2. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1989.

Božović, Branislav. *Specijalna policija u Beogradu 1941-1944*. Beograd: Srpska školska knjiga, 2003. (cyrillic)

Browning, Christopher R. *Fateful Months. Essays on the Emergence of the Final Solution, Revised Edition*. New York - London: Holmes & Meier, 1991.

Die Ermordung der europäischen Juden. Eine umfassende Dokumentation des Holocaust 1941-1945, Peter Longerich unter Mitarbeit von Dietrich Pohl, (München - Zürich, Piper 1989).

Dimitrijević, Bojan. *Vojska Nedićeve Srbije. Oružane snage srpske vlade 1941-1945*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2011. (cyrillic)

Glišić, Venceslav. *Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941-1944*. Beograd: IP Rad, 1970. (cyrillic)

Koljanin, Milan. *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941-1944*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1992.

Koljanin, Milan. „Poslednje putovanje Kladovskog transporta“, u: *Kladovo transport: zbornik radova sa okruglog stola*, Beograd, 19. oktobar 2002, ur. Andrej Mitrović, 65-101, 428-466. Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2006.

Koljanin, Milan. „Struktura i delovanje policije nacističke Nemačke u okupiranoj Srbiji 1941-1944“, *Istorija 20. veka*, 3 (2011), 143-156.

Koljanin, Milan. *Stradanje Jevreja u okupiranom Beogradu 1941-1944*. Beograd: Srpska školska knjiga, 2004. (cyrillic)

Koljanin, Milan. „Antisemitski stereotipi i propaganda u Srbiji 1941-1942”, *Istorija 20. veka*, 1 (2003), 83-118. (cyrillic)

Kreso, Muhamed. *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941-1944 (sa osvrtom na centralne okupacione komande i ustanove za Srbiju, Jugoslaviju i Balkan)*. Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 1979.

Manoschek, Walter. *'Serbien ist judenfrei'. Militärische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/42*. München: R. Oldenbourg Verlag, 1993.

Petranović, Branko. *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992. (cyrillic)

Periodika

Novo vreme, Beograd, 1941. (cyrillic)

Milan Koljanin
Senior Research Associate
Institute of Contemporary History, Belgrade

1941 UPRISING AND THE HOLOCAUST IN OCCUPIED SERBIA

Summary

Extradication of Jews in Serbian territory under German occupation was conducted as part and parcel of the Nazi policy of complete extermination of the Jewish people (the Holocaust) in Europe. The final Holocaust stage, complete and exhaustive eradication of the Jewish in the territories controlled by the Nazi Germany and its allies and satellites, commenced soon after the attack on the Soviet Union, on June 22nd 1941. For Nazi Germany, the war in the east was not just a battle against the Soviet state, but also a final clash with the 'global Jew', epitomized both in the Bolshevik (communist) regime and the liberal (plutocratic) West. The beginning of the war in the east and the final stage of the Holocaust coincides with the onset of the uprising in occupied Serbia and becomes its integral part. Since the propaganda and ideology of German occupying forces claimed that the insurgents were lead and financed by the Jews, the suppression of the uprising was conducted simultaneously with the persecution of Jews. The orders instructing cruel crushing of the uprising were underlined with dominant anti-Serbian narrative which primarily stemmed from Austro-Hungarian defeat in Serbia during the World War I. At the same time, for German invaders the fight against Serbian insurgents was part of the final confrontation with the Jewish 'absolute evil' which took place along the front lines in the Soviet Union as well as in Serbia and other countries that became part of the Nazi 'New European Order'. Although a whole range of occupation factors, primarily the police and the military, cooperated in Serbia in terms of persecution and murder of Jews, the majority of Jews were killed by members of the German troops. Contrary to the situation in the Soviet Union, in Serbia the central role in the Holocaust was played by the concentration camps – those planned for Jews and (partially) for the Roma, as well as those intended for Serbian citizens. In the autumn of 1941 the majority of male Jewish population was

wiped out during the mass executions of Serbian population which accompanied the German military operation to suppress the uprising. By December 1941, all the Jewish men from the camps in Belgrade (Topovske Šupe and Banjica) and Šabac were eradicated, soon to be followed by those from the camp in Niš. In late October 1941, the German High Command made a decision that all the remaining Jews in Serbia should be gathered in the camp Beogradsko Sajmište. Starting from December 8th 1941, all the remains of the Jewish population in Serbia, mainly women, children and elderly men, were transferred to this camp. The Berlin headquarters of the German police made the decision that the prisoners of this camp should be killed in Serbia and that a mobile gas-chamber should be dispatched to the country for this purpose. In the period between the second half of March and May 10th 1942, almost all Jewish prisoners in this camp were killed in a horrible manner, thus finalizing the Holocaust in Serbia under German occupation.

УДК:94(497.11)"1941"(093.2)
32:929 Аћимовић М.(093.2)
32:929 Недић М.(093.2)

Др МАРИЈАНА Т. МРАОВИЋ

Научни сарадник

Војни архив Министарства одбране Републике Србије

marijanamraovic@gmail.com

ОД САВЕТА КОМЕСАРА ДО ВЛАДЕ НАРОДНОГ СПАСА. ОРГАНИЗОВАЊЕ ЦЕНТРАЛНЕ И ЛОКАЛНЕ КОЛАБОРАЦИОНИСТИЧКЕ ВЛАСТИ У ОКУПИРАНОЈ СРБИЈИ ТОКОМ 1941. г.

Апстракт: Упоредо са формирањем немачког окупационог апарата на подручју окупиране Србије 1941. г. обликован је специфичан режим колаборационистичких власти. Овај рад је настао првенствено на основу архивске грађе Војног архива Министарства одбране Републике Србије. Анализирани су почеци организовања колаборационистичке управе која је прошла је кроз две институционалне фазе: Савет комесара Милана Аћимовића и Влада народног спаса Милана Недића, преко којих су немачке окупационе власти намеравале да остваре строго контролисано управљање српском привредном, а у одређеном обиму и културном и просветном политиком. Приказана је промена у начину и суштини колаборације у зависности од тренутне ситуације на светским ратиштима и од конкретних немачких потреба, посебно у време устанка и драстичних немачких репресалија према српском становништву.

Анализирани су почеци реорганизације административне поделе окупиране српске територије и успостављање чвршће повезаности централне и локалне управе.

Кључне речи: Други светски рат, Србија, колаборација, Савет комесара, Влада народног спаса.

Конфронтација дијаметрално супротних идеологија, друштвених и политичких норми и интереса великих сила и њихових савезница у Другом светском рату била је потпуна и њену суштину могуће је илустровати кроз текст декрета фелдмаршала фон Кајтела *Ноћ и магла* којим је покороној Европи наметнут страх од опште незаштићености.¹ На конференцији одржаној у Бечу 24. априла 1941. године одлучено је да Србија треба да „остане што мања и да се предузму све мере да се заувек онемогући понављање недавне издаје клике завереника“.² Окупирана српска територија била је предмет економске, идеолошко-политичке, културне и репресије у сфери информисања. Колаборација са окупатором³ у Србији у Другом светском рату прошла је кроз две институционалне фазе: Савет комесара и Влада народног спаса.

Почетна фаза окупације: режим комесарске управе, комунистички устанак и немачке репресије према становништву

Паралелно са организовањем немачког окупационог апарата у Србији, формиран је специфичан режим комесарске управе техничко-административног карактера у циљу што брже нормализације услова и прилика у окупираној Србији, посебно у Београду.⁴ Комесари као функционери били су задужени да воде рад министарстава и одговарали су немачким окупационим властима.⁵ Генерал Хелмут Ферстер, задужен за хитно решавање

1 Peter Kalvokorezi, Gaj Vint, *Totalni rat* (Београд: Izdavačka radna organizacija „Rad“, 1987).

2 *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа и народности Југославије*, XII-1 (Београд: Војноисторијски институт, 1973), 72.

3 Никола Поповић, *Корени колаборационизма* (Београд: Narodna knjiga, 1984), Peter Davies, *Nevarna razmerja: kolaboracija in druga svetovna vojna*, (Ljubljana: Modrijan založba, 2010), 247.

4 ВА, група фондова Нда, К 53, бр. рег. 15/2-12., ВА, Микрофилмована архивска грађа Националног архива Вашингтон, NAV-N-T-75, 69/1012-271. Саопштење о наименовању комесара за бивша министарства објављено је у београдским *Општинским новинама* 2. маја 1941. године. Истоветни текст објављен је у *Збирци наредаба и закона немачких и домаћих власти за април-мај 1941.* у издању Привредног регистра, Branislav Božović, *Beograd pod komesarskom upravom 1941. godine* (Београд: Institut za savremenu istoriju, 1988), 89.

5 Др Харалд Турнер је ову политику образложио на следећи начин: „Пошто није било довољно војних снага, морало се покушати са уклапањем српских снага.“, *Зборник*

питања оснивања домаће управе се 22. априла 1941. званично обратио српском становништву позивом на поступање у складу са наређењима окупационих власти и сарадњу са домаћим властима „које ће ускоро бити постављене“.⁶ Наредба о оснивању Савета комесара од 22. априла 1941. ступила је на снагу 1. маја 1941. У Савету комесара нашли су се представници најважнијих предратних српских странака које су биле прогермански оријентисане. Савет комесара чинило је десет комесара од којих су комесари у МУП-у и у Министарству просвете имали помоћнике. Милан Аћимовић био је на челу Савета комесара и на месту комесара за Министарство унутрашњих послова. Драги Јовановић постављен је на чело Управе града Београда. Димитрије Љотић није постављен на место лидера домаће управе, али је током читаве окупације био сива еминенција колаборационих установа. У састав Савета комесара ушли су и представници предратне организације Збор.⁷

Савет комесара успео је да за кратко време побољша функционисање целокупног управног апарата и обнови локалну управу.⁸ Услед нагомиланих проблема политичке природе и борбе за цивилну власт међу немачким присталицама, два месеца након оснивања извршена је реконструкција Савета комесара.⁹

Савет комесара је првенствено успешно реактивирао чиновнички апарат на читавој територији Србије под управом Трећег рајха, организовао пријем и збрињавање првих избеглица из НДХ и других крајева, као и формирање српског Црвеног крста.¹⁰ Већ од капитулације у Априлском рату почео

НОР-а, том XII, књ. 1, док. 154, 406.

6 Војни архив (у даљем тексту ВА), група фондова Српска влада Милана Недића (у даљем тексту Нда), К 53, бр. пер. 15/2-12.

7 Branislav Božović, *Beograd pod komesarskom upravom 1941. godine* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1988), 89.

8 Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945* (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992), 135-136; Харалд Турнер је о статусу домаће управе дао изјаву званичној немачкој агенцији „DNB“: „Задачи домаће управне власти“, *Ново време*, 1. јун 1941. 9 *Ново време*, 11. јул 1941.

10 ВА, група фондова Нда, К 19, бр. пер. 8/1.

је континуирани прилив избеглица, од којих су поједини били депортовани или организовано пресељавани.¹¹

Окупационе власти имале су на располагању низ могућности у погледу уплитања у рад домаћих привредних, културно-просветних организација, као и у рад новопостављених комесара, министарстава и целокупне администрације.¹² Формирана је служба Пресбироа на челу са Ђорђем Перићем као привремено одељење које је било задужено за пропаганду.¹³

Убрзо по организовању окупационог апарата објављена је *Наредба о забрани слушања страних радио-станица*.¹⁴ Донета је *Уредба о штампи* којом је уведен детаљан надзор над листовима и публикацијама. Ефекат радио-пропаганде немачке власти употпуниле су постављањем пропагандних паноа и плаката различите садржине.¹⁵ У оваквим условима и оквирима деловао је пропагандни апарат домаћих власти чији је основни задатак био да поткрепе и одрже тезу континуитета комесарске управе са предратним органима државне власти.

Највећи утицај на живот и рад становништва у првим месецима окупације имало је Министарство унутрашњих послова којем је био подређен апарат унутрашње управе, полицијске и жандармеријске снаге. Извештај који је Милан Аћимовић поднео Управном штабу војног заповедника у Србији за мај 1941. године значајан је за проучавање стања у Србији под окупацијом, као и за разматрање постигнутих резултата Савета комесара.¹⁶ На почетку наведеног извештаја дат је преглед обнављања рада

11 Највећи део чинили су Срби, Словенаца је било око 9.000, Слободан Ђ. Керкез, *Образовно-културне прилике у Недићевој Србији* (Ниш: Центар за балканске студије, 2008), 78–80.

12 ВА, група фондова Нда, К 3, бр. рег. 1/3-1.

13 ВА, група фондова Нда, К 3, бр. рег. 1/3-2.

14 Генерал Хелмут Ферстер је 27. маја 1941. године прописао наведеном наредбом да се у Београду могу слушати све немачке радио-станице, Радио-Београд и Радио-Земун. „Ко се буде огрешио о одредбе овог наређења, казниће се робијом, а у тежим случајевима смрћу“, *Зборник НОР-а*, том I-2, Београд, 1973, 302.

15 Говор Милана Аћимовића преносио је Радио-Београд 25. маја 1941. године у 18 часова, *Ново време*, 26. мај 1941.

16 ВА, група фондова Нда, К 19, бр. рег. 6/1-12.

министарства, приказана је његова организациона структура и делокруг рада, уз осврт на актуелно стање и постојеће проблеме.

У периоду комесарске управе акценат је стављен на пропагирање способности народа да активно учествује у обнови земље и вођењу унутрашње политике.¹⁷

У овом периоду Милан Аћимовић је, након инструкција добијених од немачког управног апарата, основао Комисију за испитивање догађаја који су земљу увели у рат. Након подробних испитивања комисија је 5. септембра 1941. објавила завршни извештај у којем су окривљени изазивачи преврата.¹⁸ Немачке власти су искористиле поменуте резултате у пропагандне сврхе како би оптужиле и деградирале краљевску владу и генерала Симовића. Један од немачких стручњака за истраживање питања Југоисточне Европе, др Франц Ронебергер израдио је студију о узроцима који су довели до догађаја од 27. марта.¹⁹ С обзиром на то да су се „главни кривци за увођење земље у рат“ налазили изван земље, „резултате истраге“ искористила је касније Недићева влада у пропагандним кампањама.²⁰

Немачке окупационе власти су у периоду Савета комесара покренуле безбедносно-обавештајну анализу активности Српске православне цркве, чије деловање је третирано као политички проблем, с обзиром на утицај који је имала на становништво и улогу у догађајима од 27. марта. Управник града Београда ангажовао је Одељење специјалне полиције на решавању „случаја патријарха Гаврила“.²¹ Под притиском режима преостали црквени великодостојници морали су признати окупациону власт, што је истакнуто и у *Саопштењу Светог архијерејског Синода Српске православне цркве*.²² Уследила је и

¹⁷ *Општинске новине*, 16. мај 1941.

¹⁸ ИАБ, УГБ,СП, К 588, Ф. 7.

¹⁹ ВА, група фондова Нда, К 3, бр. рег. 34/4–7.

²⁰ Branko Petranović, *n.d.*, 134.

²¹ ИАБ, Изворни документи из досијеа архиве БдС Београд и Одељења специјалне полиције Управе града Београда који се односе на праћење активности Српске православне цркве, Branislav Božović, *n.d.*, 144.

²² *Ново време*, 9. јул 1941.

званична посета српских архијереја Управном штабу Главног војног заповедника.²³

Након експлозије складишта муниције у Смедереву, која је 5. јуна 1941. нанела велике људске жртве и материјалну штету²⁴, агенција „Рудник“ указала је јавности на брзину реакције немачких органа управе на санирању последица експлозије и спремност да помогну становништву Смедерева.²⁵ Напор домаће управе да обнови Смедерево коришћен је као пропагандни локални мотив и пример обнове порушене земље у глобалу.²⁶ Савет комесара, а потом и Влада народног спаса Милана Недића посветили су велику пажњу организовању смештаја, прехране и рада избеглих Срба.²⁷ Ради решавања положаја избеглица и санирања последица велике експлозије која је угрозила Смедерево у јуну 1941. године, основани су Централни одбор за збрињавање Срба избеглица и Изванредни комесаријат за обнову Смедерева.²⁸

У првим месецима окупације домаћа штампа писала је редовно о друштвено-политичкој ситуацији у НДХ, активностима хрватског државног врха и односу са Немачком и Италијом. У колаборационистичким листовима није било конкретног помена о прогону Срба нити објављивања било каквих информација о страдању српског становништва преко Дрине.²⁹ Сведочанства лица која су успела да се спасу од

²³ *Ново време*, 10. јул 1941.

²⁴ Данијела Милошевић, *Избрисани град*, каталог изложбе (Смедерево: Историјски архив Смедерева, 2021), 16.

²⁵ *Ново време*, 25. јун 1941, „Експлозија у Смедереву“, *Ново време*, 7. јун 1941, 2; „Изјава комесара Министарства пошта, телеграфа и телефона, г. др. Душана Пантића, Српски народ је свестан да смо истрајним радом и срдачном сарадњом са немачким војним властима може подићи земљу из рушевина“, *Ново време*, 30. јун 1941, 1, 3.

²⁶ „Већ први дан прикупљања прилога за избеглице и обнову Смедерева дао је одличне резултате“, *Ново време*, 27. јун 1941, 1; „Акција Обреновца за помоћ избеглицама и за обнову Смедерева“, исто, 3; „Прикупљање прилога за избеглице и обнову Смедерева“, *Ново време*, 27. јун 1941, 3; „Јуче је 100.000 Београђана приложило за Србе избеглице“, *Ново време*, 29. јун 1941, 1, 3.

²⁷ ВА, група фондова Нда, К 19, бр. рег. 8/1.

²⁸ *Обнова*, 15. јул 1941.

²⁹ Маријана Мраовић, „Писање колаборационистичког листа *Ново време* о војној и политичкој ситуацији у НДХ 1941-1944. године“, *Војно-историјски гласник*, 2/2017,

ушашког погрома уништавала су својом реалношћу сваки покушај носилаца пропагандне активности да докажу супротно или ублаже истину (по немачким инструкцијама). Милан Аћимовић је одмах након оснивања Савета комесара упутио молбу немачким органима власти да обуставе прогоне и убијања српског живља у НДХ и у Бачкој, као и Меморандум генералу Шредеру, почетком јуна 1941, са молбом да заштити српско становништво од хрватског, бугарског, мађарског и албанског терора. Српска православна црква је 9. јула 1941. генералу Шредеру предала експозе о страдању свештенства и народа у НДХ. У поменутом експозеу помиње се број од 100.000 Срба страдалих у НДХ од њеног оснивања. Пропагандисти су питања везана за однос НДХ према српском становништву, његов прогон, страдање и покатоличавање посматрали искључиво у контексту хрватске кривице, док су примедбе јавности о немачкој кривици тумачене као злонамерна пропаганда и клевета.³⁰ У Меморандуму Српске православне цркве предатом крајем августа 1941. године генералу Данкелману наводи се податак о 180.000 страдалих Срба до тог времена.³¹ Све наведено у околностима које су указивале на пораст насиља и злочина у Хрватској, није могло донети очекиване резултате и поспешити стварање климе помирења. Сведочанства лица која су успела да спасу живу главу уништавала су својом реалношћу сваки покушај пропаганде да докаже супротно или ублажи истину.³²

131–146; Маријана Мраовић, Зоран Вигђевић, „Значај и улога пропаганде у злочинима ушашких и односу клерикалних власти према српском становништву у Независној држави Хрватској“, *Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац*, година VII, бр. 7/2018, 221–233; „Како је основана хрватска држава. Поглавник др Анте Павелић о задацима и програму Хрватске“, *Ново време*, 20. мај 1941, 3.

30 ВА, група фондова Нда, К 19, бр. пер. 28/1.

31 Слободан Керкез, *н.д.*, 238; Radmila Radić, *Država i verske zajednice 1945–1970*, I (Београд: Институт за нову историју Србије, 2002), 59; Вељко Ђурић Мишина, *Меморандуми Светог Архијерејског Синода Српске Православне Цркве 1941–1942. године немачким војно-управним командантима Србије*, (Београд: Музеј жртава геноцида, Одбор за Јасеновац Светог Архијерејског Сабора Српске Православне Цркве, 2020).

32 Маријана Мраовић, Петар Ђурђевић, *Приређивачи зборника и аутори уводне студије, Едиција „Злочини Независне државе Хрватске 1941–1945. Том I, Зборник одабраних докумената Злочини Независне државе Хрватске 1941–1945 године, књига I (1941–1942)“*, (Нови Сад: Историјски архив града Новог Сада и Војни архив Министарства одбране Републике Србије, 2020).

Настављено је праћење рада чланова предратних политичких партија, уз помоћ обавештајне службе и уз теренски пропагандни рад. На конференцији Одељења за државну заштиту Министарства унутрашњих послова одржаној 18. јуна 1941, оцењено је да се осећа јака комунистичка активност у земљи, поготово на селу.³³ Према наређењу које је Милан Аћимовић упутио комесарима, акција хапшења комуниста имала је за циљ затварање опасних комунистичких актера и онемогућавање било какве организоване пропаганде.³⁴ У све веће градове у Србији упућени су специјални изасланици из Министарства унутрашњих послова и Управе града Београда са задатком да похапсе све активне комунисте и борце из Шпанског грађанског рата, а месне власти, полиција и жандармерија морале су им помоћи у свему.³⁵

Почетак јула 1941. године протекао је у знаку саботажа и немачких репресалија према становништву.³⁶ Новинска агенција „Рудник“ објавила је 5. јула 1941. г. саопштење о стрељању 13 функционера комунистичког покрета и Јевреја због припремања саботаже.³⁷ Војни заповедник у Србији објавио је 10. јула 1941. године *Уредбу о поштравању казни за намерно наношење штете окупатору*. Без обзира на казнене мере, пропагандни рад Савета комесара и нове одмазде, учестале су саботаже, а дошло је и до првих оружаних акција.³⁸ Учестало кажњавање становништва, стрељања и одмазде почела су 15. јула 1941, након напада на једног од немачких генерала. Извештаји војног заповедника у Србији били су препуни података о броју кажњених „комунистичко-јеврејских елемената.“³⁹ У Београду је

33 Жарко Јовановић, *Селаштво Србије у Другом светском рату 1941-1945* (Београд, 1995), 74; ВА, NAV-N-T-175, 233/2721370.

34 ВА, група фондова Нда, К 19, бр. рег. 44/1.

35 Наређење Милана Аћимовића бр. 6 од 24. јуна 1941. године о сузбијању деструктивне акције комуниста, *Зборник НОР-а*, том I, књ. 1, 343-344.

36 У јулу је забележен податак о 220 извршених аката саботаже.

37 *Ново време*, 6. јул 1941; Nikola Živković, *Srbi u ratnom dnevniku Vermahta* (Beograd: Službeni list, 2003), 44; *Зборник НОР-а*, том I, књ.2, 304-305; *Обнова*, 17. јул 1941; *Зборник НОР-а*, том I, књ. 1, 345-346.

38 *Зборник НОР-а*, том I, књ.1, 11-21.

39 ВА, NAV-N-T-501, 215/525534.

17. јула преко новинске агенције „Рудник“ објављено званично саопштење које су пренели штампа и радио о новим одмаздама због покушаја саботаже на јавним постројењима у Београду.⁴⁰ Агенција „Рудник“ објавила је податке о новој одмазди 18. јула са именима жртава из Београда и других крајева Србије.⁴¹ Током јула у Београду, Ваљеву, Чачку, Ужицу, Смедеревској Паланци и још неким градовима и местима стрељано је више од 400 талаца због повећаних саботажа.⁴²

Окупационе власти су истовремено са усмеравањем пропагандног рада комесарске управе предузимале мере за обезбеђење од изненадних партизанских акција.⁴³ У овом периоду прикупљани су и анализирани подаци о организацијама Драже Михаиловића и Косте Пећанца.⁴⁴ Обавештајно-безбедносна служба и полиција су на разне начине долазиле до података о четничком покрету, вођама, саставу, војно-политичким циљевима, као и о четничкој пропаганди и повезивању са официрима и војницима који нису отишли у заробљеничке логоре, Михаиловићевом и Пећанчевом ривалству. Немачке процене успешности пропагандног рада базирале су се у првој години окупације углавном на Абверовим извештајима и проценама Гестапоа. Домаће државне установе приказане су као центри непријатељске „пропаганде шапутањем“ из које се немачке присталице отпуштају из службе.⁴⁵

Културни живот почетком окупације био је рефлексивна идеолошко-политичких и пропагандних потреба и циљева немачких и комесарских власти.

40 Формирана је стража од цивилног становништва на територији I, IX, XII и XIII кварта која је била задужена да чува каблове. *Обнова*, 18. јул 1941; *Ново време*, 18. јул 1941.

41 *Ново време*, 18. јул 1941, 1. У *Новом времену* објављен је чланак под насловом „Стрељање 16 комуниста и Јевреја у Београду“.

42 О томе више у: Venceslav Glišić, *Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941-1944* (Beograd: Rad, 1970), 35.

43 Штаб војног заповедника у Србији издао је 21. јула 1941. наређење потчињеним одељењима и командама да предузму неопходне мере за обезбеђење од изненадних партизанских акција и за одбрану окупираних Србије, као и *Упутство за поступање са становништвом*, *Зборник НОР-а*, том XII, књ.1, 215-218.

44 Извештаји Кисела и Бенцлера од 23. јула 1941, *Зборник НОР-а*, том XII, књ.1, 225-230.

45 Извештај центра везе Вермахта, *Зборник НОР-а*, том XII, књ.1, 245-248.

У периоду управе Савета комесара организована је једна од првих комплексних пропагандних акција. У питању је био *Апел српском народу*, објављен путем штампе и преко радија 13. августа 1941.⁴⁶ Текст апела, у коме се осуђује комунистички покрет као узрочник немачких одмазди и позива становништво на ускраћивање подршке том покрету, понуђен је на потписивање познатим личностима из политичких, образовних, културних, пословних, црквених и других кругова. У *Апелу* се тврдило да је комунистички покрет изолован од народа и да је неопходно сачувати ред и мир, уз сарадњу са немачким властима како би се извршило велико дело националне обнове.⁴⁷ Одјек *Апела*, према оцени представника комесарске и жандармеријске власти, није постигао жељени ефекат на јавно мњење.⁴⁸ Сасвим супротно од очекиваног – постао је пропагандно оружје у рукама комуниста.

Сурове репресалије тешко су погађале ауторитет домаћих органа, а посебно у случајевима када су српске жандармеријске снаге биле присиљаване да их спроводе, као што је било стрељање жетелаца у околини Косјерића који су покупљени као таоци. СС пуковник Вилхелм Фукс је као главни руководилац немачке обавештајно-безбедносне службе Гестапоа и СД упозорио своју централу у Берлину на последице које су имале овакве репресивне мере, као и на могућност да је у току планска припрема устанка.⁴⁹ Устанак који се током августа 1941. године проширио на већину окупиране српске територије изазвао је даље репресалије немачких власти. У штабу војног заповедника у Београду разматрали су се начини даље примене организованих примена репресалија, као и планска примена одмазди, уз константну пропаганду усмерену на становништво како би се утицало на престанак пружања отпора. Безобзирност и окрутност немачких власти, посебно на терену, изазвали су дубоку кризу међу комесарима.

---

46 Листу потписника Апела објавило је *Ново време* 13, 14. август 1941.

47 У *Новом времену* објављен је 16. августа 1941. године чланак под насловом „Одјек Апела у српском народу. У Београду је *Апел* примљен с пуним разумевањем и одлучношћу за обезбеђење мира у земљи“.

48 ВА, група фондова ЈВуО, К 269, бр. рег. 3–17.

49 *Зборник НОР-а*, том XII, књ.1, 324–326.

Посебно сурове одмазде, пропраћене одговарајућим пропагандним мерама, била су вешања у селу Скела и на Теразијама у Београду, 15. и 17. августа 1941. Саопштење о стрељању сељака у Скели објављивано је преко радија, штампано у дневним новинама⁵⁰ и путем плаката који су лепљени на прометним местима.⁵¹ Званично саопштење немачке агенције „ДНБ“ о вешању на Теразијама објавило је *Ново време*.⁵² Генерал Данклеман био је уверен да ће репресалије деловати застрашујуће на становништво Београда, али је као новопридошли ваздухопловни генерал слабо упознао менталитет и историју српског народа. У немачким извештајима са терена, након предузетих одмазди у Скели и на Теразијама, говори се о порасту реваншизма и отпора код становништва. У полицијским извештајима такође се говорило о општем негативном реаговању становништва и представника домаћих власти.

Популарисање смене Савета комесара вршено је кроз пропагирање потребе о успостављању стабилне организације унутрашње управе у Србији која би била достојна немачког новог поретка.⁵³ У меморандуму генералу Данклеману 20. августа 1941. Димитрије Љотић је предложио да се на место председника владе постави ауторитативнија личност од Милана Аћимовића, као и да се новој влади обезбеди самосталнији статус и шира овлашћења. Након три дана уследила је оставка Љотићевих представника у Савету комесара.⁵⁴ Комесари у оставци су указали на потребу образовања нове владе која би самосталније управљала земљом, уз поштовање легитимних и политичких права и економских интереса Рајха.⁵⁵

Сплет војно-политичких околности, несналажење коме-

50 „Саопштење: Село Скела је спаљивањем сравњено са земљом“, Агенција „Рудник“, *Ново време*, 16. август 1941.

51 *Зборник НОР-а*, том I, књ.1, 365.

52 „Саопштење: Јавно погубљење комунистичких терориста у Београду“, *Ново време*, 17. август 1941; чланак „Јавно погубљење на Теразијама“, *Понедељак*, 18. август 1941.

53 Милан С. Јовановић, „Србија земља логике“, *Обнова*, 7. јул 1941, 5; П. И., „Против хаоса за нови поредак!“, *Обнова*, 7. јул 1941, 5.

54 ВА, група фондова Нда, К 1 А, бр. рег. 2/3-1, ВА, група фондова Нда, К 27, бр. рег. 3/5, Записник о саслушању др Георга Кисела од 25. октобра 1946.

55 ВА, група фондова Нда, К 1 А, бр. рег. 2/3.

сарске владе у решавању питања битних за немачку окупациону управу, првенствено привредних и проблема изазваних устанком у Србији у августу 1941, утицали су на разрешење кризе Савета комесара 29. августа 1941 – његовим распуштањем.

Почеци институционалног организовања Владе народног спаса у другој половини 1941. г.

Популарисање личности генерала Недића у штампаним медијима почело је средином јула 1941.⁵⁶ Јавности је указивано као једина солуција и пут опредељења за нови поредак⁵⁷ уз „ослобођење од целог баласта наше доскорашње демократске прошлости...“⁵⁸. Образовање Владе народног спаса представљало је покушај немачког државног и политичког врха да услед немогућности ангажовања додатних немачких трупа преко домаће управе онемогући ширење устанка у Србији у августу 1941.⁵⁹ У тренутку доласка на власт генерал Милан Недић⁶⁰ имао је иза себе релативно добро организован домаћи и немачки пропагандни апарат, а испред себе масу незадовољног народа оптерећеног ратном ситуацијом, драстичним немачким репресалијама, активностима покрета отпора, као и великим бројем избеглица које су у таласима пристизале у Србију.⁶¹

56 Ђорђе Перић, „Случај генерала Недића“, *Ново време*, 13. јул 1941, 3.

57 Др Светислав Стефановић, „Са западно-европском револуцијом – наш једини пут“, *Ново време*, 14. јул 1941, 3.

58 Дамњан Ковачевић, „Где је данас интерес српског народа?“, *Обнова*, 6. август 1941, 4. Политички опоравак повезиван је са привредним, Милосав Васиљевић, „Путем привредног подизања ка политичкој будућности“, *Обнова*, 7. јул 1941, 5.

59 О почецима грађанског рата у Србији: В. Petranović, *n. d.*, 264–265; Kosta Nikolić, „O uzrocima izbijanja građanskog rata u Srbiji 1941“, 307–323. О историографији везаној за грађански рат 1941–1945: Mile Bjelajac, „Istoriografija o građanskom ratu u Jugoslaviji 1941–1945“, *Istorija 20. veka*, 1/1997, 129–144; Mile Bjelajac, „Istoriografija o građanskom ratu u Jugoslaviji 1941–1945 – komparativna istraživanja“, *Suočavanje sa prošlošću – put ka budućnosti: istorija Jugoslavije 1918–1991*, 283–296.

60 ВА, група фондова ВКЈ, Досијеа персоналних података официра, подофицира и војних службеника Војске Краљевине Југославије, персонални досије Милана Ђ. Недића, К 1187, број досијеа 332. Војничка каријера генерала Недића приказана је у књизи Милета С. Бјелајца: *Генерали и адмирал Краљевине Југославије 1918–1941*, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2004), 224–225.

61 Дан након Недићевог постављења у *Обнови* је објављен говор генерала Харалда Турнера у којем је нагласио следеће: „Кад се овде иступило против окупационе војне силе, према Лењиновим упутствима о наоружаној побуни...следи колективно уништење српског народа, ако српска егзекутива не успе уништити комунисте у целој земљи!“, непотписани чланак: „Задатак нове српске владе. Говор државног саветника Г. Др. Турнера“, *Обнова*, 30. август 1941, 5.

Образовање владе представљено је јавности као догађај од далекосежне важности, историјска нужност, једина логична и могућа солуција.⁶² Назив Влада народног спаса требало је да народу улије поверење у новоформирану институцију, као вазалну алтернативу која је хтела да заустави крварење српског народа и за њега обезбеди повољније решење у „новој Европи“.⁶³

Влада народног спаса није била политички јединствена. Осим постојећих подела унутар саме владе, управљање земљом отежавао је велики утицај појединаца над којима влада није имала контролу: Димитрија Љотића, Драгог Јовановића и Танасија Динића. Четвртину владе чинили су генерали. Недић је носио титулу министра-председника, а његови сарадници титуле министара. Влада је била подељена на три политички диференциране групе. У првој групи био је Недић, као министар-председник са својим присталицама (Милош Тривунац, Јосиф Костић, Огњен Кузмановић и генерал Ђура Докић). Касније је Тривунца заменио на положају Велибор Јонић, бивши генерални секретар ЈНП Збор, који се са покретом и његовим вођом Димитријем Љотићем разишао крајем 1937. г. Надао се постављењу на место председника владе – уколико би Недић добио положај шефа државе. Другу струју представљао је министар унутрашњих послова Милан Аћимовић, усамљен у влади, али у добрим односима са Немцима, као присталица Милана Стојадиновића. Његов положај у новој влади био је угрожен услед веза које је имао са Равногорским покретом.

62 Непотписани чланак, „Образована је нова српска влада“, „Пријем нове српске владе код војног заповедника“, *Ново време*, 30. август 1941, 1, „Пријем нове српске владе код војног заповедника у Србији“, „Биографије нових министара“, „Говор г. Милана Недића“, 3. и 4; Непотписани чланак, „Велики преокрет у нашем унутрашњем политичком животу. Образована је српска влада на чијем је челу армијски генерал г. Милан Недић. Нова влада има задатак да скупи око себе све конструктивне снаге, заведе ред и мир и поведе земљу ка бољитку и напретку.“, *Обнова*, 30. август 1941, 1; „Увођење нове српске владе у дужност. Говор војног заповедника Србије ваздухопловног генерала г. Данкелмана“, *Обнова*, 30. август 1941, 3.

63 Декларација Владе народног спаса српском народу објављена је у *Новом времену* 2. септембра 1941. Донет је и Правилник о пословању Председништва Министарског савета, а посебним уредбама био је регулисан рад сваког појединог министарства, *Декларација Владе народног спаса српском народу*, 2. септембар 1941. године, *Говори генерала Милана Недића – председника Владе народног спаса*, Београд 2006, 4–5.

Припадници Збора су константно радили на Аћимовићевом дискредитовању.⁶⁴ Трећу, групу Љотићевих присталица, представљао је у влади Михајло Олћан (који је остао у влади као министар без портфеља, након што је одбио да потпише један владин меморандум и потом избачен из владе крајем 1942). У овој групи био је и министар правде Чедомир Марјановић. Недић је постепено потиснуо из владе Љотићеве присталице, као и Аћимовића, а умањено је утицај Драгог Јовановића и Танасија Динића. О одлукама Владе углавном је обавештавао немачке власти преко Велибора Јонића који је био одличан познавалац немачког језика. Јонић је великим делом учествовао у креирању меморандума Недићеве владе. Као у случају Савета комесара, одређени референти у немачким окупационим органима били су задужени за одговарајућа министарства. Првобитни састав Владе народног спаса током окупације измењен је неколико пута, смењивањем појединих министара или њеном реконструкцијом.

Генерал Милан Недић је апеловао на прваке грађанских политичких партија да се оставе политиканства и образују јединствени национални српски блок, како би се лакше супротставили коминистичком оружаном покрету и идеологији.⁶⁵ Апел је упутио и народу у целини, посебно образованим институцијама и српским интелектуалцима, којима је стављено на знање да треба да делују на сузбијању сваке идеологије која је била супротна идеји стварања Велике Србије и традицији српског народа. Приликом саслушања у послератној истрази Недић је изјавио да су се основни задаци Владе заведени у *Декларацији* односили на умирење земље, спречавање грађанског рата и стабилизацију поретка.⁶⁶

Влада народног спаса је у склопу немачких војних

⁶⁴ Бранислав Божовић, *Специјална полиција у Београду 1941–1944* (Београд: Завод за уџбенике, 2014).

⁶⁵ Комунистичке власти су биле свесне изузетне важности пропагандног рада Недићеве владе, па се тако у Оптужници против Милана Недића из 1946 (тачка 3) наводи као једна од кључних тачака његово пропагандно деловање одмах након образовања Владе народног спаса., ВА, група фондова Нда, К 1, бр. рег 26/1–5.

⁶⁶ ВА, група фондова ВуО, К 269, бр. рег. 38/1–19.

активности ради сузбијања устанка на подручју Србије почела рад на организацији оружаних формација. Формирана је Српска добровољачка команда 16. септембра 1941,⁶⁷ док су се 18. септембра 1941. четнички одреди Косте Пећанца ставили под директну команду Владе народног спаса.

Окупационе власти су, осим војних активности на сламању устанка, предузеле низ драстичних репресалија према српском становништву, као одмазду за учешће у устанку и покушај умирења снага покрета отпора. Већ 17. септембра 1941. одлуком немачке Врховне команде коју је потписао фелдмаршал Кајтел уведена је квота 100 или 50 стрељаних Срба за једног убијеног или рањеног немачког војника.⁶⁸ Генерал Беме постављен је 18. септембра за главнокомандујућег над снагама у Србији до успостављања редовног стања, а у октобру је постављен за опуномоћеног командујућег генерала и команданта у Србији.⁶⁹ Без обзира на пристигла немачка војна појачања, устанак је угушен након крвавих борби и масовних злочиначких репресалија над цивилним становништвом.⁷⁰ Почетак масовног страдања у Западној Србији представљао је долазак 342. дивизије под командом аустријског генерала др Валтреа Хингхофера 20. септембра 1941. Наређење генерала Бемеа овој дивизији било је да по доласку у Шабац 24. септембра, прикупи и спроведе сво мушко становништво од 14 до 70 година у логор Јарак код Сремске Митровице. Град је очишћен до 27. септембра од мушких становника, а озлогалшена дивизија извршила је покрет кроз Шабачки округ, показавши се спремном да попали и уништи сва насеља и побије сво становништво.⁷¹ Устаници су кренули у напад на веће градове и варошице. Део градова остао је под немачком контролом, окружен устаничким снагама. Немачка 324. дивизија остала је на терену Мачве све до средине октобра, када је кренула пут Ваљева, остављајући иза себе **згаришта и пустош**.⁷² Из логора у Шапцу у „јеврејског пролазног

⁶⁷ Đoko Slijepčević, *Jugoslavija uoči i za vreme Drugog svetskog rata* (Minhen: Iskra, 1978), 320.
⁶⁸ *Zbornik NOR-a*, XII-1, str. 405-406; Б. Димитријевић, *н. д.*, 89.
⁶⁹ *Zbornik NOR-a*, XII-1, str. 410-412; Б. Димитријевић, *н. д.*, 90.
⁷⁰ Александар Стојановић, *н. д.*, 158.
⁷¹ Б. Димитријевић, *н. д.*, 92.
⁷² *Исто*, 95.

логора“ као одмазда за убијеног 21 немачког војника 521. пука везе, страдалих код Влакче близу Тополе 2. октобра, погубљено је у Београду 2100 људи.⁷³ У Краљеву, које је у том периоду било под опсадом припадника Равногорског и партизанског покрета, као мера одмазде изведено је масовно стрељање грађана у периоду од 14. до 22. октобра.⁷⁴ Уследио је заједнички напад устаничких снага на немачку војску код места Љуљаци у коме је побијено 10, а рањено 26 војника. Након приспећа поменуте колоне у Крагујевац, Немци су извршили одмазду 18. октобра и ухапсили све комунисте и Јевреје у граду, према постојећим списковима, да би дан касније уследило масовно хапшење свог мушког становништва од 16 до 70 година. Тада су из школа извели читаве разреде са наставницима и стрељали више од 2300 становника Крагујевца.⁷⁵ Сазнавши касно за одмазду, услед прекида комуникација и немоћан да учини било шта – Недић је понудио оставку владе, али су против оставке били, према писању Станислава Кракова, генерали Ђура Докић и Јосиф Костић, као и инжењер Огњен Кузмановић.⁷⁶ Масовне репресалије су изазвале поделе међу припадницима устаничког покрета, па су припадници Равногорског покрета били против наставка устанка услед дотадашњих последица по становништво, за разлику од припадника комунистичког покрета, што је резултирало коначним разлазом и даљим разбуктавањем грађанског и братоубилачког рата.⁷⁷

После привремено успешног сузбијања устанка на територији окупиране Србије, Влада народног спаса консолидовала је своју власт и реорганизовала управне и државне

⁷³ *Zbornik NOR-a*, XII-1, 486, 490.

⁷⁴ Б. Димитријевић, *н. д.*, 95; Коста Николић, „Краљево у устанку“, 35; Валтер Маношек, *Холокауст у Србији, војна окупациона политика и уништавање Јевреја 1941–1942*, (Београд: Службени лист СРЈ, 2007), 159.

⁷⁵ *Зборник НОР-а*, 12-1, стр. 527-528; Б. Димитријевић, *н. д.*, 96.

⁷⁶ С. Краков, *н. д.*, књига I, 249-250.

⁷⁷ О почетима грађанског рата у Србији: В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, 264–265; Kosta Nikolić, „O uzrocima izbijanja građanskog rata u Srbiji 1941“, 307–32.; О историографији везаној за грађански рат 1941–1945: Mile Bjelajac, „Istoriografija o građanskom ratu u Jugoslaviji 1941–1945“, *Istorija 20. veka*, 1/1997, 129–144; Mile Bjelajac, „Istoriografija o građanskom ratu u Jugoslaviji 1941–1945 – komparativna istraživanja“, *Suočavanje sa prošlošću – put ka budućnosti: istorija Jugoslavije 1918–1991*, 283–296.

институције на свим нивоима.⁷⁸ Током новембра и децембра 1941. године обављене су припреме за реформу држаног апарата. На основу *Уредбе Министарског савета* основана је Српска државна стража (градска, пољска и гранична) која је вршила полицијску и граничну службу, уз сарадњу припадника Министарства унутрашњих послова.

Организација локалне управе у окупираној Србији у другој половини 1941. г.

Рад Владе народног спаса и немачких власти на сузбијању комунистичких акција наметнуо је потребу реорганизације административне поделе окупиране српске територије. Удео домаћих власти у гушењу устанка у Шумадији и Западној Србији кроз регулисање рада и припрему среских начелстава за борбу против комуниста на терену и у позадини био је значајан. У том циљу је председник Владе, на иницијативу Министарства унутрашњих послова, сазвао конференцију шефова свих банских управа и среских начелника. Конференција је одржана 14. новембра 1941. у Београду на тему антикомунистичке акције на широком плану.⁷⁹ Требало је спречити поновно расламсавање устанка на пролеће 1942, умирити становништво и утицати на максимално ангажовање сељаштва на пољопривредним радовима.⁸⁰

Влада народног спаса је након гушења устанка почела да спроводи административне реформе, укидањем бановина и увођењем округа. Децентрализација до нивоа округа одговарала

78 Тезу да је Трећи Рајх након операција у Поморављу, Шумадији и Западној Србији сматрао да је устанички покрет савладан, потврђује наређење о премештају генерала Франца Бемеа (главнокомандујућег у Србији, са проширеним овлашћењима у циљу гушења устанка) и његових снага 3. децембра 1941, након чега је успостављена Војно-управна команда на челу са генералом Паулом Бадером, *Zbornik NOR-a*, XII-1, str. 711-718; А. Стојановић, *н. д.*, 158.

79 ВА, група фондова Нда, К 1А, Ф 1, бр. рег. 26/1-3, Одељење за државну заштиту Министарства унутрашњих послова, Наредба председника Владе среским начелницима од 19. новембра 1941.

80 Недићев говор: „Образовао сам владу Народног спаса „Декларација“, *Ново време* од 2. септембра 1941. насловна страна, наставак на стр. 3: „Српска влада је израз воље српског народа.“

је организацији и функционисању немачких окупационих власти.⁸¹ Читава окупациона зона подељена је 26. децембра 1941. на 14 округа.⁸² Окрузи су добили широка овлашћења као управне и самоуправне јединице, али су суштински били продужена рука и локални носиоци политике Владе народног спаса која је била усклађена са наређењима и интересима окупатора.⁸³ Окружним начелницима су осим цивилног сектора дата овлашћења над јединицама Српске државне страже на административном простору одређеног округа.⁸⁴ Преко својих потчињених у срезovima и општинама почетком и средином месеца достављали су Одељењу јавне безбедности МУП-а извештаје о општој ситуацији у округу, расположењу и стремљењима народа, предузетим мерама и постигнутим резултатима.⁸⁵ Окружни начелници у седиштима фелдкомандантура у Београду, Нишу и Краљеву добили су специјална овлашћења да прослеђују својим колегама на територији сваке фелдкомандантуре директиве немачких власти. Председник владе донео је, на предлог министра унутрашњих послова, *Указ о постављењу 14 окружних начелника и њихових помоћника*.⁸⁶ Новопостављени окружни начелници били су карика која је повезивала народ са централним органима државне власти, задужени за чишћење и припрему терена за лакше пропагандно деловање. Рад на терену био је олакшан с обзиром на већ постојећу *Уредбу о уклањању национално непоузданих чиновника из јавне службе*⁸⁷ и *Наређење*

81 ВА, група фондова На, Микрофилмована архивска грађа Националног архива у Вашингтону, NAV-N-T-501, 256/1052-4.

82 „Уредба о административној подели Србије“, *Службене новине*, број 136-А, 26. децембра 1941, 1-4.

83 Град Београд са околином је као Управа града Београда изједначен са осталим окрузима. Предвиђено је укидање бановина у што краћем року. Према одредбама *Уредбе*, управно подручје помоћника бана Дунавске бановине постало је Округ банатски који је задржао уређење и управу по одредбама *Уредбе о унутрашњој управи у Банату* од 14. јуна 1941. Округ косовско-митровачки је задржао уређење и управу по одредбама о уређењу и управи у области Косова од 8. августа 1941, ВА, група фондова Нда, К 19, бр. рег. 23/6.

84 Milan Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji. Kvislinška uprava 1941-1944, I*, (Beograd: Sloboda, 1979), 288.

85 Члан 16. *Уредбе о административној подели Србије*.

86 *Ново време* од 28. и 30. децембра 1941.

87 Три дана пре доношења уредбе, 3. августа 1941. у *Новом времену* је објављен чланак Лазара Прокића под насловом: „Смена или промена?“ у коме се Прокић заузима за

председника владе од 24. децембра 1941. о забрани враћања у службу компромитованих чиновника. Такви чиновници били су подвргнути даљем испитивању на суду или депортовани у логор, у зависности од степена кривице.⁸⁸

Приоритетни задаци окружних начелника су се односили на оспособљавање инфраструктуре, јавних и приватних добара оштећених у комунистичким саботажама, успостављање редовног саобраћаја, уз коришћење радних чета и других расположивих средстава. Према директиви за оснивање одбора за зимску помоћ, у окружним и среским местима били су задужени да ангажују угледне и утицајне људе којима би дали „подстрека за агилан рад“ на збрињавању пострадалих, избеглих лица и сиротиње. Један од задатака односио се на подмиривање основних потреба сељаштва. Као један од приоритета истакнута је координација појединих оружаних одреда, на које је требало утицати да се према народу опходе коректно, без реквизиција и испада.⁸⁹

Председник Владе народног спаса одржао је 27. децембра 1941. конференцију у згради Председништва Министарског савета са новопостављеним окружним начелницима поводом реформе административне власти и њиховог увођења у дужност.⁹⁰ Изложио је, приликом увођења окружних начелника у дужност, суштину идеолошко-политичког програма и сопствено виђење положаја српског народа пре рата и почетком окупације. Реформа локалне управе приказана је као корак који је био неопходан како би се искоренила неагилност, корумпираност и нефункционалност државних институција. Организација државе била је могућа само уз децентрализацију власти и поделом земље на округе.⁹¹ Недић је доживљавао окружне начелнике као посреднике између народа и централне

смену свих службеника преосталих из старог система, с обзиром на то да је немогуће променити њихова схватања и приврженост претходном режиму.

88 ВА, група фондова Нда, К 91, бр. рег. 16/1-3.

89 Исто, бр. рег. 16/1-5.

90 ВА, група фондова Нда, К 1, бр. рег. 19/2-2, 6.

91 ВА, група фондова Нда, К 1, бр. рег. 19/2-6.

власти, који би кроз сталне обиласке округа и срезова и кроз директан контакт са становништвом придобили народно поверење и подршку.

Приликом излагања на поменутој конференцији министар Аћимовић је дао окружним начелницима и смернице за рад на терену, са досијеима који су садржали најбитније информације везане за сваки од округа, и карте са обележеним границама срезова и округа. Пружена је могућност начелницима да сами одаберу обавештајне службенике из редова официра или грађана. Генерал Стеван Радовановић потенцирао је важност постављања обавештајних официра у сваком срезу и окружним начелствима. У почетној фази обезбеђивања округа предвиђено је и распоређивање жандармеријских станица на територији окупиране Србије.

Немачке власти су помно пратиле рад Владе народног спаса и биле спремне да интервенишу у случају да њени представници покажу тенденцију самосталности у управљању. Било је случајева неслагања међу представницима окупационих власти у погледу ингеренција Недићеве владе.

Пропаст државе, немачка окупација и геноцид у суседним областима били су фактори који су утицали на преиспитивање и одбацивање наслеђа „версајске творевине“, уз настојања да се нова колаборационистичка власт на територији окупиране Србије прикаже као квалитативна промена у односу на претходни режим. Представљање нове власти одвијало се уз употребу дотадашњег идеолошко-културног наслеђа међуратног периода, које је било својеврсна мешавина идеологије фашизма и нацизма, као и производ деловања и рада десничарских струја и идеолога „националне обнове“. Однос немачких окупатора према српском становништву и новопостављеној домаћој управи био је проткан неповерењем и одлуком о обавезном кажњавању Срба (као последица 27-мартовских догађаја). Припадници власти нису могли да воде самосталну политику и могли су да опстану једино уколико се усагласе са немачким интересима.

Њихов утицај је био ограничен у сваком смислу, а зависио је у великој мери и од личних веза које су имали са представницима немачке окупационе управе.

Колаборација са окупатором у Србији у Другом светском рату прошла је кроз две институционалне фазе: Савет комесара и Владу народног спаса.

Период комесарске управе представљао је раздобље углавном техничке и административне подршке окупатору. Сарадња је оправдавана тврдњама о међународним обавезама и неопходности прилагођавања. Први задатак представника Савета комесара био је одржавање привида континуитета комесарске управе са предратним органима државне власти. Највећи утицај на живот и рад становништва у првим месецима окупације, као и на организовање и усмеравање пропагандне делатности, имало је Министарство унутрашњих послова са широким делокругом рада. Позитиван учинак Савета комесара био је првенствено успешно реактивирање чиновничког апарата на читавој територији Србије под немачком управом, пријем и збрињавање првих избеглица из НДХ, Босне и Херцеговине, Војводине и других крајева, као и формирање српског Црвеног крста. Одговорност за страдања приписивана је тамошњим властима, док су примедбе јавности о немачкој кривици тумачене као злонамерна пропаганда и клевета. Културно-просветни живот у почетном периоду окупације био је одраз идеолошко-политичких и пропагандних критеријума и потреба окупационих и комесарских власти.

Немачке власти су у циљу сламања устанка предузеле низ драстичних репресалија према српском становништву, као одмазду за учешће у устанку и покушај умирења снага покрета отпора. Сплет војно-политичких околности и несналажење комесарске владе у решавању питања битних за немачку окупациону управу, првенствено привредних и проблема изазваних устанком у Србији у августу 1941, утицали су на разрешење кризе Савета комесара – његовим укидањем.

Формирање Владе народног спаса представљало је покушај немачког државног и политичког врха да умири устанак, услед немогућности ангажовања додатних немачких трупа на окупираној српској територији. Немачке власти су помно пратиле рад Владе народног спаса и биле спремне да интервенишу у случају да њени представници покажу тенденцију самосталности у управљању. Политика немачких окупационих власти у првој ратној години заснивала на строгој контроли и усмеравању рада Владе народног спаса и Одељења државне пропаганде. Иако је пут пропагандног деловања домаће управе био трасиран почетком рата, било је у одређеној мери скретања са главног правца или промена у ставовима, па су оправдавани раније критиковани војни и политички потези учесника у ратном сукобу на југословенској територији. Наведено није умањило чињеницу да је немачки утицај на главне политичке и пропагандне токове био константан током читавог периода окупације. У првој години окупације велики значај имала је и реорганизација административне поделе окупиране српске територије у циљу успостављања чвршће повезаности централне и локалне управе.

Резиме

Упоредо са формирањем немачког окупационог апарата на подручју окупиране Србије 1941. године обликован је специфичан режим колаборационистичких власти. Колаборационистичка управа прошла је кроз две институционалне фазе: Савет комесара Милана Аћимовића и Владу народног спаса Милана Недића, преко којих су немачке окупационе власти намеравале да остваре строго контролисано управљање српском привредном, а у одређеном обиму и културном и просветном политиком.

Начин и суштина колаборације су се мењали у зависности од тренутне ситуације на светским ратиштима и од конкретних немачких потреба, посебно током 1941. године у време

устанка и драстичних немачких репресалија према српском становништву. Период комесарске управе (април–август 1941) представљао је раздобље техничке и административне подршке окупатору. Први задатак представника Савета комесара на пољу пропаганде био је да поткрепе и одрже тезу континуитета комесарске управе са предратним органима државне власти. Сарадња је оправдавана тврдњама о међународним обавезама и неопходности прилагођавања. Истовремено одржавана је континуирана сарадња немачких окупационих власти са идеолошки сродним покретима и појединцима, које су користили за промоцију својих политичких програма и идеја.

Сплет војно-политичких околности и несналажење комесарске владе у решавању питања битних за немачку окупациону управу, првенствено привредних и проблема изазваних устанком у Србији у августу 1941. године, утицали су на разрешење кризе Савета комесара његовим укидањем. Формирање Владе народног спаса представљало је покушај немачког државног и политичког врха да умири устанак, услед немогућности да се ангажују додатне немачке трупе на окупираној српској територији. Немачке власти су у циљу сламања устанка предузеле низ драстичних репресалија према српском становништву, као одмазду за учешће у устанку и покушај умирења снага покрета отпора.

У првој години окупације почела је реорганизација административне поделе окупиране српске територије у циљу успостављања чвршће повезаности централне и локалне управе.

Sources and Literature

Neobjavljeni izvori

Vojni arhiv: Grupa fondova: Srpska vlada Milana Nedića (Nedićeva arhiva).

Vojni arhiv: Grupa fondova: Nemačka okupatorska vojska (Nemačka arhiva).

Vojni arhiv: Zbirka dosijea personalnih podataka oficira, podoficira i vojnih činovnika Vojske Kraljevine Jugoslavije.

Vojni arhiv: Mikroteka: mikrofilmovana arhivska građa Nacionalnog arhiva u Vašingtonu.

Objavljeni izvori

Beogradski krvavi Uskrs, dokumenta o britansko-američkom vazdušnom teroru. Beograd: Srpski narod, 1944, reprint Beograd, Zemun: Sezam, Narodna knjiga i Alfa, 1993. (cyrilic)

Jugoslavija 1918–1988: tematska zbirka dokumenata. Priredili Branko Petranović i Miodrag Zečević, Beograd, 1988. (cyrilic)

Zbornik odabranih dokumenata Zločini Nezavisne države Hrvatske 1941–1945 godine, tom I, knjiga 1 (1941–1942), Edicija Zločini Nezavisne države Hrvatske 1941–1945. Priredili Marijana Mraović i Petar Đurđev. Novi Sad, Beograd: Istorijski arhiv Grada Novog Sada, Vojni arhiv, 2020. (cyrilic)

27. mart 1941: tematska zbirka dokumenata. Priredili Branko Petranović i Nikola Žutić. Beograd: NICOM, 1990. (cyrilic)

Literatura

Aleksić, Dragan. „Srbija pod nemačkom okupacijom u Drugom svetskom ratu“. *Oslobođenje Beograda 1944. godine*, urednik Aleksandar Životić, 52–72, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2010. (cyrilic)

Borković, Milan. *Kontrarevolucija u Srbiji, kvislinška uprava 1941–1944*, knj. 1. Beograd: Sloboda 1979.

Božović, Branislav. *Beograd pod komesarskom upravom 1941. godine*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1988.

Božović, Branislav. *Specijalna policija u Beogradu 1941–1944*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2014. (cyrilic)

Davies, Peter. *Nevarna razmerja: kolaboracija in druga svetovna vojna*. Ljubljana: Modrijan izložba, 2010.

Dević, Nemanja. *Smederevo u Drugom svetskom ratu*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2015. (cyrilic)

Dimitrijević, Bojan. *Vojska Nedićeve Srbije. Oružane snage Srpske vlade 1941–1944*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2011. (cyrilic)

Đurić Mišina, Veljko. *Memorandumi Svetog Arhijerejskog Sinoda SPC 1941–1945 g. nemačkom vojno-zapovednom Srbije*. Beograd: Muzej žrtava genocida, Odbor za Jasenovac Svetog Arhijerejskog Sabora Srpske pravoslavne crkve, 2020. (cyrilic)

Jovanović, Žarko. *Seljaštvo Srbije u Drugom svetskom ratu 1941–1945*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1995. (cyrilic)

Kalvokorezi, Piter, Gaj Vint. *Totalni rat*. Beograd: Izdavačka radna organizacija „Rad“, 1987.

Kerkez, Slobodan. *Društvo Srbije u Drugom svetskom ratu 1941–1945*. Niš: Centar za balkanske studije, 2004. (cyrilic)

Kreso, Muharem. *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941–1944*. Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 1979.

Marijana Mraović. „Pisanje kolaboracionističkog lista *Novo vreme* o vojnoj i političkoj situaciji u NDH 1941–1944. godine“. *Vojno-istorijski glasnik*, br. 2/2017, 131–146. (cyrilic)

Matić, Milan. *Štampa u Srbiji u Drugom svetskom ratu 1941–1944*: докторска дисертација. Beograd: Милан Б. Матић, 1990. (cyrilic)

Milošević, Danijela. *Izbrisani grad, katalog izložbe*. Smederevo: Istorijski arhiv Smederevo, 2021. (cyrilic)

Mihailović, Vuko. *Propaganda i rat*. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1984.

Mraović, Marijana. „*Propaganda Vlade Milana Nedića 1941–1944*“, doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju, 2015. (cyrilic)

Mraović, Marijana. „Propaganda domaće uprave u Srbiji 1941–1944. godine“. *General Milan Nedić i domaća uprava u Srbiji 1941–1944. godine. Naučni pogledi*. Zbornik radova sa okruglog stola na Filozofskom fakultetu u Beogradu u junu 2016. godine, 123–159. Beograd: Muzej žrtava genocida, 2017. (cyrilic)

Mraović, Marijana. „Nova Srbija u Novoj Evropi“ *na stranicama kolaboracionističke štampe Vlade narodnog спаса*“. Tematski zbornik radova „Društvene nauke pred izazovima savremenog društva“: *tematski zbornik radova*. Urednica doc. dr. Gordana Đigić, 127–150. Niš: Univerzitet u Nišu, 2017. (cyrilic)

Mraović, Marijana, Zoran Vignjević. „Značaj i uloga propagande u zločinima ustaških i odnosu klerikalnih vlasti prema srpskom stanovništvu u Nezavisnoj državi Hrvatskoj“. *Zapisi-Godišnjak Istorijskog arhiva Požarevac*, godina VII, br. 7/2018, 221–233. (cyrilic)

Mraović, Marijana. *Od surove stvarnosti do alternativne realnosti. Propaganda vlade Milana Nedića 1941–1944*. Beograd: Medija centar „Obrana“, 2019. (cyrilic)

Mraović, Marijana. „Organizacija pozorišnog života u okupiranom Beogradu u duhu programa nacionalne obnove i duhovnog preporoda 1941–1944. godine“. *Zapisi-Godišnjak Istorijskog arhiva Požarevac*, godina X, br. 10 (2021), 201–215. (cyrilic)

Nikolić, Kosta. *Strah i nada u Srbiji 1941–1944. godine: svakodnevni život pod okupacijom*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2002. (cyrilic)

Nikolić, Kosta. *Nemački ratni plakat u Srbiji 1941–1944*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2012. (cyrilic)

Pavlović, Stevan. *Hitlerov novi antiporedak. Drugi svetski rat u Jugoslaviji*. Beograd: Clio, 2009. (cyrilic)

Petranović, Branko. *Istoriografske kontroverze*. Beograd: Službeni list SRJ, 1998. (cyrilic)

Petranović, Branko. *Istoričar i savremena epoha*. Beograd: Stručna knjiga, 1997.

Petranović, Branko. *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992.

Popović, Nikola. *Koreni kolaboracionizma*. Beograd: Narodna knjiga, 1984.

Radić, Radmila. *Država i verske zajednice 1945–1970*, knj. I. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2020.

Ristanović, Rade. *Akcije komunističkih ilegalaca u Beogradu 1941–1942*. Beograd: „Filip Višnjić“, 2013. (cyrilic)

Ristović, Milan. *Nemački „Novi poredak“ i jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45 –planovi o budućnosti i praksa*. Beograd: Službeni glasnik, 2005.

Slijepčević, Đoko. *Jugoslavija uoči i za vreme Drugog svetskog rata*. Minhen: Iskra, 1978.

Stojanović, Aleksandar i dr., *Kolaboracionistička štampa u Srbiji 1941–1944*, tom I. Beograd: „Filip Višnjić“, 2015. (cyrilic)

Stojanović, Aleksandar i dr., *Kolaboracionistička štampa u Srbiji 1941–1944*, tom II. Beograd: „Filip Višnjić“, 2017. (cyrilic)

Živković, Nikola. *Srbi u ratnom dnevniku Vermahta*. Beograd: Službeni list, 2003.

Periodika

List uredbi vojnog zapovednika u Srbiji, Beograd, 1941. (cyrilic)

Službene novine, London, 1941. (cyrilic)

Naša borba, Beograd, 1941. (cyrilic)

Novo vreme, Beograd, 1941. (cyrilic)

Obnova, Beograd, 1941. (cyrilic)

Ponedeljak, Beograd, 1941. (cyrilic)

Srpski narod, Beograd, 1941. (cyrilic)

From the Council of Commissioners to the Government of National Salvation...

Marijana Mraović, PhD
Scientific Associate
Military archive of the Ministry of Defense of the Republic of Serbia

FROM THE COUNCIL OF COMMISSIONERS TO THE GOVERNMENT
OF NATIONAL SALVATION – CENTRAL AND LOCAL COLLABORA-
TIONIST GOVERNMENT IN OCCUPIED SERBIA IN 1941

Summary

In 1941, while the German occupational government apparatus was being formed, occupied Serbia saw a specific regime of collaborationist authorities installed. The collaborationist administration went through two institutional phases: Milan Acimović's Council of Commissioners, followed by Milan Nedić's Government of National Salvation, through which the German occupational authorities strived to exert strict control primarily over Serbian economic policy, but also over its culture and education. The manner and the purpose of collaboration kept changing according to the situation on the world's fronts and concrete German needs, especially in 1941 during the uprising and drastic German reprisals over Serbian civilians. The period of the Commissioners' government (April – August 1941) was marked by technical and administrative support to the occupying forces. In terms of propaganda, the main task of the Council of Commissioners was to advocate the idea that the Commissioners' administration was a continuation of the pre-war state government. The collaboration was justified as an international duty of the country and its obligation to adapt. At the same time the German occupational authorities maintained continual cooperation with ideologically similar movements and individuals so as promote their own political programs and ideas. Military and political circumstances, together with the Council of Commissioners' incapacity to solve the matters important for German occupational administration – predominantly economic problems and those caused by the uprising in Serbia in August 1941, resulted in the Council of Commissioners' crisis and the change of government. The installation of the Government of National Salvation was an attempt of German top statesmen and politicians to suppress the uprising, since it was impossible to send any additional German troops to the occupied Serbian territory. In order

From the Council of Commissioners to the Government of National Salvation...

---

to crash the uprising, the German authorities conducted a series of drastic reprisals towards Serbian civilians, a form of revenge for participation in the uprising and an attempt to diminish the strength of the resistance movement.

The first year of the occupation marks the beginning of administrative restructuring of the occupied Serbian territory with the aim to link the central and local administration more closely.

УДК:94:314.116-058.65(=163.41)"1941/1945"(083.81)

Др ДРАГАН ЦВЕТКОВИЋ
Музејски саветник
Музеј жртва геноцида Београд
dragan.cvetkovic@muzejgenocida.rs

ГЕОСТАТИСТИЧКА АНАЛИЗА ГУБИТАКА ЦИВИЛА ОКУПИРАНЕ СРБИЈЕ ПРЕТРПЉЕНИХ ТОКОМ 1941. г.

Апстракт: На основу делимично ревидираног пописа *Жртве рата* 1941–1945. из 1964. године урађена је геостатистичка анализа губитака цивила са територије окупиране Србије страдалих 1941. г. Претрпљени губици цивила посматрани су по регионима, њихово страдање је компаративно приказано, узевши у обзир демографски потенцијал посматраних региона, са фокусом на три региона која су претрпела највеће губитке. Одређени су временски распони страдања током прве године рата, при чему је истакнут октобар као најтрагичнији месец по цивилно становништво окупиране Србије 1941. У раду су посебно истакнута места страдања са највећим бројем убијених цивила током октобра. Претрпљени губици цивила сагледани су у контексту ратних дешавања на територији окупиране Србије, упоређени су са претрпљеним губицима Краљевине Југославије, а све у релацији са демографским потенцијалима посматраних подручја.

Кључне речи: Окупирана Србија, губици, цивили, 1941. година, октобар, региони Београдски, Северозападна, Југозападна и Централна Србија, Драгинац, Краљево, Крагујевац.

Подела Југославије након Априлског рата није значила и крај ратног страдања цивилног становништва на новоуспостављеним територијама. У Србији под немачком војноуправном командом¹ рат је настављен и експонирао се као ослободилачки, грађански, идеолошки, револуционарни, национални, верски, уз учешће више зараћених страна², па је као такав проузроковао страдање цивилног становништва. Страдање, које је било континуирано током читавог рата, највеће размере је имало у првој ратној години.³

Попис *Жртве рата 1941–1945*. из 1964. године,⁴ делимично

1 Драган Алексић, „Србија под немачком окупационом управом у Другом светском рату – Особености окупационе управе“, *Ослобођење Београда 1944. године* – зборник радова, ур. Александар Животић (Београд: ИНИС, 2010), 53–72.

2 Бојан Димитријевић, *Србија 1941*, (Београд: Catena Mundi, 2021); Branko Petranović, *Srbija u drugom svetskom ratu 1939–1945* (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992); *Срби и рат у Југославији 1941. године*, ур. Драган Алексић (Београд: ИНИС, 2014).

3 О страдању становништва Србије опширније видети у: Станиша Бркић, *Име и број, Крагујевачка трагедија 1941* (Крагујевац: Спомен парк „Крагујевачки октобар“, 2007); Силивија Крејаковић, *Идентитети жртава стрељаних у Краљеву октобра 1941* (Београд: МЖГ, 2013); Ђорђе Вукмировић, *Од слободе до спратшита. Устанак и немачки злочини у Јадру 1941. године* (Лозница: Удружење грађана „Меморијал Драгинац и Библиотека Вуковог завичаја Лозница, 2021); Ljubodrag Dimić, Milan Ristiović, „Uvodna studija“, У: *Logor Banjica – logoraši*, objavljeni izvori. ur. Branka Prpa (Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 2009), 009–049; Станоје Филиповић, „Немачки злочини у Јадру 1941. године“, У: *Јадар у прошлости*. ур. Петар Бојић и други, (Лозница: Музеј Јадра, 1990), 497–575; Milovan Pisari, *Stradanje Roma u Srbiji za vreme Holokausta* (Beograd: Forum za primenjenu istoriju, 2014); Ђорђе Лопичић, *Немачки ратни злочини 1941–1945, Пресуде југословенских војних судова* (Београд: МЖГ, 2009); Miodrag Milić, *Jugosloveni u koncentracionom logoru Mathauzen* (Beograd: ISI, 1992), Nikola Živković, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji i drugom svetskom ratu* (Beograd: ISI, 1975). Небојша Озимић, и други, *Жртве лагер Ниша (1941 – 1944)* (Ниш: Музеј града Ниша, 2014); Венцеслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941 – 1944* (Београд: Институт за историју радничког покрета Србије, 1970).

4 Попис је сачињен као пратећа документација у напорима државе да оствари наплату ратних репарација од Немачке. Са реализацијом пописа се због идеолошке оптерећености кренуло из погрешних основа, а и сама методологија израде пописа је била мањкава. Пописна комисија је утврдила да је учињен читав низ пропуста при изради пописника, те закључила да је њиме обухваћено 56–59% лица од оних које је требало обухватити. Пописна комисија је прорачунала да би пописом требало да се обухвати 1.016.000 до 1.066.000 страдалих особа. Процена претрпљених губитака је извршена у Савезном заводу за статистику, уз стручну сарадњу др Душана Брезника, управника Центра за демографска истраживања. У број који је требало обухватити пописом није урачунато процењених око 50.000 страдалих квислинга, као ни око претпостављених 40.000 Рома и Јевреја „за које није имао ко да пружи податке“

ревидиран,⁵ је послужио као основни извор истраживања. Тема рада је одредила просторни и временски оквир истраживања. У раду се приказује однос претрпљених губитака цивила 1941. године у односу на укупне губитке територије окупиране Србије.⁶ Утврђује се временски распон страдања по месецима

(и ако се из резултата пописа може видети да су Јевреји пописани боље од других националности), из чега произилази да је у Југославији у рату укупно страдало између 1.106.000 и 1.156.000 особа; то значи да је пописом било обухваћено 51,7–54% стварно страдалих грађана Југославије. *Žrtve rata 1941–1945 Rezultati popisa* (Београд: Savezni zavod za statistiku, 1966, reprint 1992), 5–23. Новија демографска истраживања, као и анализа резултата овог пописа упућују нас на то да за полазну тачку у истраживањима треба узети процену броја страдалих која се креће између 1.070.000 и 1.120.000 особа, одакле следи да је пописом обухваћено 53,3–55,8% страдалих – што је и узето као основа за урађени прорачун у овом раду. Прорачунати број страдалих за територију Краљевине Југославије износи између 1.042.000 и 1.092.000 укупно страдалих. У ове бројеве нису урачунати страдали у комунистичким репресалијама након 15. маја 1945, од којих је значајан део, свакао, изгубио живот као последица њихове ангажованости у рату. 5 Пошто је попис страдалих првенствено сачињен ради наплате ратне штете од Немачке, а добијени број страдалих у рату био је далеко од очекиваног и до тада важећег броја 1.706.000, одлучено је да се стави забрана на његово коришћење и сав материјал је предат Архиву Југолавије на чување. Забрана је трајала готово тридесет година, до 1992. Губитак времена је смањило могућност утврђивања правог броја страдалих због биолошког нестанка сведока, а тиме је знатно отежана покренута ревизија пописа. Користећи се разноврсном архивском грађом, литературом и анкетним формуларима, СЗС је, уз асистенцију Музеја жртава геноцида, отпочео (1995) рад на ревизији пописа, идентификацијом нових особа и провером постојећих података у попису њиховим укрштањем са подацима из других извора. Идеја је да се ревизијом обухвате сва лица која су живела на простору Југославије без обзира на националну, верску, етничку, политичку и војну припадност – чиме се исправља основна методолошка грешка непописивања „колаборациониста“. Исправка је усмерена и на утврђивање починилаца злочина односно одговорних за страдање, што није чињено 1964 (иако су пописнице пуне података у извршиоцима злочина), на утврђивање броја Рома који нису посебно пописивани већ су вођени углавном као „остале или непознате националности“, затим на отклањање нетачности у подацима – што све доводи до променљивости података. Стога, изложене податке везане за ове категорије треба примити са резервом. Ревизија је у СЗС са прекидима обављана до 1998. године, а од 2003. се спроводи у МЖГ, у складу са кадровским, материјалним и техничким могућностима Музеја. До сада је ревизијом за подручје Југославије утврђен број од 657.290 страдалих – што је повећање од 10,04% (59.967 особа). Arhiv Jugoslavije (AJ), Fond 179, popis Žrtve rata 1941–1945; Arhiv Muzeja žrtava genocida (AMŽG), fond Žrtve rata 1941–1945. godine – опширне о попису *Žrtve rata videti: Dragan Cvetković, Gubici pripadnika partizanskog pokreta sa teritorije Jugoslavije 1941 – 1945* (doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju, 2016), 6–10; Ненад Лајбеншпергер, *Жртве Другог светског рата у политици југословенске државе: (1945–1980)*, докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2019), 112–120.

6 Приликом анализе страдања становништва узети су у обзир они њени становници

у првој години рата, те компаративно приказује, а посебна пажња је поклоњена октобарским страдањима. Претрпљени губици цивила 1941. године приказују се на основу завичајне припадности страдалих, односно њиховом распореду у 10 региона ове територије⁷, те се упоредно приказују у односу на демографски потенцијал различитих територија са којих су потицали. Идентификују се најмасовнији злочини, стављају у контекст општег страдања становништва окупиране Србије. Претрпљени губици 1941. године компаративно се приказују у односу на страдање претрпљено у наредној години рата. Такође, претрпљени губици цивила окупиране Србије 1941. године стављају се у контекст укупног страдања цивила Југославије у истом периоду.

Према попису становништва из 1931. године на територији коју је касније заузела Окупирана Србија живело је 3.824.516 становника⁸ у 10 географских региона неједнаког демографског потенцијала. У Београдском региону је живело 9,40% популације, Северозападној Србији 12,19%, делу Западне Србије 6,64%, Централној Србији 13,89%, Североисточној Србији 13,09%, делу Источне Србије 11,77%, Југозападној Србији 7,46%, делу Јужне Србије 7,68%, делу КиМ 2,56% и

који су у тренутку избијања рата имали пребивалиште на подручју које је постало „окупирана Србија“. На тој територији током рата губили су животе и грађани из других делова подељене Југославије, углавном Срби који су ту нашли уточиште од прогона у својим завичајима (највише из НДХ), а који нису ушли у исказани збир страдалих. Са друге стране, треба имати у виду да је део становништва Србије који је живео у њој почетком рата напустио ову територију и вратио се у свој завичај, од којих је део тамо изгубио живот и они су ушли у исказани губитак. Дакле, потребно је направити разлику у претрпљеним губицима „са неке територије“ и губицима претрпљеним „на некој територији“.

7 Регионе треба посматрати искључиво као географске целине пошто они у том периоду нису постојали као административне јединице и настали су и именовани из потребе лакшег сагледавања страдања цивила који су потицали из њих. Региони су обухватили општине, према административној подели из 1964. године, или њихове делове, уколико су се окупаторском поделом на територије оне нашле у две окупационе зоне.

8 Сви прорачуни бројности становништва Окупиране Србије и појединих региона урађени су на основу пописа становништва из 1931. године. *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knjiga I; Prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstava* (Београд: Државна штампариа, 1937).

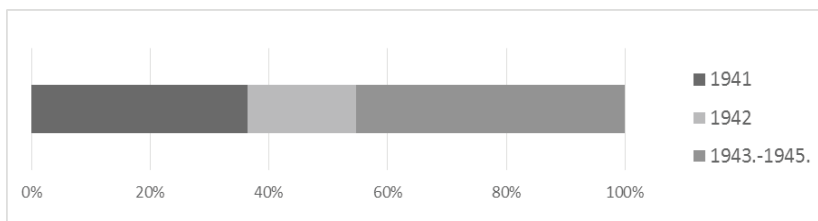

Банату 15,31% становништва. При томе, треба имати у виду да је рат довео до великих демографских кретања становништва окупиране Србије, присилних и добровољних, која су утицала на демографску слику територије. Окупирана Србија је остала без значајног дела становништва које се нашло у ратном заробљеништву, као припадници војске Југославије; затим је део становништва одвођен на принудни рад у иностранство, док је део је отишао добровољно на рад, уз део који је напустио ову територију враћајући се у завичај. Народни устанак широких размера 1941. године, у коме су војноспособни мушкарци оптирала између два антифашистичка покрета, додатно је смањио сегмент цивилног становништва изложеног страдању.

Делимично ревидираним пописом *Жртве рата 1941–1945.* из 1964. године за територију окупиране Србије је регистровано 55.830 страдалих цивила. Цивили су трпели губитке континуирано, током читавог рата,⁹ али динамика њиховог страдања није била једнака.

Окупирана Србија, цивили	Укупно	1941.	%	1942	%	1943–1945.	%
Укупно	55.830	20.341	36,43	10.178	18,23	25.311	45,33

Табела 1. Окупирана Србија, цивили – динамика страдања (АМЖГ, База података *Жртве рата 1941–1945*)

Графикон 1. Окупирана Србија, цивили – динамика страдања

⁹ Цивили Србије су страдали и након њеног ослобођења у јесен 1944 – било да се радило о онима који су губили животе у концентрационим логорима широм неослобођеног дела Европе или грађана Србије који су се нашли у још увек неослобођеном делу Југославије, са једне, било да се радило о жртвама грађанског рата и револуционарног терора у Србији, са друге стране.

Терор спровођен над цивилима у покушају сузбијања устанка и застрашивања становништва, паралелно са спровођењем Холокауста,¹⁰ проузроковао је да је трећина свих страдалих изгубила живот у првој години рата. Слом устанка у окупираној Србији у позну јесен 1941. године довео је до постепеног смањења терора над цивилима, па су претрпљени губици у 1942. години и поред разбуктавања грађанског рата, били упола мањи него у претходној години.¹¹ С обзиром на период трајања рата, у те две године (девет наспрам дванаест месеци), претрпљени губитак цивила у 1941. био је реално 2,66 пута већи него у наредној. У последње три године рата живот је изгубило мање од половине страдалих цивила окупиране територије.¹²

Ратна дешавања и ратне околности у окупираној Србији битно су утицале на страдање њеног становништва. Страдања 1941. године захватила су читаву окупирану територију, али претрпљени губици цивила нису свуда били једнаки.

---

10 Опширније о Холокаусту у окупираној Србији видети у: Драган Цветковић, *Од Топовских шупа до Сајмишта, Квантитативна анализа холокауста у окупираној Србији* (Београд: Музеј жртава геноцида, 2020).

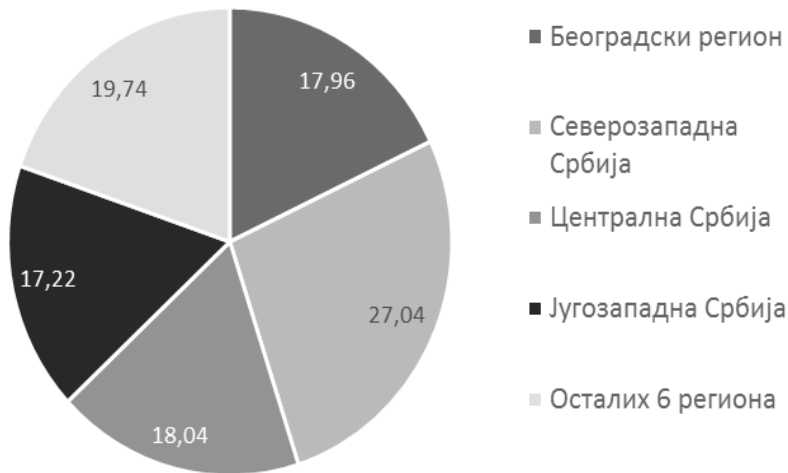
11 Заправо, иако номинално мањи, претрпљени губици цивила у 1941, у односу на збирне губитке у последње три године рата, били су реално 2,86 пута већи, што указује на размере терора и величину злочина које су Немци починили у првој години рата у циљу сузбијања устанка.

12 Просечна стопа смртности у последње три године рата је, с обзиром на период трајања рата, била изједначена са 1942. годином, с тим што је удео страдалих цивила 1943. био 1,17 пута већи него у претходној, а у последњој години рата (када је ова територија већ била ослобођена од окупатора) реално је био 1,64 пута мањи него 1944. г.

Окупирана Србија, цивили – региони	Укупно	1941.
Београдски регион	10.497	3.654
%	18,80	17,96
Северозападна Србија	8.276	5.501
%	14,82	27,04
Део Западне Србије	5.269	997
%	9,44	4,90
Централна Србија	7.741	3.670
%	13,86	18,04
Североисточна Србија	4.082	745
%	7,31	3,66
Део Источне Србије	3.779	380
%	6,77	1,87
Југозападна Србија	6.473	3.503
%	11,59	17,22
Део Јужне Србије	4.376	423
%	7,84	2,08
Банат	4.148	1.195
%	7,43	5,87
Део КиМ	1.189	273
%	2,13	1,34
Укупно	55.830	20.341

Табела 2. Окупирана Србија, цивили – Укупни губици према територијалној припадности и губици 1941. г. (АМЖГ, База података Жртве рата 1941–1945)

Табела 2. Окупирана Србија, цивили – Укупни губици према територијалној припадности и губици 1941. г. (АМЖТ, База података Жртве рата 1941–1945)

Избијање устанка чије се језгро налазило у западним и централним деловима окупиране Србије, те репресија и терор које су окупационе власти користиле у циљу његовог сузбијања, уз паралелно спровођење прве фазе Холокауста, проузроковали су несразмерно страдање цивила тих делова окупиране територије. Из Београдског региона, те региона Северозападне, Централне и Југозападне Србије потицало је четири петине свих страдалих цивила 1941. године (80,26%). Тиме су претрпљени губици цивила из ова четири региона били 4,06 пута већи од губитака осталих шест региона. Три од четири региона са највећим страдањем је имало приближно исту заступљеност у губицима, док се међу њима издвајао регион Северозападне Србије из кога је потицала четвртина страдалих цивила 1941. Претрпљени губитак цивила Северозападне Србије је номинално био за половину већи од губитака Централне Србије и Београдског региона, али и 14,46 односно 20,18 пута већи од губитака цивила из дела Источне Србије, односно дела КиМ.

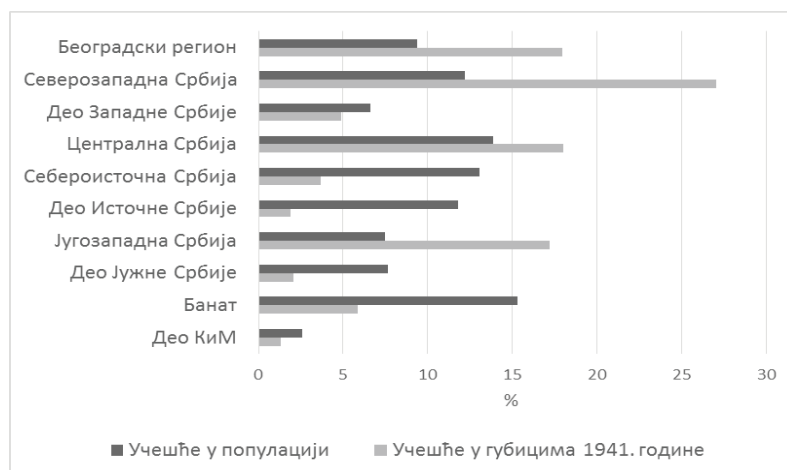

Сагледавање страдања цивилног становништва из различитих делова окупиране Србије добија праве размере када се укрсти са демографским потенцијалима региона из којих су жртве потицале. У страдању цивила 1941. године постојала је изразита диспропорција у претпљеним губицима.

Окупирана Србија, цивили 1941. године	% учешћа у популацији	% међу страдалим цивилима 1941.
Београдски регион	9,40	17,96
Северозападна Србија	12,19	27,04
Део Западне Србије	6,64	4,90
Централна Србија	13,89	18,04
Североисточна Србија	13,09	3,66
Део Источне Србије	11,77	1,87
Југозападна Србија	7,46	17,22
Део Јужне Србије	7,68	2,08
Банат	15,31	5,87
Део КиМ	2,56	1,34

Табела 3 – Окупирана Србија, цивили – Учешће у популацији и заступљеност у губицима 1941. године према територијалној припадности (Попис становништва 1931. године и АМЖГ, База података Жртве рата 1941–1945)

Графикон 3 – Окупирана Србија, цивили – заступљеност у популацији и учешће у губицима 1941. године према територијалној припадности

Четири од десет региона су имала већу заступљеност у губицима у односу на њихово учешће у становништву окупирани Србије, с тим што су два од та четири имала вишеструко већу заступљеност. Учешће страдалих из региона Југозападне и Северозападне Србије у укупним губицима цивила 1941. године било је 2,31 односно 2,22 пута веће од заступљености ових региона у популацији окупирани територије, док је учешће код страдалих из Београдског региона и Централне Србије било 1,91 односно 1,30 пута веће. Са друге стране, заступљеност у губицима цивила из осталих шест региона је била мања или вишеструко мања од њиховог учешћа у становништву: од 1,35 пута у делу Западне Србије, преко 2,61 односно 3,69 пута код цивила из Баната и дела Јужне Србије – до 6,29 пута мање заступљености код страдалих из дела Источне Србије. Тиме је претрпљени губитак цивила из Северозападне Србије био реално 1,15 односно 1,71 пута већи од губитака цивила Београдског региона и Централне Србије, 5,79 односно 8,17 пута већи од страдања цивила Баната и дела Јужне Србије, али и 14,04 пута од губитака цивила из дела Источне Србије.

Размере страдања неког региона у 1941. години могу се посматрати и кроз поређење са укупним губицима које је тај регион претрпео током рата. Страдали цивили из три од десет региона окупирани Србије имали су веће учешће у губицима 1941. године него што су имали у укупним губицима током рата.

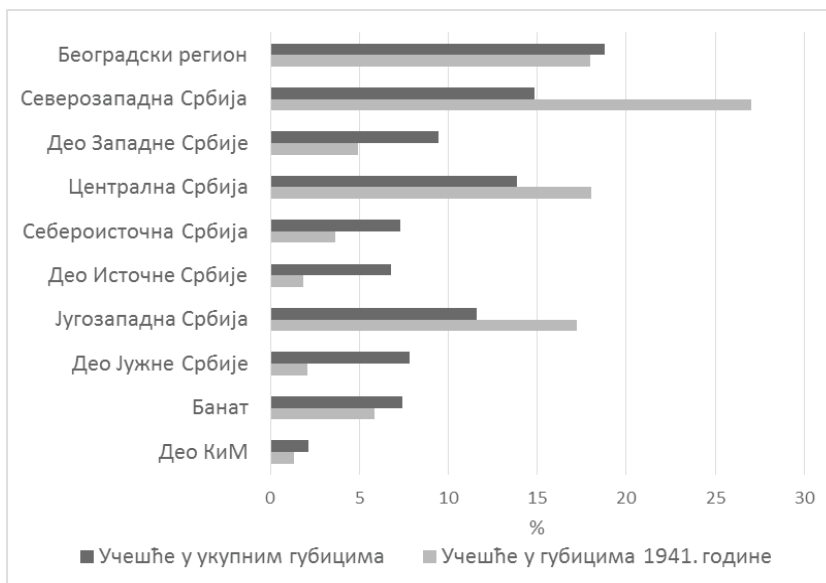

Окупирана Србија, цивили	% међу укупно страдалим цивилима	% међу страдалим цивилима 1941.
Београдски регион	18,80	17,96
Северозападна Србија	14,82	27,04
Део Западне Србије	9,44	4,90
Централна Србија	13,86	18,04
Североисточна Србија	7,31	3,66
Део Источне Србије	6,77	1,87
Југозападна Србија	11,59	17,22
Део Јужне Србије	7,84	2,08
Банат	7,43	5,87
Део КиМ	2,13	1,34

Табела 4 – Окупирана Србија, цивили – Заступљеност у укупним губицима и губицима 1941. године према територијалној припадности (АМЖГ, База података Жртве рата 1941–1945)

Графикон 4 - Окупирана Србија, цивили – Заступљеност у укупним губицима и губицима 1941. године према територијалној припадности

Северозападна Србија је имала 1,82 пута, а Југозападна и Централна Србија 1,48 односно 1,30 пута већу заступљеност у губицима 1941. године – него што су ови региони имали учешће у укупним губицима током рата. Осталих седам региона је имало мању заступљеност у губицима 1941, него у укупним губицима претрпљеним током рата: почев од Београдског региона са незнатно мањом (1,05 пута), преко двоструко мање заступљености у регионима дела Западне Србије¹³ и Североисточне Србије (1,93 односно 2 пута), до вишеструко мање заступљености у регионима део Источне и део Јужне Србије (3,62 односно 3,77 пута).

Цивилно становништво окупиране Србије почело је да страда у првим данима рата, и њихово страдање је трајало до краја рата. Сагледавање губитака претрпљених по месецима даје потпунији увид у тадашње страдање цивила са ове територије прве године рата.¹⁴ Развој ратних дешавања на овом простору, од напада Немачке на Југославију и уобличавања окупиране територије, преко устанка и репресалија спроведених од стране немачког окупатора, до паралелног спровођења Холокауста, битно су утицали на динамику страдања цивила окупиране Србије 1941. године, од којих је три четвртине изгубило живот током јесени (77,48%).

---

13 Регион дела Западне Србије, у коме се налазило језгро ослобођене територије, био је једини део окупиране Србије перманентно ослобођен у дужем временском периоду, те је трећину губитака цивила (34,20%) изгубио током децембра месеца 1941 (341 страдалих особа), након губитка слободне територије.

14 Месец страдања је познат код 95,31% страдалих особа, а за подацима осталих 4,69% се процесом ревизије пописа трага у изворима и литератури.

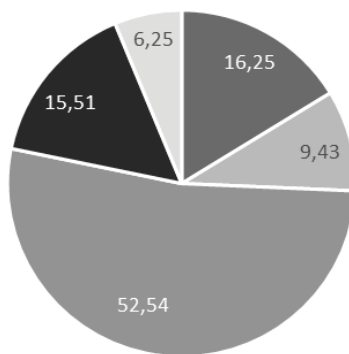

Драган Цветковић

Окупирана Србија, цивили 1941. године	Укупно	% међу страдалим цивилима 1941.
Април–август	3.151	16,25
Септембар	1.829	9,43
Октобар	10.187	52,54
Новембар	3.008	15,51
Децембар	1.212	6,25
Укупно познатих	19.387	95,31
Непознато	954	4,69
Укупно	20.341	100,0

Табела 5 – Окупирана Србија, цивили – Губици 1941. године према месецу страдања
(АМЖГ, База података Жртве рата 1941–1945)

■ Април - август ■ Септембар ■ Октобар ■ Новембар ■ Децембар

Графикон 5 – Окупирана Србија, цивили – губици 1941. године према месецу страдања

Шестина губитака цивила страдалих током 1941. године изгубила је живот током првих пет месеци рата, почев од бомбардовања Београда и осталих градова у Априлском рату, па до краја августа.¹⁵ Масовно страдање цивила окупиране Србије отпочело је током септембра када је изгубила живот десетина укупно страдалих цивила те године, с тим што је две трећине страдалих (66,21%) потицало из Северозападне Србије (1.211). У масовном страдању цивила током јесени 1941. године, губици претрпљени у октобру се по свему издвајају од осталих. Током октобра изгубила је живот половина свих страдалих цивила те године.¹⁶ Тада претрпљени губици су били 5,57 пута већи него у септембру и 3,39 пута већи него у новембру. Страдање цивила је настављено и почетком зиме, с тим што су губици претрпљени у децембру били 2,48 пута мањи од губитака у претходном месецу.

Немачка офанзива на ослобођену територију у јесен 1941, која је за последицу имала сламање устанка широких размера, била је праћена масовним одмаздама спровођеним над цивилним становништвом, првенствено на рубним деловима слободне територије који су претрпели највеће губитке. Страдање цивила, које је кулминирало у октобру, посебно је погодило три региона, Северозападну, Југозападну и Централну Србију.

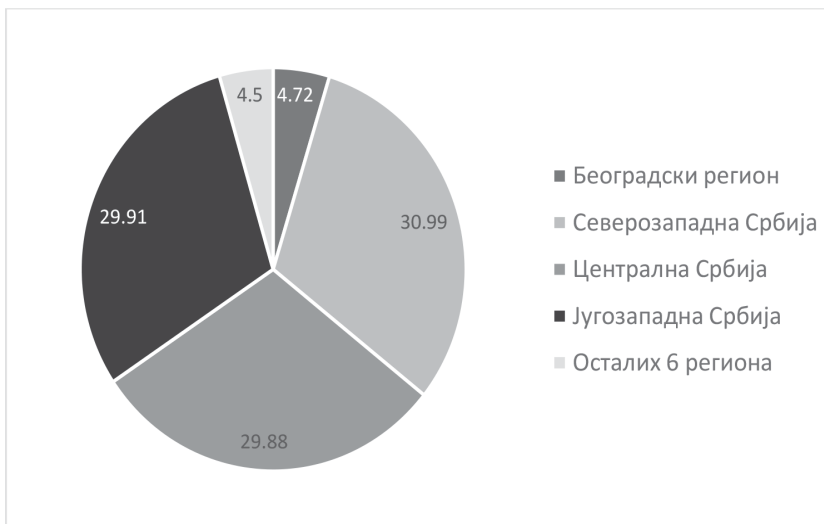
¹⁵ Готово три петине страдалих цивила у овом периоду (55,35%) изгубило је животе током априла (1.744), у Априлском рату или непосредно након њега, од последица рањавања. Умирање од последица рањавања је настављено и у наредним месецима.
¹⁶ Претрпљени губици у септембру 1941. били су 3,82 пута већи од губитака цивила током августа (479).

Окупирана Србија, цивили, октобар 1941	Укупно октобра 1941. године	% међу страдалим цивилима октобра 1941.
Београдски регион	481	4,72
Северозападна Србија	3.157	30,99
Централна Србија	3.044	29,88
Југозападна Србија	3.047	29,91
Осталих 6 региона	458	4,50
Укупно	10.187	100,0

Табела 6 – Окупирана Србија, цивили – Губици октобра 1941. године према територијалној припадности (АМЖГ, База података Жртве рата 1941–1945)

Графикон 6 – Окупирана Србија, цивили – губици октобра 1941. године према територијалној припадности

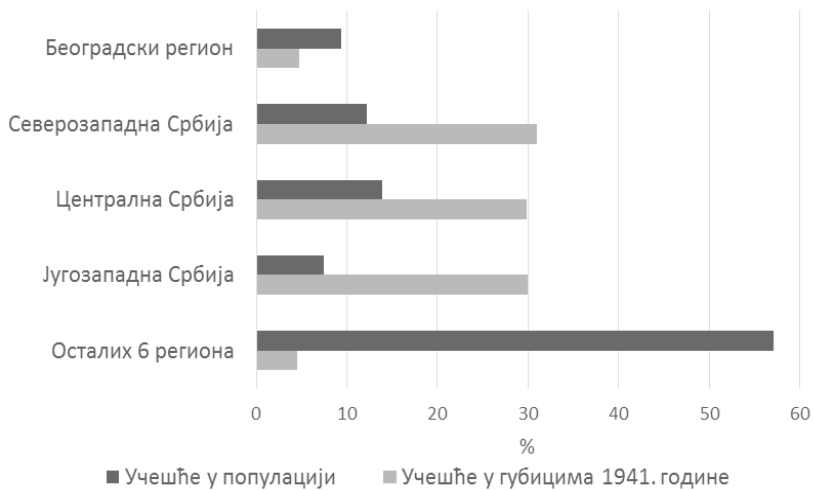
У губицима претрпљеним током октобра три региона су поднела изузетно велике губитке чинећи 90,78% тада страдалих цивила, равномерно распоређених међу њима. Тиме је номинални губитак ова три региона био 9,84 пута већи од претрпљених губитака осталих седам региона. Поред њих, губици које је претрпео Београдски регион у октобру 1941. били су једнаки претрпљеним губицима цивила осталих шест региона заједно (заправо, били су 1,05 пута већи).

Изразита диспропорција у размери страдања цивила различитих региона током октобра 1941. године још је израженија када се упореди са демографским потенцијалом региона из којих су потицали.

Окупирана Србија, цивили, октобар 1941.	% учешћа у популацији	% у губицима октобра 1941.
Београдски регион	9,40	4,72
Северозападна Србија	12,19	30,99
Централна Србија	13,89	29,88
Југозападна Србија	7,46	29,91
Осталих 6 региона	57,06	4,50

Табела 7 – Окупирана Србија, цивили – Заступљеност у становништву и учешће у губицима октобра 1941. године према територијалној припадности (Попис становништва 1931. године и АМЖТ, База података Жртве рата 1941–1945)

Графикон 7 – Окупирана Србија, цивили – заступљеност у популацији и учешће у губицима, према територијалној припадности

Три региона која су током октобра претрпела највећа страдања имала су вишеструко већу заступљеност у губицима од њиховог учешћа у становништву: Централна и Северозападна Србија 2,15 односно 2,54 пута, док је губитак Југозападне Србије био већи 4,01 пута. Тиме је претрпљени губитак Југозападне Србије био реално 1,57 односно 1,86 пута већи од губитака цивила из региона Северозападне и Централне Србије. У поређењу са осталих седам региона окупиране Србије, ова три региона су, с обзиром на заступљеност у њеном становништву (33,54%), у октобру 1941. године претрпела реално 19,50 пута веће губитке. Гледано појединачно по регионима, претрпљени губитак цивила Југозападне Србије током октобра био је реално 7,99 пута већи од губитака цивила Београдског региона и 50,86 пута већи од губитака цивила из осталих шест региона заједно.¹⁷

Октобарско страдање цивила окупиране Србије није једнако погодило све регионе, а самим тим није имало ни исти утицај на њихове претрпљене губитке.

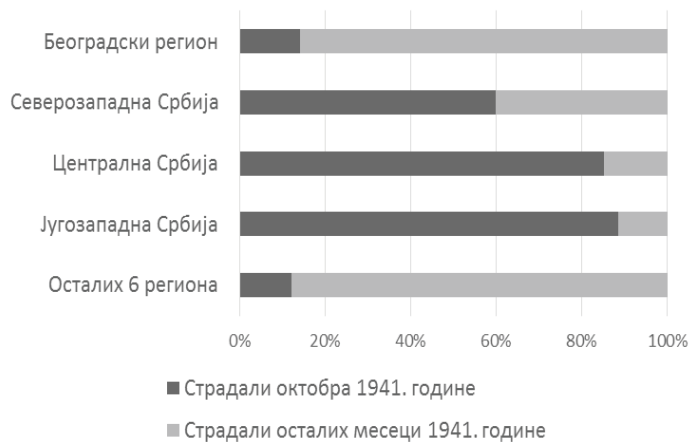
¹⁷ Губици цивила Београдског региона током октобра били су 6,37 пута већи од претрпљених губитака цивила из осталих шест региона заједно.

Окупирана Србија, цивили, октобар 1941.	Укупно 1941.	Страдали октобра 1941.	%
Београдски регион	3.366	481	14,29
Северозападна Србија	5.277	3.157	59,82
Централна Србија	3.575	3.044	85,15
Југозападна Србија	3.440	3.047	88,57
Осталих 6 региона	3.729	458	12,28
Укупно са познатим месецом страдања	19.387	10.187	52,54

Табела 8 – Окупирана Србија, цивили – Удео октобарских губитака у укупним губицима 1941. године према територијалној припадности (АМЖГ, База података Жртве рата 1941–1945)

Графикон 8 – Окупирана Србија, цивили – удео октобарских губитака у укупним губицима 1941. године, према територијалној припадности

Претрпљени губици цивила током октобра 1941. у три од десет региона окупиране територије представљали су највећи део укупно страдалих цивила те године. У регионима Централне и Југозападне Србије октобарско страдање је чинило девет десетина претрпљених губитака цивила те године, што је било готово једино њихово значајније страдање. Слично је било и у региону Северозападне Србије у којој су тада претрпљени губици чинили три петине поднетих губитака цивила те године. Са друге стране, у Београдском као и у осталих шест региона окупиране Србије страдање претрпљено током октобра чини седмину односно осмину укупних губитака поднетих те године.

Губици претрпљени током октобра 1941. године у регионима Централне и Југозападне Србије чинили су две петине (39,32%) односно половину (47,07%) укупних губитака цивила током читавог рата, тако да су са разлогом остали дубоко урезани у колективној свести становништва као симболи њиховог укупног страдања.

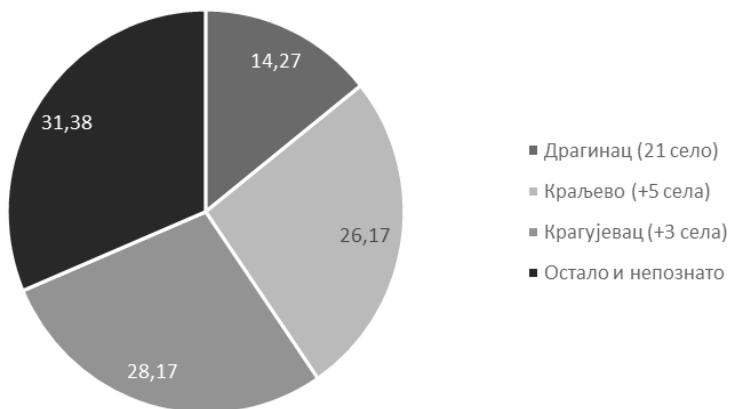
У појединачним или масовним стрељањима која су, као одмазда за претрпљене губитке у сукобима са устаничким покретима, спровођена над цивилима широм окупиране Србије током октобра 1941. године, издвајају се три масовна злочина почињена у Драгинцу, Краљеву и Крагујевцу. Ова три злочина, почињена од стране немачких редовних јединица (Wehrmacht), обележила су укупно страдање цивила окупиране Србије током прве ратне године, а злочин у Крагујевцу, као најмасовнији од њих, прерастао је у симбол укупног страдања цивила Србије у Другом светском рату.

Окупирана Србија, цивили – октобар 1941.	Укупно
Драгинац (21 село)	1.454
%	14,27
Краљево (+ 5 села)	2.666
%	26,17
Крагујевац (+3 села)	2.870
%	28,17
Остало и непознато	3.197
%	31,38
Укупно	10.187

Табела 9 – Окупирана Србија, цивили – Места страдања октобра 1941. године
(АМЖГ, База података Жртве рата 1941-1945)

Графикон 9 – Окупирана Србија, цивили – Места страдања октобра 1941. године

Масовно страдање у Драгинцу, Краљеву и Крагујевцу (6.990) представљало је трећину (34,36%) укупних губитака окупиране Србије 1941. и две трећине свих губитака цивила поднетих током октобра исте године (68,62%). Сваки од ова три злочина се одиграо у различитом региону окупиране територије и обележио је страдање у тим регионима, учинивши их истовремено регионима са највећим губицима у 1941. години. Немачка офанзива на ослобођену територију, праћена је паралелним спровођењем одмазди над цивилним становништвом у Северозападној Србији: започета крајем септембра злочином у Шапцу и Мачви, настављена је у октобру у јадарском крају, масовним стрељањем цивила 21 села 12–19. октобра, од којих се најмасовнији злочин десио у Драгинцу. Тада убијени цивили чинили су четвртину (26,43%) страдалих цивила из овог региона 1941. године и готово половину убијених током октобра (46,06%). Стрељање у Краљеву и пет околних села 14–20. октобра обележило је страдање цивила Југозападне Србије. Од укупних губитака цивила овог региона претрпљених 1941. године, три четвртине (76,11%) је страдало у том стрељању, а они су уједно чинили 87,49% свих убијених цивила овог региона током октобра. Појединачно најмасовнији злочин одиграо се у Крагујевцу и три околна села, током три дана између 19. и 21. октобра. Убијени у масовном стрељању представљали су четири петине (78,20%) губитака цивила Централне Србије претрпљених 1941. године и готово све убијене (94,28%) из овог региона током октобра.

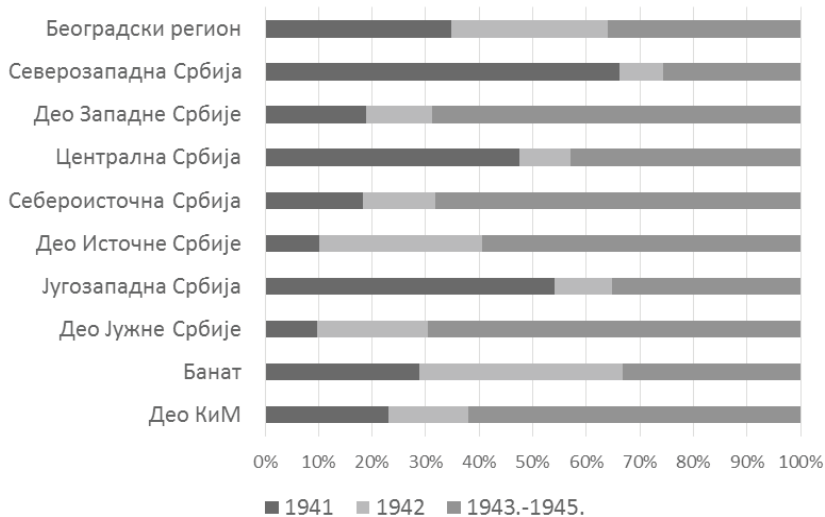

***

Цивили свих делова окупиране Србије страдали су током читавог рата, али са различитом динамиком претрпљених губитака и неједнаком заступљеношћу међу страдалима. Потпуно сагледавање размера страдања цивила окупиране Србије из њених различитих делова током 1941. године могуће је њиховим упоређивањем са губицима у наредном периоду (у наредној години односно током читавог рата). Седам од десет региона је претрпело веће губитке цивила у 1941. години него у наредној, док је у остала три региона страдање било веће 1942. него у претходној години.

Окупирана Србија, цивили – региони	Укупно	1941.	%	1942.	%	1943 – 1945.	%
Београдски регион	10.497	3.654	34,81	3.071	29,25	3.772	35,93
%	18,80	17,96	//	30,17	//	14,90	//
Северозападна Србија	8.276	5.501	66,47	666	8,05	2.109	25,84
%	14,82	27,04	//	6,54	//	8,33	//
Део Западне Србије	5.269	997	18,92	642	12,18	3.630	68,89
%	9,44	4,90	//	6,31	//	14,34	//
Централна Србија	7.741	3.670	47,41	743	9,60	3.328	42,99
%	13,86	18,04	//	7,30	//	13,15	//
Североисточна Србија	4.082	745	18,25	553	13,55	2.784	68,20
%	7,31	3,66	//	5,43	//	11,00	//
Део Источне Србије	3.779	380	10,05	1.149	30,40	2.250	59,54
%	6,77	1,87	//	11,29	//	8,89	//
Југозападна Србија	6.473	3.503	54,12	690	10,66	2.280	35,22
%	11,59	17,22	//	6,78	//	9,01	//
Део Јужне Србије	4.376	423	9,67	908	20,75	3.045	69,58
%	7,84	2,08	//	8,92	//	12,03	//
Банат	4.148	1.195	28,81	1.578	38,04	1.375	33,15
%	7,43	5,87	//	15,50	//	5,43	//
Део КиМ	1.189	273	22,96	178	14,97	738	62,07
%	2,13	1,34	//	1,75	//	2,91	//
Укупно	55.830	20.341	36,43	10.178	18,23	25.311	45,33

Табела 10 – Окупирана Србија, цивили – Укупни губици према времену страдања и територијалној припадности (АМЖГ, База података Жртве рата 1941–1945)

Графикон 10 – Окупирана Србија, цивили – динамика страдања према територијалној припадности

Динамика страдања цивила из различитих делова окупиране Србије није била једнака. Две трећине свих током рата страдалих цивила из Северозападне Србије изгубило је живот 1941. године, као и половина цивила Централне и Југозападне Србије, уз трећину цивила Београдског региона, док је у истом периоду живот изгубио тек по десети део укупно страдалих цивила из дела Источне и дела Јужне Србије. Разлике у претрпљеним губицима у прве две године рата нису биле једнаке на свим деловима окупиране територије. У односу на губитке претрпљене 1942. године, страдање цивила Северозападне Србије је у првој години рата било номинално 8,25 пута веће, Југозападне и Централне Србије 5,08 односно 4,94 пута, Београдског региона 1,19 пута – док је, са друге стране, у региону Баната било 1,32 пута мање, у деловима Источне и Јужне Србије 3,02 односно 2,14 пута мање. С обзиром на краћи период трајања рата у 1941. години (девет, наспрам дванаест месеци) – претрпљени губитак цивила Северозападне Србије је био реално 10,97 пута већи него наредне године, Југозападне и Централне Србије 6,75 односно 6,57 пута и Београдског региона 1,58 пута већи. Стопа смртности цивила Баната у прве две

године рата је била реално изједначена, углавном због великог учешћа Јевреја међу страдалима, док је претрпљени губитак цивила из дела Јужне односно дела Источне Србије у 1941. био реално 1,61 односно 2,27 пута мањи него у наредној години.

Графикон 11 – Окупирана Србија, цивили – Заступљеност у губицима према територијалној припадности и години страдања

Заступљеност цивила из неког региона у претрпљеним губицима варирала је током рата. Четири региона која су претрпела највеће страдање током 1941. године имала су потпуно различиту заступљеност у губицима у наредној години. Преношење тежишта ратних дешавања на други простор довело је до смањења обима терора и репресалија спровођених над народом дела Србије у коме је било језгро устаничке територије 1941. године, што је за последицу имало знатно мање страдање цивила та три региона. Страдали цивили Северозападне, Југозападне и Централне Србије чинили су 20,62% укупних губитака 1942, чиме је њихово учешће у губицима било смањено 3,02 пута у односу на претходну годину. Са друге стране, услед спровођења коначне фазе Холокауста на територији окупиране Србије у првој половини 1942. године, страдали цивили из Београдског региона су достигли учешће од трећине тадашњих губитака, чиме је њихова заступљеност у губицима порасла 1,68 пута у односу на претходну годину. Истовремено је и учешће

у губицима цивила из осталих шест региона у 1942. години порасло 2,49 пута у односу на претходну, достигавши половину страдалих цивила те године. Међу њима су се посебно издвојили региони дела Источне и дела Јужне Србије у којима је учешће у губицима било 6,04 односно 4,29 пута веће, као и Банат чија је заступљеност била 2,64 пута већа него претходне године.

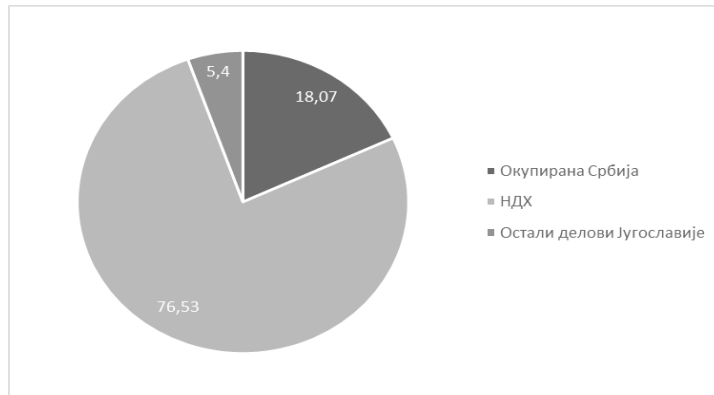
Страдање цивила окупиране Србије 1941. године неопходно је сагледати у контексту укупног страдања цивила тадашње државе.¹⁸ Изразито комплексни рат вођен на простору распарчане Југославије, имао је више зарађених страна различитих војних, политичких, економских, националних, верских и идеолошких интереса и аспирација. Рат који се исказао као ослободилачки, антифашистички, национални, грађански, револуционарни, идеолошки, верски – проузроковао је масовно страдање цивилног дела популације. Страдање цивила је било директно повезано са честим чињењем ратних злочина, злочина геноцида и злочина који су имали готово све одлике геноцида, што је посебно било изражено на простору НДХ.¹⁹

Југославија, цивили, 1941.	Укупно	Окупирана Србија	%	НДХ	%	Остали делови	%
Укупно	112.568	20.341	8,07	86.153	6,53	6.074	5,40

Табела 11 – Краљевина Југославија, цивили – губици 1941. године према територијалној припадности (АМЖГ, База података Жртве рата 1941–1945) АМЖГ, База података „Жртве рата 1941 – 1945“

¹⁸ Сагледавање претрпљених губитака цивилног становништва 1941. у границама данашње државе, показује да су цивили са територије окупиране Србије представљали 84,60% претрпљених губитака цивила. Територија на којој је касније успостављена Република Србија током рата је била подељена на шест делова са различитим политичким и правним статусима, од којих је окупирана Србија била највећи део на коме је живело 66,55% становништва касније настале републике. Претрпљени губитак окупиране Србије је, с обзиром на заступљеност територије у становништву, био 1,27 већи од заступљености територије у становништву Републике Србије и реално 2,76 пута већи од истовремено претрпљеног губитка цивила из осталих пет делова.

¹⁹ Опширније о размерама страдања цивила на територији НДХ видети У: Dragan Cvetković, „Geostatistička analiza ljudskih gubitaka u koncentracionom logoru Jasenovac“, *Istorija 20. veka*, 1/2019, 93–120 и Dragan Cvetković, „Koncentracijski logor Jasenovac i njegova uloga u uništavanju naroda NDH – izračun mogućeg broja žrtava na temelju djelomično revidiranog popisa iz 1964. godine“, у *Jasenovac – manipulacije, kontroverze i povjesni revizionizam*, ur. Adriana Benčić, Stipe Odak, Danijela Lučić (Jasenovac: JUSP Jasenovac, 2018), 171–219.

Графикон 12 – Краљевина Југославија, цивили – губици 1941. године, према територијалној припадности

Геноцид и Холокауст, као његов екстремни облик, те ратни злочини чињени на територији НДХ од првих дана рата, као и размере извршеног злочина, издвојили су ову територију из укупног страдања у Југославији. Из НДХ је потицало три четвртине страдалих цивила 1941. године. Цивили окупиране Србије који су изгубили животе током 1941. године представљали су петину укупних губитака цивила Југославије страдалих те године. Тиме је њихов претрпљени губитак био 4,23 пута мањи од губитка цивила из НДХ, али и 3,35 пута већи од страдања цивила из осталих шест делова подељене Југославије заједно.

Праве размере страдања цивила из различитих делова подељене Југославије током прве године рата, те места окупиране Србије у том страдању, могу се потпуно сагледати тек када се губици укрсте са демографским потенцијалом тих територија. НДХ се издвајала као једина територија подељене државе чија је заступљеност у губицима цивила превазилазила учешће у становништву Краљевине Југославије, готово двоструко (1,92 пута). На осталих седам подручја подељене државе заступљеност у губицима у односу на учешће у популацији била је мања, у случају окупиране Србије 1,52 пута, док је у осталих шест делова Југославије била 6,05 пута мања.

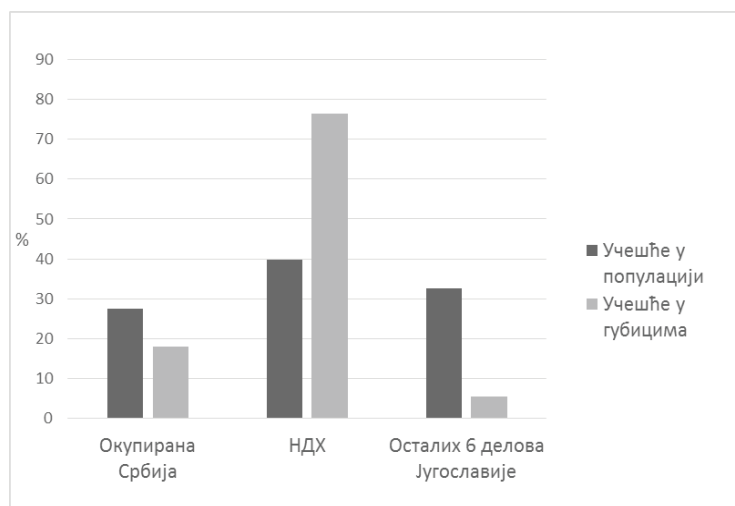

Југославија, цивили 1941.	% учешћа у популацији	% међу страдалим цивилима
Окупирана Србија	27,45	18,07
НДХ	39,90	76,53
Остали делови	32,65	5,40

Табела 12 – Краљевина Југославија, цивили – заступљеност у популацији и учешће у губицима 1941. године према територијалној припадности (Попис становништва 1931. године и АМЖГ, База података Жртве рата 1941-1945)

Графикон 13 – Краљевина Југославија, цивили – заступљеност у популацији и учешће у губицима 1941. године, према територијалној припадности

Вишеструко веће страдање цивила са територије НДХ, због почињеног геноцида и бројних масовних ратних злочина, издваја се у односу на све остале делове Југославије. Међу осталих седам територија подељене државе, окупирана Србија је 1941. године претрпела највеће страдање, вишеструко веће од укупних заједничких губитака осталих територија. Њени губици цивила у првој години рата су били реално 3,98 пута већи од претрпљених губитака осталих шест делова Југославије, изузимајући НДХ.

Резиме

Преломна година у историји, каква је била 1941, Србији и српском народу је донела окупацију и распад дотадашње државе, праћене устанком против окупације који се претворио у револуционарни и грађански рат, те бројне ратне злочине почињене над цивилима и почетак геноцида почињеног над делом српског народа у НДХ. У комплексном и слојевитом рату вођеном на територији окупирани Србије, страдање цивила је било континуирано. На основу података делимично ревидираног пописа *Жртве рата 1941–1945.* из 1964. године, урађени су квантитативна анализа и нумеричко одређење претрпљених губитака са територије окупирани Србије 1941.

Терор над цивилима спровођен од Немаца у покушају сузбијања устанка и застрашивања становништва, паралелно са спровођењем Холокауста, проузроковао је да је трећина свих страдалих (36,43%) цивила окупирани Србије изгубила живот током 1941. године. Тада претрпљени губици били су двоструко већи него у наредној години. Највећи део страдалих (80,26%) је потицао из четири региона окупирани територије: Београдског региона, те региона Северозападне, Централне и Југозападне Србије, с тим што је четвртина њих потицала из Северозападне Србије (27,04%). Заступљеност у губицима цивила из ова четири региона била је далеко већа од њиховог учешћа у становништву окупирани Србије, Југозападне и Северозападне Србије 2,31 односно 2,22 пута, а Београдског региона и Централне Србије

1,91 односно 1,30 пута. У страдању које је отпочело првог дана рата, посебно се издваја октобар, током кога је изгубила живот половина свих страдалих цивила 1941. године. Тада претрпљени губици били су 5,57 пута већи него у септембру и 3,39 пута већи него у новембру. Масовни злочини почињени од стране регуларних јединица немачке војске стрељањем цивила у Драгинцу, Краљеву и Крагујевцу проузроковали су да је 90,78% страдалих цивила октобра 1941. потицало из три региона Северозападне, Централне и Југозападне Србије.

Са петином страдалих цивила Југославије 1941. године (18,07%), окупирана Србија је претрпела далеко мање губитке од цивила НДХ (у којој су над делом становништва спроведени геноцид и Холокауст, а над осталима почињени масовни ратни злочини), али и већеструко веће губитке (3,98 пута) у односу на остале делове распарчане државе.

Губици цивила претрпљени 1941. године, посебно током октобра, по свом карактеру, обиму и кратком периоду у коме су се десили, издвојили су се из укупног страдања током рата и постали симбол поднете жртве народа у Другом светском рату.

Sources and Literature

Neobjavljeni izvori

Arhiv Jugoslavije (AJ): Fond 179, „Popis Źrtve rata 1941–1945” iz 1964. godine.

Arhiv Muzeja Źrtava genocida (AMŹG): Fond „Źrtve rata 1941 – 1945” i baza podataka „Źrtve rata 1941–1945”

Objavljeni izvori

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. 3. 1931. godine, knjiga I; Prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstava, Beograd: Državna štamparija, 1937.

Źrtve rata 1941–1945 (rezultati popisa), Beograd: Savezni zavod za statistiku 1966, reprint Beograd, 1992.

Literatura

Aleksić, Dragan. „Srbija pod nemačkom okupacionom upravom u Drugom svetskom ratu–Osobnosti okupacione uprave“. *Ŗslobođenje Beograda 1944. godine*, Zbornik radova, ur. Aleksandar Źivotić, 53–72. Beograd: INIS, 2010. (cyrilic)

Begović, Sima. *Logor Banjica 1941–1945*. Beograd: ISI, 1989.

Brkić, Staniša. *Ime i broj, Kragujevačka tragedija 1941*. Kragujevac: Spomen-park „Kragujevački oktobar“, 2007. (cyrilic)

Cvetković, Dragan. *Od Topovskih šupa do Sajmišta. Kvantitativna analiza holokausta u okupiranoj Srbiji*. Beograd: Muzej Źrtava genocida, 2020. (cyrilic)

Cvetković, Dragan. *Gubici pripadnika partizanskog pokreta sa teritorije Jugoslavije 1941–1945*. Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju, 2016.

Cvetković, Dragan. „Konzentracijski logor Jasenovac i njegova uloga u uništavanju naroda NDH – izračun mogućeg broja žrtava na temelju djelomično revidiranog popisa iz 1964. godine“. *Jasenovac – manipulacije, kontroverze i povjesni revizionizam*, ur. Adriana Benčić, Stipe Odak, Danijela Lučić, 171–219. Jasenovac: JUSP Jasenovac, 2018.

Cvetković, Dragan. „Geostatistička analiza ljudskih gubitaka u koncentracionom logoru Jasenovac“, *Istorija 20. veka*, 1/2019, 93–120.

Glišić, Venceslav. *Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941–1944*. Beograd: Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije, 1970. (cyrilic)

Dimić, Ljubodrag i Milan Ristović. „Uvodna studija“. *Logor Banjica–logoraši, objavljeni izvori*. Ur. Branka Prpa, 009–049. Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 2009.

Dimitrijević, Bojan. *Srbija 1941*. Beograd: Catena Mundi, 2021. (cyrilic)

Filipović, Stanoje. „Nemački zločini u Jadru 1941. godine“. *Jadar u prošlosti*. Ur. Petar Bojić i drugi, 497–575. Loznica: Muzej Jadra, 1990. (cyrilic)

Filipović, Stanoje. *Logori u Šapcu*. Novi Sad: SUBNOR SR Srbije, 1967.

Krejaković, Silvija. *Identiteti žrtava streljanih u Kraljevu oktobra 1941*. Beograd: MŽG, 2013. (cyrilic)

Lajbenšperger, Nenad. *Žrtve Drugog svetskog rata u politici jugoslovenske države: (1945–1980)*, doktorska disertacija. Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju, 2019. (cyrilic)

Lopičić, Đorđe. *Nemački ratni zločini 1941–1945, Presude jugoslovenskih vojnih sudova*. Beograd: MŽG, 2009. (cyrilic)

Milić, Miodrag. *Jugosloveni u koncentracionom logoru Mathauzen*. Beograd: ISI, 1992.

Ozimić, Nebojša i drugi. *Žrtve lager Niša (1941–1944)*. Niš: Muzej grada Niša, 2014. (cyrilic)

Petranović, Branko. *Srbija u drugom svetskom ratu 1939–1945*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992.

Pisari, Milovan. *Stradanje Roma u Srbiji za vreme holokausta*. Beograd: Forum za primenjenu istoriju, 2014.

Геостатичка анализа губитака цивила...

Srbi i rat u Jugoslaviji 1941. godine, Ur. Dragan Aleksić. Beograd: INIS, 2014. (cyrilic)

Vukmirović, Đorđe. *Od slobode do stratišta. Ustanak i nemački zločini u Jadru 1941. godine*. Loznica: Udruženje građana „Memorijal Draginac“ i Biblioteka Vukovog zavičaja, 2021. (cyrilic)

Živković, Nikola. *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji i drugom svetskom ratu*. Beograd: ISI, 1975.

Dragan Cvetković, PhD
Museum Advisor
Genocide Victims Museum, Belgrade

GEOSTATISTICAL ANALYSIS OF THE LOSS OF CIVILIAN LIVES IN
OCCUPIED SERBIA IN 1941

Summary

For the state of Serbia and for its people, the year 1941, a historical landmark, meant German occupation, followed by the uprising against the occupying forces, which transformed into a revolution and the civil war. It was characterized by numerous war crimes against civilians and the beginning of the genocide against the Serbian people conducted in the Independent State of Croatia. During this complex, multi-layered war fought on the territory of occupied Serbia, the civilians suffered continuously. We performed a quantitative analysis to determine the exact number of lives lost in the territory of occupied Serbia in 1941. For this purpose, we used the data from the source *Victims of the War 1941–1945* (its partially revised edition from 1964).

The terror against civilians carried out by the German troops in an attempt to suppress the uprising and intimidate the population, accompanied by the Holocaust, was so severe that one third of the total number of civilian war victims (36.43%) in occupied Serbia lost their lives in 1941. The losses suffered were twice higher than those in the following year. The majority of victims (80.26%) came from the four following regions of the occupied territory: the region of Belgrade, northwestern Serbia, central and southwestern Serbia. One quarter of the total number originated from northwestern Serbia alone (27.04%). The loss of civilian lives in these four regions was far greater than their share in the population of occupied Serbia. The losses in southwestern and northwestern Serbia were 2.31 and 2.22 times bigger than their respective population share, while in the Belgrade region and central Serbia they were 1.91 and 1.30 times larger, respectively. Particularly full of suffering was the month of October, during which half of all the civilians killed in 1941 lost their lives. The losses suffered then were 5.57 times higher than

in September and 3.39 times higher than those in November. Mass crimes committed by the units of the German army which shot civilians in Draginac, Kraljevo and Kragujevac account for the fact that 90.78% of the total number of civilians killed in October 1941 came from the following three regions: northwestern Serbia, central Serbia and southwestern Serbia. Amounting to one fifth of the total number of civilians killed in Yugoslavia in 1941 (18.07%), Serbian losses were far fewer than those in the Independent State of Croatia (where one part of population was exposed to the genocide and the Holocaust, while the other experienced mass war crimes). However, they are still several times higher (3.98 times, to be precise) than those recorded in the other parts of the country which was torn to pieces. The loss of civilian lives in 1941, especially during October of that year, in terms of its character, scope and the brevity of the period in which it occurred, stands out from the other forms of suffering during the war and has become symbolic of the national sacrifice in World War II.

УДК:323.23:070(497.1)"1941"(093.2)

Др ЕНА МИРКОВИЋ

Научни сарадник

Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ena.mirkovic@yahoo.com

**СРБИЈА 1941. г. КРОЗ ПРИЗМУ ГЛАСИЛА КОМУНИСТИЧКЕ
ПАРТИЈЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ – ПРОЛЕТЕРА И БИЛТЕНА
ГЛАВНОГ ШТАБА НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИХ
ПАРТИЗАНСКИХ ОДРЕДА ЈУГОСЛАВИЈЕ**

Апстракт: У раду се анализира садржај ратних бројева *Пролетера* и *Билтена Главног штаба народноослободилачких партизанских одреда Југославије* из 1941. г. *Пролетер* је био централно гласило Комунистичке партије Југославије из међуратног периода. У току 1941. године, изашао је у окупираном Београду у виду троброја за март–април–мај месец, иако је због специфичних ратних услова штампан у јулу. *Билтен Главног штаба народноослободилачких партизанских одреда Југославије* штампан је први пут у току августа месеца 1941. г., као информативни лист највишег војног руководства Народноослободилачког покрета. У раду се из угла историјске науке анализирају текстови ова два гласила и уклапају у ширу слику о ратној пропаганди КПЈ током 1941. г.

Кључне речи: Пролетер, Билтен Главног штаба народноослободилачких партизанских одреда Југославије, ратна пропаганда, Комунистичка партија Југославије, 1941. година.

Избијање Другог светског рата у Србији 1941. довело је унапређења комунистичке агитације и пропаганде у новим ратним условима. Значај који је пропаганди придавала КПЈ од њеног оснивања (1919) сматрајући једним од кључних средстава за ширење своје идеолошко-политичке делатности, у измењеним ратним околностима још је више порастао.¹ Већ од првог дана окупације приступљено је поновном повезивању редова и прилагођавању техничког апарата новим условима рада, што је подразумевало успостављање илегалних курирских веза у самом Београду и у другим деловима Србије. Партија је за овај посао морала бирати поуздане људе, било чланове СКОЈ-а или КПЈ, који су морали да буду спремни на различите критичне ситуације које су могле да се догоде приликом извршавања задатака. Због деликатности задатака које су обављали бирали су их сами руководиоци из Покрајинског или Окружних комитета, а њихов избор је био тајна за друге чланове Партије којима нису смели поверавати своје задатке. То су морале бити особе посебних квалитета, одговорне, тачне, снажљиве, окретне, спремне на ризик. Најпогодније су биле оне професије које су им омогућавале да буду у покрету: трговци, железничари, итд. Састанци су се обављали у договорено време, а курири су морали да буду тачни, пошто се у супротном сматрало да је дошло до провале. Као и осталим личностима у илегалу, куририма су обезбеђене лажне исправе са којима су се кретали. Посао курира су обављале махом жене, јер су биле мање упадљиве. Тај апарат се у наредном периоду још више развио, под будним оком секретара ПК за Србију, Благоја Нешковића.² Истовремено се радило на штампању и дистрибуцији илегалног пропагандног материјала КПЈ, летака, уредби и гласила, што се одвијало у илегалним штампаријама.

¹ Милан Матић, *Партизанска штампа у Србији 1941-1944* (Београд: Институт за савремену историју, 1993), 15.

² О курирским везама и техници видети више: Историјски архив Београда (ИАБ), Фонд 2157, *Легат Благоја Нешковића и Браниславе Бране Перовић*, кутија 8, О партијским организацијама у Србији – Сећања др Благоја Нешковића; Архив Југославије (АЈ), Фонд 516, *Мемоарска грађа*, МГ II 1с/18, Сећања Бране Перовић; Јага Ribnikar, *Život i priča*, III (Beograd: Prosveta, 1986); Раде Ристановић, *Облици отпора у окупационом Београду (1941-1944)*, докторска дисертација, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, 2019); Ена Мирковић, *Благоје Нешковић* (Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, 2018).

За потребе овог рада у том смислу посебно је била важна штампарија ПК за Србију, која је била пресељена у Шумадијску улицу бр. 187. Званични власник куће је била породица Жужек, Цирил и његова супруга Љубица. У партијску ћелију која је задужена за штампарију ушли су Владета Поповић Пинецки (који је постао секретар ове ћелије), Цирил Жужек (виши поштански чиновник), Брана Перовић (студенткиња технике) и Радомир Герић (лекар).³ Од њих само је Брана Перовић већ раније имала искуства у раду у штампарији, па су остали од ње научили технику слагања слова, стављања у редове и штампање на тиглу. Штампарску машину су, колицима, из Ломине улице пренели, прерушени у носаче, Владимир Поповић и Радомир Герић.⁴ У изградњи склоништа помогао је и Друг Црни, односно Ђорђе Андрејевић Кун. Из ње је изашао први број часописа *Пролетер* под окупацијом. Специјална полиција је на дан напада Трећег рајха на СССР (22. јуна 1941) извршила претрес куће и том приликом ухапсила Жужека, Поповића и Герића, али је штампарија остала неоткривена и у њој су наставиле да раде Брана Перовић и Љубица Жужек.⁵ Већ у августу 1941. године у кућу су се илегално уселили секретар ПК Благоје Нешковић и Спасенија Цана Бабовић. Штампарија је тада престала да ради и стан је постао седиште ПК. Цана Бабовић је у септембру отишла на слободну територију, а у стану је остао само Благоје Нешковић који је одатле руководио Партијом и устанком у Србији – све до свог одласка из Београда средином 1943. године.⁶

У августу 1941. покренута је нова штампарија ЦК КПЈ на Бањичком венцу у кући брачног пара Максимовић. Пошто је породица Максимовић добила у наследство одређену суму новца, одлучила је да га уступи Партији, у сврху грађења

3 АЈ, МГ II 1С/18, Сећања Бране Перовић; Загорка Јовановић, „Тajна партијска штампарија у окупираном Београду“, *Годишњак музеја града Београда* III/1956, 501; Ђорђе Андрејевић Кун, „Zgrada ilegalne štamparije СК КПЈ“, *Ustanak naroda Jugoslavije 1941*, књ. V (Београд: Војно дело, 1964), 600–602; Радомир Герић, „Рад у илегалној штампарији 1941. у Београду“, *Годишњак града Београда* VIII/1961, 161; М. Матић, *Партизанска штампа...*, 167.

4 Исто.

5 АЈ, МГ II 1С/18, Сећања Бране Перовић.

6 Е, Е. Мирковић, *Благоје Нешковић*, 125.

посебних просторија којима би искључиво била намена илегалне штампарије. Идеју за пројекат дао је Ђорђе Андрејевић Кун: зграда је требало да изгледа као обична кућа за становање, са сутереном и једним спратом, с тим што је (након што је општина одобрила пројекат), наводни станодавац одлучио да у сутерену изгради још једну просторију. Ради камуфлаже, званични закупац куће био је млади лекар Мило Бошковић са својом наводном супругом Загорком Јовановић (која је, заправо, била секретар партијске ћелије у штампарији). Поред ње, у штампарији су радили и Љубица Ђоновић, њен брат Бранко Ђоновић и Слободан Јовић. Током двогодишњег рада штампарије објављено је пет бројева *Билтена Главног штаба Народноослободилачких партизанских одреда Југославије*, седам бројева *Гласа, Пролетер* за 1942. и бројни други прогласи и брошуре комунистичке провенијенције. На истој локацији штампарија је остала све до 31. августа 1943, када су немачке окупационе власти наредиле свим станарима Бањичког венца да се иселе из својих станова и ставе их на располагање немачким официрима.⁷

Посебан изазов у ратним условима представљала је набавка штампарских машина и репроматеријала. У том смислу посебан значај имала је Државна штампарија, где је илегално деловала партијска организација која је, све до марта 1943. набављала „шпацију“, слова и други материјал потребан за штампарске машине.⁸ Поједине партијске организације поседовале су и гештетнере, прве уређаје који су служили за брзо копирање, што им је омогућавало лако умножавање материјала, који се после илегално паковао и дистрибуирао.⁹ Експедиција штампаног материјала Месног комитета КПЈ за Београд налазила се у Његошевој улици број 73 у стану Наде Пурић, а за растурање тог материјала били су задужени Слободан Папакоча и Михајло Мандић, све до хапшења у другој

7 З. Јовановић, „Тајна партијска штампарија“, 504–505; Andrejević Kun, „Zgrada ilegalne štamparije СК КРЈ“, 600–602;

8 Р. Ристановић, „Облици илегалног отпора“, 312.

9 ИАБ, Фонд 2157, Легат Благоја Нешковића и Браниславе Бране Перовић, К-8, О партијским организацијама у Србији – Сећања др Благоја Нешковића.

половини новембра 1941¹⁰. Приликом претреса стана Наде Пурић пронађени су између осталог 6, 7–8 број *Билтена Главног штаба Народноослободилачких партизанских одреда Југославије* запакованих у 7 великих пакета спремних за дистрибуцију, као и други пропагандни материјал.¹¹ Ухапшени су прошли велику тортуру у Специјалној полицији, због којих је Нада Пурић преминула током истраге. Међутим, без обзира на „провале“ партијске илегалне организације у Београду, тајна склоништа и илегалне везе за растурање и чување штампаних партијских материјала постојале су, у већем или мањем обиму, све време окупације и функционисале су, више или мање успешно, у складу са ситуацијом на терену.

Пролетер

Пролетер је у међуратном периоду био један од најзначајнијих и најтрајнијих илегалних листова који је КПЈ покренула готово одмах након завођења Шестојануарске диктатуре, марта 1929. Са краћим прекидима излазио је у континуитету 14 година, а у периоду од 1929. до децембра 1942. изашла је укупно 81 свеска.¹² Штампан је на латиници, али су поједини примерци излазили и на ћирилици, што је било повезано и са отежаним условима излажења и сталним премештањем седишта редакције и места штампања. Наиме седиште је више пута било премештано, па је лист излазио у Загребу, Бечу, Прагу, Бриселу, Београду и Љубљани. Излазио је у једном месечно или у виду двоброја или троброја, а тираж се кретао 3 000–10 000 примерака.¹³ *Пролетер* је имао непроменљив дизајн, прве странице на којој је стајала позната комунистичка парола „Пролетери свих земља, уједините се“ и са препознатљивом петокраком унутар које су се налазили срп и чекић на првом слову наслова.

10 М. Матић, *Партизанска штампа...*, 186.

11 *Исто*, 187.

12 Milan Vesović, *Ilegalna štampa Komunističke partije Jugoslavije 1929–1941* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1989), 77.

13 Р. Ристановић, „Облици отпора”, 317.

У току ратне 1941. године, изашао је један број у виду троброја, за март-април-мај који је услед нередовних прилика штампан у јулу, на десет страница у формату 21×7, латиничним писмом. Ово је био први и последњи број *Пролетера* који је изашао током окупације у Београду.

Један од првих текстова штампаних у *Пролетеру* био је о узроцима Априлског рата, за који се окривљује „буржоаска владајућа клика“, која је уместо да склопи пакт о узајамној помоћи са Совјетским Савезом, то урадила са „империјалистичким разбојницима“ који су се на крају окренули против ње и напали Југославију. Следећи реторику из међуратног периода, првенствено се окривљује српска буржоазија, која је деценијама угњетавала друге народе у оквиру Југославије, са једне стране, а са друге прогањала комунисте. Тако се истиче како се „преко двадесет година водила злочиначка национална политика страховитог угњетавања и израбљивања Македонаца, Хрвата, Црногораца, Словенаца и других националних мањина од стране великосрпске владајуће клике која је под фирмом југословенства хтела задржати своју пљачкашку хегемонију. И кад јој није успјевало, онда је правила аранжмане и споразуме са хрватском, словеначком и другим буржоазијама, али увјек на штету народа.“¹⁴ Иста клика се оптужује за намерно распиривање мржње према хрватском народу, јер „оптужује цео хрватски народ због издајства једне незнатне франковачке клике“.

Читаоци се упозоравају на дејство пете колоне, која делује на највишим државним врховима, али и у полицији и војсци, апострофирајући ненаменско трошење новца предвиђеног за развој наоружања и војне индустрије у међуратном периоду. Приметно је и очекивано да се од свих међуратних влада, истиче једино позитиван карактер Симовићеве владе, која је склопила пакт о неутралности и пријатељству са Совјетским Савезом уочи самог сукоба. Истиче се да се не би требало заваравати да је то била народна влада „али је она значила корак напред ка остварењу оних неодољивих тежњи, које су испољавали народи

¹⁴ *Proleter*, mart-april-maj 1941, 1.

Југославије, она је била корак напред у борби народа за стварање праве народне владе“. Ово се наводи и као главни узрок за пад владе генерала Симовића, који је изазвао страх у Риму и Берлину, а не наводна бојазан да би влада следила англофилску политику. Ипак, на крају чланка, истиче се да се влада Симовићева (која је у емиграцији у Енглеској) више не може рачунати на подршку народа „јер се ставила под окриље Енглеске са надом да ће се помоћу енглеског империјализма успоставити оно старо стање које је упропастило народе Југославије.“

Други чланак под називом „Насиље и терор окупатора“ осим што истиче да је окупатор на читавој поробљеној територији завео окрутан терор, даје упутства националним комунистичким партијама како да се поставе у складу са новонасталом ситуацијом. Тако се словеначким комунистима поручује да морају бити она сила која ће ујединити народ у борби против окупатора и словеначке буржоазије која сарађује са италијанским окупатором који јој је дао извесну дозу аутономије „пошто сматрају да је то сигурнији и лакши метод националног угњетавања.“¹⁵

Чланак подвлачи специјални положај Хрватске, која се поред окупације суочава и са унутрашњим непријатељем у виду „једне шачице хрватске издајничке господе под именом усташа на челу са злогласним Павелићем, оруђем Мусолинија.“ Наглашавајући како „никада хрватски народ није видио таквих злочина као што их је учинила у року од два непуна мјесеца ова шака хрватских издајница“ према Србима, Јеврејима и осталим народима.¹⁶ Ипак чланак звучи претерано оптимистично, упорно истичући како је реч о једној малој групи коју једино подржавају немачки и италијански окупатори и мали број „кулака и криминалних типова“, док са друге стране имају против себе читаву радничку класу, затим српско становништво, али и огромну већину хрватског народа. Ово је била пропагандна и необјективна тврдња, будући да данас на

¹⁵ Isto, 4.

¹⁶ Isto.

основу историографије и историјских извора о настанку и развоју НДХ знамо да то није било тачно. *Пролетер* јасно наглашава да „смо ми против такве „Независне државе Хрватске“ каква је данас“, па као главни задатак КП Хрватске наглашава се борба против распиривања националне мржње између Срба, Хрвата и Словенаца, те ширења братства првенствено међу Хрватима и Србима и подстицање њихове заједничке борбе против окупатора и домаћих издајника.¹⁷ Сама чињеница да се на овоме толико инсистирало јасно указује да је КПЈ итекако била свесна међунационалних проблема у Хрватској и дубоких подела и неслагања, првенствено између српског и хрватског становништва.

Слична ситуација је била и у Војводини, у којој бесни терор окупатора који хушка домаће становништво мађарске и немачке народности, највише према Србима, те је задатак војвођанских комуниста „да сузбију ширење националне мржње“ и окупе све у борби против окупатора.¹⁸ У Босни се истиче као главни проблем хушкање од стране хрватских усташа Муслимана и Хрвата, против Срба и истиче се да „нигде није тако разуларена хајка против Срба као у Босни“.¹⁹

Иако се из текста јасно види да је српски народ највише страдао од стране окупатора у појединим деловима државе, читалац се јасно позива да направи разлику између народа и „српске буржоаске клике“ која је крива што у данима окупације испашта недужан српски народ. Истиче се да је главни и неодложан задатак српских комуниста борба против те клике и империјалистичких окупатора у сваком тренутку.²⁰

У наредном тексту у *Пролетеру* се критикује недовољна ангажованост комуниста у војсци „јер нису знали да линију партије организационо примене“ и нису знали „да онемогуће

¹⁷ *Isto*, 5.

¹⁸ *Isto*.

¹⁹ *Isto*, 6.

²⁰ *Isto*, 5.

петоколонаше“.²¹ Потом се појединачно критикују организације у Хрватској Србији и Словенији. Тако се хрватским комунистима замера што су дозволили да дође до побуне једног пука у Бјеловару под утицајем „два до три франковаца док је у том пуку било више од петнаест комуниста који су мирно гледали издају, уместо да осујете издајнице“, те се наводи као највећа слабост потцењивање пете колоне у војсци и деловања франковаца уопште. У Словенији и Србији комунисти се критикују јер су организовали посебне добровољачке чете од комуниста и симпатизера и на тај начин су их одвојили од остатка војске и онемогућили им да раде, са једне стране у позадини, а са друге да и сами уче од остатка војних кадрова.²²

Главна порука текста је да би требало наставити са новим методама рада, посебно развијати агитацију и пропаганду „међу радницима, сељацима и поштенем интелигенцијом“. Посебно се истиче велики значај конспиративности, очување и ширење рада технике, како би се постигли што бољи резултати.

Број се завршава великим прогласом „Народи Југославије: Срби, Хрвати, Словенци, Црногорци, Македонци и други...!“ упућеним од стране Централног комитета Комунистичке партије Југославије. Проглас позива да се угледа на Совјетски Савез у својој борби против окупатора, а такође да уништава све што може користити фашистичким освајачима. Српски народ се позива да се поред окупатора побуни против љотићеваца, затим Комесарске владе као и Специјалне полиције као органа колаборације. Хрватски народ се исто позива на беспопштедну борбу против Павелића и његовог режима, на уједињење са Србима, Црногорцима и другима, у борби против окупатора. Генерална порука је да се комунисти свих народа уједине у борби против окупатора и њихових помагача, а проглас је уједно и позив у бој против фашизма. КПЈ је настојала да кроз овај троброј *Пролетера* мотивише своје снаге да шире отпор према фашизму у свим деловима земље, истичући „несумњиве“ предности КПЈ

²¹ *Isto*, 6.

²² *Isto*.

– али уједно и критикујући њене слабе стране, попут недовољне конспиративности и ангажовања на сузбијању међунационалне мржње у свим деловима земље. Упадљиво је да жели да умањи снагу окупатора и његових помагача, што се најбоље види на примеру Хрватске, где говори о „шачици франковаца“; ово не изненађује, с обзиром на то да је основи циљ листа да мотивише на борбу, а не да прикаже реално стање.

Што се тиче српских комуниста и Србије, упорно се наглашава негативна вишедеценијска улога „српске буржоазије“, која је доминантнија од улога „буржоазија“ других земаља. Основни задатак српских комуниста је борба против те буржоазије, која се у појединим моментима наглашава и више од борбе против окупатора.

Билтен Главног штаба народноослободилачких партизанских одреда Југославије

Када је крајем јула 1941. године потпуно завршена илегална штампарија Централног комитета на Бањичком венцу, један од првих задатака које је добила било је штампање новог гласила Врховног штаба. Замишљен као централно директно-информативно гласило највишег војног руководства, први број *Билтена Главног штаба народноослободилачких партизанских одреда Југославије* је изашао из штампе 10. августа 1941. године, на четири странице формата 17,5×23cm. Текст за први број донео је Иван Милутиновић, члан ЦК КПЈ и Главног штаба.²³ У овом броју је подвучена главна идеја на којој се лист заснивао, а то је да износи задатке народноослободилачких партизанских одреда и преноси вести о борбама и акцијама тих одреда у Србији, Босни и Херцеговини, Лици, Кордуну, Далмацији, Словенији и Црној Гори. Такође су дата упутства о слању извештаја штабова партизанских одреда Главном штабу. *Билтен* је требало да подстиче борбени дух међу партизанским одредима и подиже борбени морал, тако да већ у првом броју долази до јавних похвала „групе партизана која је 30. јула 1941.

²³ Зага Јовановић, „Први број Билтена Главног штаба Народноослободилачких партизанских одреда Југославије“, *Годишњак града Београда VI/1959*, 520.

упала у Београдску болницу и спасла из канџи Гестапоа једног руководећег народног борца²⁴, као и „омладинца који је у сукобу са немачким фашистичким окупаторима код Јагодине убио из митраљеза 11 фашистичких војника, а 7 ранио.“²⁵ У првом броју, на последњој страници је Јосип Броз дао свој коментар на *Апел српском народу*, који се оцењује као дело пете колоне, са намером да унесе забуну међу српским народима. У том смислу се оцењује да у апелу „има много имена оних који се никако не слажу са оним што су потписали, а ипак су из кукавичлука то учинили“ и због тога „тај је кукавичлук исто тако за осуду као и свака издаја народа“.²⁶ Због чињенице да постоји овај текст, а да је *Апел* објављен 13. августа, претпоставља се да је штампање првог броја завршено око 15. августа, а да је 10. август који се јавља на првој страници заправо био отиснут раније.

Билтен је наставио да излази са прекидима, до децембра 1944; укупно у 47 бројева (од чега 11 појединачних, 6 двоброја, 5 троброја, 1 четворброј и 1 петоброј).²⁷ У току 1941. године изашло је укупно 13 бројева. Првих шест штампано је у илегалној штампарији ЦК КПЈ у Београду, а наредна три броја (двоброји 7–8, 10–11, и број 9) штампани су у ослобођеном Ужицу, док је двоброј 12–13 (децембар 1941 – јануар 1942) штампан на циклостилу на Романији.²⁸ Све бројеве који су штампани у Београду уредио је Јосип Броз Тито – он је написао уводнике и друге прилоге, док су и остали бројеви штампани у сарадњи са руководством Врховног штаба и ЦК КПЈ чији су чланови били аутори већег броја прилога у листу. Штампан је у малом формату, ћирилицом и латиницом, а у појединим бројевима прилози су објављивани и једним и другим писмом, са циљем да допру до што већег броја читалаца. У току 1941 – тачније од првог двоброја штампаног 1. октобра у ослобођеном Ужицу – променио је назив у *Билтен Врховног штаба народноослободилачких*

24 *Билтен Главног штаба Народноослободилачких партизанских одреда Југославије*, 10. август 1941, 3.

25 *Исто*.

26 *Исто*, 4.

27 М. Матић, *Партизанска штампа...*, 23.

28 *Исто*.

партизанских одреда Југославије. Од почетка постојања *Билтена* била је пракса да поједине бројеве или најзначајније текстове и упутства прештампавају и умножавају партијске штампарије и технике, што је подстицано и од стране Врховног штаба и ЦК КПЈ. Рукописи за првих пет бројева *Билтена* штампаних у Београду били су припремљени у кући Мирка и Вере Ненадовић на Дедињу, а шестог у илегалном стану Ивана Милутиновића (у Кумодрашкој бр. 238), а потом су одношени у штампарију на Бањичком венцу. Ликовно решење и илустрације дао је сликар Ђорђе Андрејевић Кун, за све београдске бројеве.

Идеја је била да *Билтен* буде покривен прилозима из свих устаничких подручја, па се од првог броја инсистирало на слању што детаљнијих извештаја, што свакако није било увек могуће због отежаних ратних околности и често покиданих и нередовних веза између Врховног штаба и одреда. Када су у питању текстови везани за Србију и српски народ, већ у другом броју од 19. августа 1941. види се пласирање идеје о братству и јединству српског и хрватског народа поводом злочина који су се дешавали у НДХ у том тренутку. Тако се наводи да су „почела незапамћена гоњења и убијања српског становништва у Хрватској и Босни од стране усташких хорди на челу са Павелићем“²⁹, али да је „онда тај исти злочинац почео у масама убијати хрватске синове, раднике, интелигенцију и сељаке који су смело дигли свој глас против свирепог истребљења српског становништва у Хрватској“.³⁰ Из доступних историјских извора и литературе, јасно је да је реч о пропагандној тврдњи, која је била у складу са идејом КПЈ да упорно истиче јединство хрватског и српског народа, насупрот чињеницама да је историјска истина у том тренутку била знатно другачија. Слично као и у *Пролетеру*, КПЈ је виђена као стожер и ујединитељ трију народа у заједничкој борби против окупатора. У истом броју истичу се комунистичке акције против жандармерије у више градова у Србији.³¹

29 *Билтен Главног штаба Народноослободилачких партизанских одреда Југославије*, 19. август 1941, 1.

30 *Исто*.

31 *Исто*, 4.

У наредном броју од 26. августа 1941. наводи се како се у Србији окупатори „напрежу да створе марионетску владу“, стиче се утисак да се владавина окупатора једва одржава и то уз помоћ „издајничких комесара, жандарма, љотићеваца, али и арнаутских банди“ које су били приморани да доведу до Ужица а „које су почеле спроводити своју познату свирепост над мирним становништвом Србије“³². Но ипак истиче се како су партизанске борбе све јаче и да окупатор нема ослоњаца у српском народу, који је према овим тврдњама готово у потпуности на страни народноослободилачке војске или ће то ускоро бити, иако је ситуација из историјских извора на терену била далеко сложенија.³³ Новина је позив да се активирају у борби и „прави четници и српски официри“ који „више не би требало да гледају мирно на концентрацију непријатеља у нашој земљи“³⁴, што је било у складу са покушајима преговора између два покрета.

Четврти број *Билтена* посвећен је искључиво дешавањима на територији ратне Србије. Анализом овог броја, видимо да се описују све значајније акције на територији Србије – и то борбе код Космаја, у околини Ужица, код Лајковца, код Пожаревца, у Мачви као и акције Ваљевског одреда, потом акције Орашачке чете, Ариљског партизанског одреда и Првог шумадијског одреда. Уједно се похваљују успешне акције, истичу губици непријатеља, а хвале пали партизански борци у овим акцијама.³⁵ У овом броју се по први пут помиње Коста Пећанац, за кога се наводи да је склопио договор са шефом Гестапоа Краусом у борби против партизана, иако „сам није способан да држи штап у руци“³⁶. За разлику од одреда Косте Пећанца које сматра издајничким, на крају *Билтена* упућује се заједнички проглас Команде церског четничког одреда и Штаба народноослободилачког партизанског подринског одреда у

32 *Билтен Главног штаба Народноослободилачких партизанских одреда Југославије*, 26. август 1941, 1.

33 *Исто*, 4.

34 *Исто*.

35 *Билтен Главног штаба Народноослободилачких партизанских одреда Југославије*, 3. септембар 1941, 2.

36 *Исто*.

коме се истиче заједничка борба два покрета и обавештавају народне масе да не верују писању *Новог времена* о наводном непријатељству између два покрета.³⁷

Пети број почиње текстом који говори о терору извршеном над српским народом, односно стрељању педесеторо Срба, 3. септембра 1941. у Београду, као знак одмазде за комунистичке акције, за шта се првенствено окривљује „марионетска влада на челу са генералом Недићем“³⁸. Други део посвећен је извештају о партизанским борбама вођеним у Србији, Хрватској и Босни и Херцеговини. Од борби у Србији истичу се борбе вођене у Краљеву, за шта се посебно похваљује Краљевачки партизански одред који је „смело извршио напад на Краљево и освојио крупан плен“³⁹. Потом се истичу борбе вођене у околини Крагујевца и Крушевца, а посебан акценат је стављен и у овом броју на територију Мачве и ослобађање од Немаца вароши Мала Митровица, за шта је похваљен Подрињски партизански одред.⁴⁰ Последњи текст у броју описује деловање совјетских партизана на Источном фронту, на које би се требало угледати.⁴¹

Шести број са оптимизмом говори о скором поразу Хитлерове армије која је „већ две трећине избачена из строја.“⁴² Један од текстова доноси вест о немирима у Трећем рајху, против Хитлера и његовог режима, против кога се наводно буни већ цела Европа. Очито са жељом да што више подигне борбени морал, присутан је мањак објективности и стварне процене немачких снага. Томе је свакако допринело и стварање слободне територије у Ужицу и ослобађање већих градова по Србији. Овај, уједно последњи број штампан у Београду, пише у кратким цртама о приликама на терену – овога пута само из Србије, где су вођене борбе код Свилајнца, Голупца, Прокупља

³⁷ Исто, 6.

³⁸ Билтен Главног штаба Народноослободилачких партизанских одреда Југославије, 8. септембар 1941, 4.

³⁹ Исто, 4.

⁴⁰ Исто.

⁴¹ Исто, 6.

⁴² Билтен Главног штаба Народноослободилачких партизанских одреда Југославије, 18. септембар 1941, 1.

и Ниша и углавном су у питању мање диверзије и саботаже. У последњем чланку кратко је наведено да извршена стрељања која су спровели партизани против „домаћих издајника“ из села Подгорца.⁴³

Двоброј 7–8, први број *Билтена* који је штампан у ослобођеном Ужицу (1. октобра 1941), као први текст доноси вест о саветовању представника штабова и команданата народноослободилачких одбора Југославије. На њему су истакнуте – поред извештаја о успесима партизанског покрета, нарочито у Србији – и слабости појединих националних партија и организација. У овом тексту, говорећи о ситуацији у Хрватској, први пут се јасно каже да партизански покрет обухвата већином само српско становништво, док му се прикључио врло мали број радника и сељака Хрвата, који у страху од одмазде не приступају покрету нити стају у одбрану српског становништва над терором Павелићевих усташа. Такође се износи став да би требало избегавати сукобе са четничким јединицама „које још нису вољне да ступе у борбе, али нам нису ни непријатељске“.⁴⁴ На територији Србије у победничком тону помињу се акције ослобођења Крупња, борбе око Мачве која је ослобођена осим Шапца, борбе у Љигу, у Овчарској клисури и Поморављу, као и текст посвећен ослобођењу Ужица. У овом броју издата је наредба о ношењу и уједначавању партизанских обележја у свим деловима Југославије. Прописано је да сви партизани морају имати на капи обавезно црвену петокраку, са националним обележјима за сваку државу посебно. Тако у Србији поред петокраке, партизани „морају имати и траку српске тробојке 3 цм дуге и 1,5 широке. Трака стоји водоравно испод звезде“.⁴⁵

Наредни, 9. број, наставља да у победничком духу преноси извештаје о борбама на територији целе земље, истичући посебно да је „читава западна Србија, од Мачве па све до Санцака, ослобођена од непријатеља и његових слугу“ а да је

⁴³ Исто, 6.

⁴⁴ Билтен Врховног штаба Народноослободилачких партизанских одреда Југославије, 1. октобар 1941, 2.

⁴⁵ Исто, 6.

ослобођен и један део источне Србије, укључујући ту Млавски, Звишки и Великоградишки срез и оцењујући како су „Недић, Пећанац и Љотић пропали са својим плановима изазивања грађанског рата у Србији“⁴⁶. Последњи чланак доноси вести о одмазди за смрт Вукице Митровић и Ратка Митровића, због чега је стрељано 20 народних непријатеља.⁴⁷

Последњи двоброј 10–11 штампан у ослобођеном Ужицу, доноси чланке о казним експедицијама предузетим од стране окупатора и његових слугу по целој Србији. Истичу се стрељања у Краљеву и Крагујевцу „где је ових дана ухапшено преко 2000 грађана и сваке ноћи окупаторски крвници их стрељају у масама.“⁴⁸ Следе извештаји о борбама у градовима, у којима се воде окршаји између партизанских јединица и окупатора, на основу којих се имплицира да је победа ипак на страни партизанског покрета. Ипак доминантни су извештаји о крвавим одмаздама у градовима због партизанских акција, на основу којих је се види јачање окупаторских снага. Упркос оваквим експедицијама, подвлачи се да „народ воли своје ослободиоце – партизане“. На крају се издаје наредба да сви партизански одреди Југославије пошаљу извештаје о броју преживелих, повређених и страдалих, потом о стању у наоружању, потребном санитарском материјалу.⁴⁹

Последњи двоброј 12–13, за децембар 1941. и јануар 1942. године, штампан на Романији, доноси вести о општој офанзиви против партизана у Србији. Успех окупатора објашњава се у помоћи коју је добио од „домаћих издајника“, Недића, Љотића, Пећанца и Павелића у Хрватској. У овом двоброју први пут се помиње непријатељски однос четника Драгољуба Михајловића према партизанима, који је „повукао и оно мало својих трупа што их је имао на фронту, за борбу против партизана.“⁵⁰ У таквој

46 Билтен Врховног штаба Народноослободилачких партизанских одреда Југославије, 10. октобар 1941, 1.

47 Исто, 6.

48 Билтен Врховног штаба Народноослободилачких партизанских одреда Југославије, 20. октобар 1941, 1.

49 Исто, 4.

50 Билтен Врховног штаба Народноослободилачких партизанских одреда

ситуацији, бројчано и технички надјачани партизани су морали да се повуку са ослобођене територије, па је сходно томе приметна мања доза оптимизма у овом броју. За 1941. годину број доноси вест о оснивању Прве пролетерске народноослободилачке бригаде 21. децембра 1941, а за првог команданта постављен је Коча Поповић. У листу се издаје и саопштење да партизани подржавају четнички одред свештеника Владе Зечевића, који се одвојио од четника и реорганизовао као Српски народноослободилачки добровољачки одред. Ово је уједно и последњи број Билтена који се бави ратном 1941. годином, анализом се уочава јасна разлика и у условима штампања – отуда је двоброј обухватио два месеца. Такође, на основу прилога јасније је да борбе за ослобођење тек предстоје и више се не говори о брзом слому окупаторске војске.

Пролетер и Билтен Врховног штаба народноослободилачких партизанских одреда Југославије несумњиво су била два најзначајнија гласила КПЈ током ратне 1941. Пролетер као гласило са дугом традицијом из међуратног периода, иако је изашао само у виду једног троброја 1941. године, јасно показује пропагандну платформу коју је КПЈ заузела од Априлског бомбардовања. КПЈ је приказана као главни стожер борбе против окупатора и његових помагача, а као један од основних задатака наметнут је непрекидни рад на националном уједињењу свих „народа и народности Југославије“, насупротив „буржоазијама и петоклонашима“ који постоје у свакој држави посебно. То је као проблем посебно било истакнуто на територији Србије, где се истиче негативан утицај „српске буржоазије“. Са друге стране, политичке прилике и етнички односи у НДХ представљани су у искривљеној форми која је релативизовала злочине, а посебно подршку коју су усташе имале у хрватском народу 1941.г. Ово је рађено са намером да се умире српски комунисти који су имали разлога да буду незадовољни односом према српском народу на простору НДХ. Таква пропаганда ће се наставити и у каснијим ратним и послератним годинама.

Југославије, децембар 1941 – јануар 1942, 2.

Значај *Билтена* Врховног штаба за развој Народноослободилачке борбе био је веома велики. Иако није штампан са циљем да објективно извештава о стању на терену, већ му је свакако главна улога била пропагандна, он је несумњиво обезбеђивао утицај врховног војног руководства на партијску организацију и партизанске одреде, као и на мобилизацију становништва за борбу против окупатора и њихових домаћих помагача. Усмеравао је развој и организацијско учвршћивање штабова јединица, јачао њихову борбеност, подизао морал, похваљивао борце који су се истакли у акцијама и преносио различита ратна и војна искуства. Карактеристично за 1941. г. је ишчекивање брзог краја рата, и слома окупатора и његових помагача. Ово је посебно видљиво у бројевима штампаним у ослобођеном Ужицу, када се јавила нада да ће се рат брзо окончати. Када се то није догодило, први број ратне 1942. године штампан је у нешто другачијем тону, али и даље са доминантном улогом да подигне борбени морал. *Билтен* је дуго био скоро једини извор података о борбама, акцијама и успесима Народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије.

Резиме

У раду је анализиран садржај ратних бројева *Пролетера* и *Билтена Главног штаба народноослободилачких партизанских одреда Југославије* из 1941. г. *Пролетер* је био централно гласило Комунистичке партије Југославије из међуратног периода. У току 1941. године, изашао је у окупираном Београду у виду троброја за март–април–мај месец, иако је због специфичних ратних услова штампан у јулу. *Билтен Главног штаба народноослободилачких партизанских одреда Југославије*, штампан је први пут у току августа месеца 1941. године, као информативни лист највишег војног руководства Народноослободилачког покрета. У оба листа КПЈ је приказана као главни стожер борбе против окупатора и његових помагача, а као један од основних задатака наметнут је непрекидни рад на националном уједињењу свих „народа и народности Југославије“, насупрот

„буржоазијама и петоколонашима“ који постоје у свакој држави посебно. Заједничко им је такође било да подигну морал међу комунистима, а за 1941. годину карактеристично је веровање у брз крај рата у коме ће комунисти однети победу.

Значај *Билтена* за развој Народноослободилачке борбе био је веома велики. Он је усмеравао развој и организацијско учвршћивање штабова јединица, јачао њихову борбеност, подизао морал, похваљивао борце који су се истакли у акцијама и преносио различита ратна и војна искуства. Требало би имати критичку резерву када је упитању објективност оба ова гласила, јер њихова намена није била да објективно извештавају већ да подигну морал, агитују за комунистички покрет и мотивишу читаоце и да се прикључе партизанима. Анализа текстова ова два гласила показала је да се савршено уклапају у ширу слику о ратној пропаганди КПЈ током 1941. године.

Source and Literature

Neobjavljeni izvori

Arhiv Jugoslavije: Fond 516, Memoarska građa.

Istorijski arhiv Beograda: Fond 2157, Legat Blagoja Neškovića i Branislave Brane Perović.

Objavljeni izvori i literatura

Gerić, Radomir. „Rad u ilegalnoj štampariji 1941. u Beogradu“. *Godišnjak grada Beograda*, VIII/1961, 161–167. (cyrilic)

Jovanović, Zagorka. „Tajna partijska štamparija u okupiranom Beogradu“. *Godišnjak muzeja grada Beograda*, III/1956, 499–522. (cyrilic)

Jovanović, Zaga. „Prvi broj Biltena Glavnog štaba Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije“. *Godišnjak grada Beograda*, VI/1959, 519–524. (cyrilic)

Matić, Milan. *Partizanska štampa u Srbiji 1941–1944*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1993. (cyrilic)

Mirković, Ena. *Blagoje Nešković*. Leposavić: Institut za srpsku kulturu Priština-Leposavić, 2018. (cyrilic)

Ribnikar, Jara. *Život i priča*, knj. III. Beograd: Prosveta, 1986.

Andrejević Kun, Đorđe. „Zgrada ilegalne štamparije CK KPJ“. *Ustanak Naroda Jugoslavije 1941*, knj. V, Ur. Đorđe Andrejević Kun. Beograd: Vojno delo, 1964, 600–602.

Ristanović, Rade. „Oblici otpora u okupiranom Beogradu (1941–1941)“. Doktorska disertacija, Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, 2019. (cyrilic)

Vesović, Milan. *Ilegalna štampa Komunističke partije Jugoslavije 1929–1941*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1989.

Periodika

Bilten Glavnog štaba Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije, Beograd, Užice, Romanija, 1941. (cyrilic)

Proleter, Beograd, Zagreb, 1941.

Ena Mirković, PhD
Scientific Associate
Institute for Serbian Culture Priština - Leposavić

THE YEAR 1941 IN SERBIA AS SEEN BY THE COMMUNIST
PARTY OF YUGOSLAVIA'S MEDIA PROLETER AND THE BULLETIN
OF THE HIGH COMMAND OF THE NATIONAL LIBERATION
PARTISAN DETACHMENTS OF YUGOSLAVIA

Summary

The paper analyses the content of the 1941 war editions of *Proleter* and the *Bulletin of the High Command of the National Liberation Partisan Detachments of Yugoslavia*. *Proleter* was the central newspaper of the Communist Party of Yugoslavia (CPY) in the period between the two world wars. Its 1941 issue was published in occupied Belgrade as a triple volume for March, April and May, although it actually appeared as late as July. The *Bulletin of the High Command of the National Liberation Partisan Detachments of Yugoslavia* was first issued in August 1941, as a news bulletin of the military leadership of the National Liberation Movement. Both media present the CPY as the very heart of resistance against the occupying army and its helpers. One of the central tasks of the two papers was to continuously promote national unification of 'Yugoslav peoples and nationalities', and to diminish 'the bourgeoisie and fifth columnists' in each individual Yugoslav state. In addition, both papers strived to raise the communists' war morale claiming as early as 1941 that the end of the war was near and that the communist victory was imminent. The *Bulletin* played a crucial role in promoting the fight for national liberation. The objectivity of both media is questionable; however, their purpose was not to report objectively, but to raise morale, agitate for the communist movement and motivate the readers to join the partisans. The analysis of articles from the two newspapers shows that they perfectly reflect the broader picture of the CPY's war propaganda during 1941.

УДК:316.728-055.2(497.11)"1941"(093.2)

Др ЉУБИНКА ШКОДРИЋ
Виши научни сарадник
Институт за савремену историју, Београд
ljubinka.skodric@isi.ac.rs

СВАКОДНЕВНИ ЖИВОТ ЖЕНА У ОКУПИРАНОЈ СРБИЈИ 1941. г.

Апстракт: Рад се бави анализом свакодневног живота жена у окупираној Србији током 1941. године. Разматране су промене које су у животима жена наступиле почетком рата и окупације, а које су се разликовале у односу на њихово дотадашње искуство и одразиле се на положај, улогу и значај у друштву. Посебна пажња посвећена је променама у свакодневном животу жена у односу на живот у граду и селу. Проучени су и избеглиштво, репресија и насиље, као специфични феномени који су обележили животе жена током 1941. године.

Кључне речи: жене, свакодневни живот, окупација, Србија, Други светски рат, село, град, устанак, избеглице, одмазде.

Свакодневни живот у првим месецима окупације Србије 1941. године

Према појединим проценама, 235 милиона људи живело је под немачком окупацијом током Другог светског рата на простору између Норвешке, Грчке, Русије и Француске.¹ Окупација као страна управа настала услед рата, повезана је са физичким и управним присуством окупатора и води ка развоју асиметричног и динамичног односа окупатора и окупираних друштава. Међу најочљивијим променама код становништва на окупираним европским територијама током Другог светског рата био је утицај који је окупација имала на родне и генерацијске односе и структуру друштва. Мушкарци су се налазили у војним одредима, ратном заробљеништву или на принудном раду, док су код куће остајали жене, деца, омладина и стари. Они су чинили групе које су морале да поднесу терете свакодневног живота под окупацијом.²

За нешто мање од девет месеци, колико је трајала окупација Србије током 1941. године дошло је до значајних промена у свакодневном животу становништва – и мушкараца и жена. Ове промене су биле условљене бурним ратним дешавањима која су се одвијала током читавог овог периода – од војног пораза у Априлском рату, поделе земље и окупације, до настанка покрета отпора, успона и бруталног гушења устанка, масовних одмазди и страдања становништва.

Рат није нагло ушао у животе становника током 1941, већ се постепено увлачио, још од свог почетка на европском континенту 1939. године. У том периоду је постао честа тема друштвених разговора и прожимао је све сфере живота. Нарочиту нелагодност становништва изазвала су упутства за

---

1 *Fighting Hunger, Dealing with Shortage. Everyday Life under Occupation in World War II Europe. A Source Edition.* 1. Edited by Tatjana Tönsmeier, Peter Haslinger, Włodzimierz Borodziej, Stefan Martens, Irina Sherbakova (Boston: Brill, 2021), XXXVII.

2 Anette Warring, „Intimate and Sexual Relations“, in: *Surviving Hitler and Mussolini. Daily Life in Occupied Europe.* Edited by Robert Gildea, Olivier Wiewiorka and Anette Warring (Oxford, New York: Berg, 2006), 89.

одбрану од напада из ваздуха, путем којих се могао наслутити карактер будућег ратовања.³ Локална штампа је почетком 1941. у великој мери извештавала о проблемима снабдевања, расту цена и шпекулацијама, што су били проблеми који ће хронично мучити становништво у годинама окупације.⁴ Одсуство мушкараца и свођење друштва на претежно женско одвијало се постепено и почело је још пре него што је Краљевина Југославија нападнута, пошто је велики број мушкараца позиван на војне вежбе.⁵ Очекивања да ће и жене дати допринос ратним напорима путем ангажовања у санитету постојало је у предвечерје Другог светског рата у Краљевини Југославији, када се организује велики број санитетских течајева и врши обука жена за такву врсту послова.⁶

Антифашистичко и борбено расположење испољавале су и жене, нарочито оне које су се противиле приступању Краљевине Југославије Тројном пакту. Многе од њих учествовале су у демонстрацијама 27. марта.⁷ Поред тога, велики број жена одлучио је у предвечерје рата да напусти градове, у страху од бомбардовања и ратних збивања. Кретање становништва које је отпочело после пуча 27. марта наставило се и током Априлског рата, када су поворке жена и деце напуштале Београд и током немачког бомбардовања.⁸ Напуштани су и други градови, као што је то било у случају Шапца.⁹ У таквим ситуацијама, жене су

3 По сведочењу Милана Јовановића Стоимировића, ова упутства су изазвала запрепашћење и страх у народу, јер су „открила нашем свету грозоте будућег рата“.

Милан Јовановић Стоимировић, *Дневник 1936–1941* (Нови Сад: Матица српска, 2000), 311.

4 Željko Milanović, „Rat dolazi dugo. Pisanje Odjeka Šumadije o ratu tokom 1941. godine“, *Intelektualci i rat 1939–1947. Zbornik radova s Desničinih susreta 2012*, 2, uredili Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina (Zagreb: Filozofski fakultet, 2013), 359.

5 Милош Жикић, *Априлски рат у Моравској бановини. Пета армија Југословенске војске у рату 1941* (Београд: Институт за савремену историју, 2020), 59.

6 Jovanka Kecman, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918–1941* (Београд: Институт за савремену историју, Народна knjiga, 1978), 405.

7 Žarko Jovanović, „Žene Srbije u ratu 1941–1945“, U: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, II, Položaj žene kao merilo modernizacije*, urednik Latinka Perović (Београд: Институт за нову историју Србије, 1998), 332.

8 Дејан Зеџ, „Свакодневни живот у окупираном Београду (1941–1944)“, (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2019), 44.

9 Григорије Бабовић, *Летопис Шапца 1933–1944*, приредила Сања Петровић Годосијевић (Шабац: Библиотека шабачка, Београд: Институт за нову историју Србије, 2010), 89.

скупо плаћале услуге превоза, а затим су биле изложене уценама и скупом наплаћивању услуга смештаја и хране од стране сеоског становништва.¹⁰ Други део становника одлучио се за скривање у подрумима у којима је владала посебна психоза.¹¹ Милан Банић је бомбардовање поредио са променама сличним социјалној револуцији, пошто су нестајале разлике између богатих и сиромашних, и сви су спасавали „само голи живот“ и били одевени „готово подједнако бедно“. Ова промена била је веома уочљива у спољашњем изгледу жена.¹² Уз то су многе од њих имале нападе панике, а страх је изазивала свака промена и звук.¹³ Мучна атмосфера и гужва по подрумима многе су подстицали да се предомисле и са закашњењем крену да напуштају град. С друге стране, у ратном хаосу завладало је безвлашће које су поједини мушкарци и жене користили за пљачку. Пљачку је олакшавало и то што су од удара бомби попуцали прозори и избијена врата на кућама и становима па је у њих било лако ући, а полицијска служба готово да није постојала. Плен лопова постали су напуштени и разрушени станови и куће у Београду, а по унутрашњости војни магацини и складишта. Становништво је утеху због пораза и пропасти земље почињало да тражи у алкохолу, па није било неуобичајено видети и старије и угледне жене како пију и отворено признају да им употреба алкохола доноси смирење.¹⁴ Услед учесталости оваквих појава, забране точења алкохола у јавним локалима предузимане су још током

10 Коста Николић, *Страх и нада у Србији 1941–1944. године. Свакодневни живот под окупацијом* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2002), 165.

11 „Мушко и женско – већином у ноћним хаљинама, у пиџамама и пењоарима, у зимским и пролећним капућима, у папучама и сандалама – скупило се у мрачном подруму, дрхтурући више од страха и ужаса него од студени.“ Милан Банић, *Агонија Југославије. Дани слома* (Београд: Слободна књига, 1998), 52.

12 „Нестало је ружа и шминке са усана и лица београдских дама у бекству, разбарушена и неочешљана им коса, подбуле очи, грозничаве зенице, на ногама сандале и било каква обућа, мноштво њих и без чарапа, хаљине отрцане или замењене са згужваним пиџамама, чак и мушким панталонама и капућима. М. Банић, *н. д.*, 59.

13 Милош Московљевић, *Дневник 1916–1968*, приредио Момчило Исић, 3 (Београд: Институт за новију историју Србије, ИК Византија, 2018), 573.

14 „Кућа ми је до темеља порушена; ја сама склонила сам главу под кров своје даље рођакиње; муж и синови потуцају се негде по Босни, не знам јесу ли или нису заробљени, и што је уопште с њима. Кад не би било ракије, очајавала бих. Овако попијем чашицу-две, па заборавим на себе и на своју невољу“ – објашњавала је Милану Банићу једна пријатељица која му је нудила да и он попије. М. Банић, *н. д.*, 87.

демонстрација 27. марта, а ограничења су се наставила и током окупације.¹⁵ Чак је у првим месецима окупације точење алкохола било ограничено и у кафанама.¹⁶

Међутим, промене ма колико биле драматичне – убрзо су постале део свакодневног живота који је постепено задобијао своју ратну нормалност. Већ током прва два месеца окупације обновљене су и успостављене најважније градске службе у Београду и отпочео је устаљени ратни живот града. Слично се дешавало и у осталим местима. Током априла и маја предузимане су мере за оправку оштећене градске инфраструктуре, оспособљаван је рад водовода, канализације, градског превоза, почеле су са радом локалне административне службе. Заживео је рад културних, спортских и забавних организација и угоститељских објеката.¹⁷ Међу мерама које су спроведене током прва два месеца окупације биле су и оне које су се односиле на рестрикције наметане јеврејском становништву. Поред њих, покорност целокупног становништва у првом реду наметана је ограничењем кретања и окупљања, али и ограничењима у располагању имовином, контроли и цензури информација.¹⁸

Жене у граду

У граду су контакти окупационих власти и становништва били много фреквентнији, а судар старих и уобичајених облика живота са новим, много уочљивији и драматичнији. Уколико им нису били уништени током бомбардовања, жене су се враћале

15 Државни архив Србије (ДАС), Збирка докумената Безбедносно-информативне агенције (БИА), I-155. Оригинална документација Архива окружног начелства и представништва полиције у Крагујевцу из времена 1930–1944.

16 Бранислав Божовић, *Београд под комесарском управом 1941. године* (Београд: Институт за савремену историју, 1998), 126.

17 Rade Ristanović, „Svakodnevnica prvih meseci okupacije 1941. u beogradskim „Opštinskim novinama“, *Istorija 20. veka* (1/2014), 95–110.

18 Детаљније: Милош Тимотијевић, „Град и окупација. Свакодневни живот Чачка 1941. године“, *80 година од избијања Другог светског рата на простору Југославије и страдања града Крагујевца. Нови помаци или ревизија историје*, уредници Дмитар Тасић и Лела Вујошевић, 289–315 (Крагујевац: Центар за научностраживачки рад Српске академије наука и уметности и универзитета, Београд: Институт за новију историју Србије, 2021).

у своје станове и куће, оштећене или опљачкане, у којима није било воде ни струје. Тек што би се привикле на новонасталу ситуацију, започело је усељавање немачких војника, официра или административних службеника у њихов стамбени простор. Приватни простор на тај начин је такође окупиран, као и јавни. Под истим кровом нашли су се заједно домаће становништво и страни окупатор. Такве ситуације отварале су простор за ближе упознавање и успостављање веза, пошто су били принуђени на суживот. Усељавање представника окупационих власти у куће у којима им је додељиван простор за становање често је доводило до незадовољства станара, посебно услед изложености жена непристојном понашању немачких војника. Ова појава била је карактеристична за више грађанске слојеве који су располагали већим стамбеним простором, па су поједини свој утицај покушавали да искористе за исељење непожељних станара. О раширености оваквих појава говори и чињеница да су тим поводом код Милана Недића интервенисали и бивши министри.¹⁹

Присуство немачких војника у грађанским домовима имало је и предности, пре свега, јер се рачунало да би нови сустанари могли у случају потребе да заштите остале укућане. Са друге стране, носило је могућност зближавања жена и немачког окупатора и успостављања интимних веза скривених од очију јавности.²⁰ Везе са немачким војницима смештеним у приватним кућама понекад су остајале непримећене или само наслеђене, што је ублажавало осуду околине.

19 Милан Недић је изашао у сусрет молби Лазара Марковића да се из његове куће исели један Немац који се понашао неучтиво према његовој кћери. Државни архив Србије (ДАС), Председништво Министарског савета 1941–1944 (Г-1), Ф. 3.

20 Пожаревачки чиновник Владимир Обадовић је у послератној изјави ову појаву описао на следећи начин: „Када су у Пожаревац дошли Немци 1941. сви угледни и имућни Пожаревљани постарали су се да у својој кући имају неког немачког официра, подофицира па макар и војника јер су тиме себе стављали под заштиту немачке оружане силе. Па и пожаревачке даме гледале су да у својим кућама добију ког немачког официра, јер добро је било када је муж у заробљеништву у тешким окупационим приликама имати другог у кући. Иза затворених врата дешавале су се многе ствари у интимном животу наших Пожаревљанки али је о томе тешко дати нешто конкретно сем за оне профанисане [...] Зли језици говорили су много.“ ДАС, БИА, I-7.

Немачки војници су се током првих месеци окупације углавном пристojно и коректно понашали, нарочито према женама.²¹ Успостављање веза између немачких војника и локалних жена било је примећено већ током јула 1941. године.²² Значајан број жена које су ступале у интимне везе са представницима немачких власти очекивао је извесне привилегије, пре свега, у снабдевању. Дошло је, као и на осталим окупираним територијама, до значајаног пораста проституције.²³ Присуство немачких војника у градовима повећало је потражњу за услугама кафана и других локала у којима су држане проститутке.²⁴ У већим центрима убрзо су почеле да се оснивају и посебне јавне куће, намењене искључиво немачким војницима. Окупационе власти су улагале напоре да контролишу и спрече ширење полних болести, нарочито код немачких војника. У том смислу, подручје Србије је на самом почетку окупације третирано као ризична област са великим бројем полно оболелих и било је подвргнуто строгој санитарној контроли.²⁵ Проституција је легализована и законски контролисана, праћено је здравствено стање проститутки, као и владање особа за које се сумњало да се нелегално баве проституцијом.²⁶

У свакодневном животу жена у граду можда је била најприметнија појава регресије у погледу материјалне културе у односу на њихов предратни економски и друштвени статус.²⁷ Промене у свакодневном животу жена у граду биле

21 Горан Давидовић и Милош Тимотијевић, „Жена и рат. 'Друга страна' окупације 1941–1944. године на простору чачанског краја“, *Зборник радова Народног музеја Чачак*, (Чачак: Народни музеј, 2003), 147.

22 Немачка команда била је узнемирена због изостанка кажњавања војника који се након сексуалних односа са локалним женама нису подвргли прегледу. Ben Shepherd, *Terror in the Balkans. German Armies and Partisan Warfare* (Cambridge, London: Harvard University Press, 2012), 89.

23 A.Warring, *n. d.*, 102.

24 Милош Тимотијевић, „Проституција у Чачку током 20. века“, *Токови историје*, 1–2 (2007), 183.

25 Штаб Војног команданта Србије упутио је већ 14. маја 1941. распис локалним окупационим органима у коме је истицана забрана полног сношаја са женама у Србији услед опасности од венеричних болести, а посебно је упозоравано на жене које се баве проституцијом ван јавних кућа. Војни архив (Ва), Неђићева архива (Нда), 271–1А–3.

26 „Правилник о сузбијању полних болести и проналажењу и надзору над проституцијом“, *Службене новине*, 20. јун 1941, 3.

27 *Свакодневни живот под окупацијом 1941–1944. Искуство једног Београђанина*,

су најочљивије и о њима је сачуван велики број извора мемоарског карактера и штампе. У градовима су прилагођавање новом стању – након шока од брзог пораза, распада земље и окупације – наметале свакодневне потребе, пре свега, набавка намирница. Морало се изаћи ван куће ради снабдевања, и то у ограничено време наметнуто полицијским часом. Излазиле су углавном жене, пошто су се мушкарци скривали да не би били проглашени ратним заробљеницима или упућени на принудни рад.²⁸ На пијацу су, у градове, ради продаје производа, из околних села углавном долазиле сељанке.²⁹ Ова пракса наставила се и у каснијем периоду, па је Београђанин Драгутин Ј. Ранковић у свом дневнику 3. децембра 1941. године забележио да је у реду за дрва који је почео да се формира у четири сата ујутру – највише било жена.³⁰

Исхрана и снабдевање задавали су велике бриге градском становништву. Основне карактеристике живота у граду под окупацијом биле су свеопшта потрага за намирницама и постојање црне берзе. Напори да се успостави редовно снабдевање градова, уложени на почетку окупације – уздрмани су избијањем устанка, па је већ почетком септембра 1941. завладала оскудица коју су пратиле високе цене производа продаваних на црној берзи. Чекање од раног јутра у редовима за набавку постало је неизбежни део свакодневице великог броја жена у граду. Осим тешкоћа око набавке, жене су морале да се суоче са повећањем цена, посебно на црној берзи, и неповољним финансијским стањем. Страх од глади, али и сама глад полако се увлачила међу становништво. У психолошки најтежим ситуацијама вероватно су се нашле мајке које нису могле приуштити деци основне животне намирнице и одговорити на њихова упорна тражења и молбе.³¹

приредили Наташа Милићевић, Душан Никодијевић (Београд: Институт за новију историју Србије, 2011), 31.

28 Звонимир Вучковић, *Сећања из рата* (Крагујевац: Погледи, 2001), 66.

29 Г. Бабовић, *н. д.*, 116.

30 *Свакодневни живот под окупацијом 1941–1944*, 86.

У нарочито тешком положају биле су незапослене жене чији су мужеви били у ратном заробљеништву иако су у њихово име добијале одређену, али недовољну накнаду.³² Њих је нарочито погађала и оскудица у снабдевању и проблеми са набавком, пошто су осим исхране породице морале да се старају и око припреме пакета које би слале члановима породице који су се нашли у ратном заробљеништву.³³ То искуство током 1941. посебно је било напорно пошто су тек увођене мере, шта се и на који начин може слати. Слање пакета није било добро организовано, а дешавало се и да пакети буду покрадени.³⁴ Појавиле су се и варалице које су се женама представљале као другови њихових мужева у ратном заробљеништву и од њих узимали новац под изговором да ће га предати мужевима по истеку одсуства.³⁵

Окупација Србије у Другом светском рату донела је промене у свет рада запослених жена, као и оних које су, осим неплаћеног кућног рада, услед материјалних недаћа морале да потраже запослење. Међу овим женама велики број чиниле су неквалификоване раднице, углавном надничарке. Оне су само у октобру 1941. године чиниле 34,6% незапослених надничара.³⁶ Могућности запошљавања жена биле су у значајној мери условљене ратним приликама и збивањима. Велики број ратних заробљеника, учешће мушкараца у војним одредима, као и одлазак из Србије радника који су дошли из других крајева,

31 Драгутин Ј. Ранковић забележио је 23. децембра 1941. разговор једне мајке са дететом: „Иде данас улицом једна мајка са синчићем од 4–5 г. Дете окапело па тражи хлеба. Мајка га умирује и каже како пекар није месио хлеб, дете јој одговара: Хајд` да тражимо пекара који је месио.“ *Свакодневни живот под окупацијом 1941–1944*, 100.

32 „Исплаћивање припадности женама заробљених службеника“, *Обнова*, 13. септембар 1941, 5.

33 Према појединим проценама око 100.000 мушкараца из Србије налазило се у ратном заробљеништву. Zoran Janjetović, *U skladu sa nastalom potrebom...Prinudni rad u okupiranoj Srbiji 1941–1944* (Београд: Институт за нову историју Србије, 2012), 80.

34 Детаљније: Раде Ристановић, „Извештај Радула Ж. Радосављевића упућен Милану Недићу о проблемима приликом испоруке пакета југословенским ратним заробљеницима у Немачкој 1941“, *Војноисторијски гласник*, 2/2014, 251–268.

35 „Чувајте се варалица“, *Ново време*, 28. мај 1941, 5.

36 У овом месецу посао је тражило 3.787 незапослених надничара и 2.004 надничарке. Милица Миленковић, Тома Миленковић, *Запошљавање у Србији. I, Од зачетака до ослобођења земље 1944* (Београд: Републички завод за тржиште рада, 2002), 304.

али и одлазак радника из Србије на рад у Немачку, изазвали су значајан недостатак радне снаге.³⁷ До краја августа 1941. из Србије је на рад у Немачку отишло 17.800 мушкараца и 4.800 жена.³⁸

Егзистенција великог броја запослених жена отежана је на самом почетку окупације, пошто су остале без запослења. У циљу усклађивања административног апарата са потребама смањене, окупиране територије, током маја 1941. године, колаборационистичке власти су донеле одлуку којом је, између осталог, било предвиђено отпуштање службеница. Министарство финансија одредило је висину прихода који су означавали као минимум за егзистенцију, па су без посла остајале оне службенице које су од прихода супруга или родитеља имале тај износ. У супротном су остављене у служби, али нису радиле за плату, већ за износ који би досезао тај минимум.³⁹ Ове мере су делимично ублажене у јулу 1941, када су изузети од отпуштања неочењени службеници и неударе службенице старији од 35 година.⁴⁰

Жене су такође отпуштане и по одредбама уредбе, по којој су без запослења остајали службеници који су припадали комунистичкој организацији и масонерији или су били оптужени за ширење лажних вести, затим који су били немарни и несавесни, склони корупцији или деловали против Трећег рајха.⁴¹ Жене су по одредбама ове уредбе остајале без посла и у случајевима ако су им очеви, браћа или мужеви били

---

37 Zoran Janjetović, *Collaboration and Fascism Under the Nedić Regime* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2018), 257.

38 Muharem Kreso, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941-1942. Sa osvrtom na centralne okupacione komande i ustanove za Srbiju, Jugoslaviju i Balkan* (Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 1979), 124.

39 Ljubinka Škodrić, „Women And Wage Labor In Occupied Serbia 1941-1944. Policy of Collaborationist Government and German Occupation Authorities“, *Tokovi istorije*, 3, (2020), 80.

40 „Одлука о изменама и допунама прописа о службеним односима државних, бановинских и општинских службеника“, *Службене новине*, 16. јул 1941, 5.

41 „Уредба о уклањању национално непоузданих службеника из јавне службе“, *Службене новине*, 6. август 1941, 2.

припадници народноослободилачког и равногорског покрета или чланови југословенске владе у емиграцији.

Жене које су раније имале помоћ у обављању кућних послова биле су принуђене да их у потпуности обављају саме, пошто су кућне помоћнице напустиле београдске домове и вратиле се у своје завичаје ван граница окупиране Србије или нашле боље плаћени посао код окупационих власти. Често невидљив, кућни рад – потцењен и рутински, а уз то и друштвено непризнат – добио је на значају. Недостатак кућне послуге приказиван је у штампи као позитивна појава јер је београдске госпође натерао да постану узорне домаћице.⁴²

У складу са тешким приликама у погледу снабдевања и финансија, у штампи и јавности пропагирана је потреба скромности, посебно када је у питању спољашњи изглед жена. Истицана је потреба да домаћице буду скромне, али је поред тога наглашавано да у занемаривању личног изгледа не треба претеривати, већ треба водити рачуна да се изгледа уредно и дотерано. У *Новом времену* су објављивани практични савети у погледу моде и одевања, уз препоруке за преправку старе гардеробе.⁴³ Поред подсећања да ни у браку жена не сме да запушта свој спољашњи изглед, штампа је наглашавала да мушкарци не воле савршено лепе и елегантне жене пошто се боје да ће у браку бити раскошне и нескромне. Зато је сматрано да рађе бирају симпатичне жене које ће „увек водити рачуна о свему што њему прија и ласка“.⁴⁴

Поведене традиционалним ставовима, власти су покушавале да што више одвоје и изолују женски од мушког света. У Смедереву је Димитрије Љотић, као изванредни комесар, наредио да у биоскопима пролаз средином дворане мора бити осветљен, а да за време пројекције мушкарци и жене морају седети у одвојеним редовима. Такође је „због чувања јавног

42 „Откако је Београд без кућне послуге све наше жене постале су примерне домаћице“, *Ново време*, 9. јул 1941, 4.

43 „Рат и мода“, *Ново време*, 21. мај 1941, 5.

44 „Шта мушкарци највише цене код жене“, *Ново време*, 28. децембар 1941, 7.

морала“ забрањена шетња парова по усамљеним местима.⁴⁵ Услед проблема око набавке дувана, посебне полемике изазвало је питање да ли жене треба да пуше и да имају право набавке цигарета и дувана. У Аранђеловцу и Обреновцу је забрањена продаја дувана женама и омладини.⁴⁶

Непрестани страх увлачио се у становништво и паралисао га у свим врстама рада и делатности.⁴⁷ Као извесна врста утехе и подршке могло је послужити дружење са пријатељима, комшијама и родбином. Међутим, и такви односи су знали да буду оптерећујући – пошто су били испуњени жалбама и тужним расположењем.⁴⁸ Чак је и тражење уточишта у интелектуалном раду у таквим околностима било тешко. Жене посвећене писању, жалиле су се на апатију и питале да ли вреди уопште радити када „један напад из ваздуха или из митраљеза може све да уништи?“. У таквим околностима сумњале су да постоји интересовање за теме којима су се бавиле, као и да се урушава култура и обуставља културни живот.⁴⁹

45 С. Г., „Мушкарци – десно, а жене – лево седеће у смедеревским биоскопима“, *Ново време*, 20. децембар 1941, 4.

46 „Забрањена продаја дувана женама и омладини“, *Ново време*, 13. новембар 1941, 4; У дневничкој забелешци од 2. децембра 1941. Милан Јовановић Стоимировић је забележио: „Карактеристично је да велики број жена чека на радове да добије цигарете, али обично „публика“ на њих виче, као и на децу, односно на младиће испод 16 година. Читаве се галаме одигравају око тих дуванџиница.“, *Окупацијски дневник Милана Јовановића Стоимировића*, приредили Александра Вранеш и Бојан Ђорђевић (Нови Сад: Матица српска, 2019), 133.

47 Милан Јовановић Стоимировић забележио је у свом дневнику 16. септембра 1941: „Човеку се не једе, не спава, не чита, не пише, не мисли. Ако бих хтео да обележим стање наших духова, могао бих рећи само то да смо сви у сталноме страху.“, *Исто*, 92.

48 „Никога не виђамо, нигде не идемо. Ко нам дође, дође да се исплаче.“ Забележио је у свом дневнику 10. новембра 1941. године Милан Јовановић Стоимировић., *Исто*, 114.

49 Катарина Богдановић, *Изабрани живот. Дневници, есеји, студије и критике*, избор, редакција и предговор Милан Николић (Крагујевац: Књижевни клуб „Катарина Богдановић“, 1986), 109.

Жене на селу

И у селу и у граду жене су добиле нове и значајно другачије улоге – морале су да буду активније, да контактирају са различитим властима и доносе важне породичне и животне одлуке. Очекивање да се жене повуку у скучене и скромне оквири живота под окупацијом није се могло остварити због потребе да се старају о породици и реализују у улози породичних економа. У таквим ситуацијама било је потребно исказати значајан степен прилагодљивости, упорности, али и самосталности и сналажљивости. Пораст одговорности у свакодневном животу за многе жене је представљао додатан изазов и често је разоткривао и њихову неспремност и невештост у новим улогама.

Предност села у односу на град током окупације огледала се, пре свега, у чињеници да је у њему било хране, а кретање слободније, тако да је било сигурно уточиште од неприлика у граду.⁵⁰ Док је у градовима главни проблем представљала исхрана и набавка намирница, као и строг надзор окупационих власти, села су била оптерећена постојањем више војски – од којих је свака захтевала помоћ и подршку. Село се у окупираној Србији налазило на удару бројних војних снага и било је растрзано двовлашћем, што је утицало на живот у неизвесности.⁵¹ Истовремено, док је број становника, посебно мушкараца, у градовима био смањен, села су се напунила доласком ђака и студената чија је настава у школама и факултетима била прекинута, као и досељавањем свих других који су тражили спас од ратних страхаота у граду.

Традиционални патријархални односи, необразованост и повлачење пред ауторитетом оца или мужа одређивали су владање жена на селу. Понизна и потчињена ауторитету мушкараца, сељанка је често морала да се мири са оваквим

⁵⁰ Nataša Milićević, „'Osveta sela'. Seljaci i građani u okupiranoj Srbiji 1941–1944”, *Istorija 20. veka*, 2 (2019), 122.

⁵¹ „Кад је увече легао, човек, особито на селу, није знао ко ће му залупати на врата и ко ће му провалити у кућу.“ Драгољуб Јовановић, *Политичке успомене*, VII (Београд: Култура, Архив Југославије, 1997), 64.

положајем, али њена пасивност углавном није означавала пристајање, већ је отпор знала да манифестује одсуством привржености и љубави. Запостављеност сељанки често није била примећивана и сматрана је нечим што се подразумева и што не треба мењати. Међутим, сама окупација донела је промене у њиховим животима, пошто је велики број њих био задужен за послове трговине са градом. Углавном су сељанке биле те које су зарађивале продајом на пијаци, па су на тај начин оснаживале свој положај; долазиле и до нових информација, проширивале су видике и формирале другачије погледе на живот. Многе од њих су показивале подсмех тегобама које је снашло градско становништво, често на тај начин откривајући завист, али и притајену жељу да се угледају на градске жене, надајући се да ће тако модернизовати свој положај.

Међутим, када су одлазиле у град ради продаје пољопривредних производа, сељанке су биле изложене бројним проблемима. Уколико нису желеле да продају робу по дозвољеним максималним ценама, онда су морале трговати на црној берзи или директно вршити размену са градским становништвом. Самим одласком у град излагале су се опасности да им роба буде успут одузета, или да уколико се одлуче на трговање путем црне берзе буду ухваћене и кажњене, чак и телесном казном.⁵² Уз то, проблеми у снабдевању мучили су и сеоско становништво. Сељанка је за новац зарађен трговином са пољопривредним производима тешко могла да набави оно што је њој и њеној породици било потребно, пре свега одећу, обућу и индустријске производе.⁵³ У том смислу, чак и ако је њена зарада расла – није јој омогућавала да задовољи основне потребе, нити јој је пружала довољну сатисфакцију.

---

⁵² Телесно кажњавање, укинато 1873. године, поново је уведено у децембру 1941. као казна за особе оба пола од 16 до 65 година које спекулативним путем подижу цене животним намирницама, као и за скитнице, беспосличаре, коцкаре, пијанице и лица која проносе лажне вести. „Уредба о примени јавне телесне казне на лица која спекулативним путем неоправдано подижу цене животним намирницама и потребама“, *Службене новине*, 26. децембар 1941, 51.

⁵³ N. Milićević, „Osveta sela“, 127.

Модернизација положаја сеоских жена била је видљива, пре свега, код млађих женских нараштаја. Побољшање материјалног положаја села у Србији пред Други светски рат огледало се и у томе што су млађе генерације стасавале у бољим условима од својих родитеља, биле су школованије, нарочито девојке које су при томе тежиле модернизацији и ширењу културних видика. Младе жене на селу су настојале да поправе свој положај и да се интересују за јавни живот и одупру сопственом запостављању. Осим што су често биле писменије од мајки, девојке су биле носиоци модернизације, нарочито у погледу одевања. Замена народне ношње фабричким тканинама и градском одећом упадала је у очи поборницима конзервативизма, који су у томе видели одступање од народне традиције и нарушавање народног духа. Женска деца су од малих ногу обучавана ручном раду, пре свега, плетењу и шивењу, као традиционалним женским пословима. Иако су увођење индустријских производа и градских навика село приближавали граду, укорененост обичаја и традиције била је дубока и тешко променљива, а народна ношња је остала саставни део девојачког мираза. Приликом војних операција по селима, посебно у акцијама одмазде, немачки војници пљачкали су најчешће стоку и девојачку спрему.⁵⁴

Осим што су биле у опасности да им годинама стваран и стицан мираз буде уништен и покраден, девојке које су желе да се удају (и на селу и у граду) биле су суочене са одлагањем склапања брака услед ратне неизвесности, а такође је постојала тежња да се одложи рађање деце.⁵⁵ Већ у јулу 1941. године штампа је пропагирала да је значајно олакшана процедура склапања брака.⁵⁶ Насупрот тим тврдњама, управо је 1941. била година у којој је због ратних и устаничких дешавања број склопљених бракова био у значајном опадању.⁵⁷

54 Bojan Dimitrijević, „Žene ravnogorskog sela 1943–1944“, u: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Položaj žene kao merilo modernizacije*, II, urednik Latinka Perović (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1998), 353–366; Дешавало се да су девојке страдале у покушајима да своју спрему одбране од пљачке. З. Вучковић, *н. д.*, 290.

55 Љубинка Шкодрић, *Жена у окупираној Србији 1941–1944* (Београд: Институт за савремену историју, Архипелаг, 2020), 230.

56 Поред крштенице и уверења о безбрачности, за млађе од 21 године је била потребна и сагласност оца, коју у случају његовог одсуства није могла издати мајка, него именовани тотор. „Шта треба знати данас – Ако се жените или удајете“, *Обнова*, 29. јул 1941, 7.

57 Истраживања Немање Девића за смедеревски крај показују да је број склопљених

Млађи женски нараштаји нарочито су на селу били угрожени у погледу школовања. Услед нередовних ратних прилика велики проценат ученица напустио је даље школовање, посебно у сеоским срединама у којима ни у ранијем периоду није постојала склоност ка школовању женске деце.⁵⁸ Значајну улогу у продужењу њиховог образовања имао је наставак рада течајева за домаћице (који су постојали и у међуратном периоду),⁵⁹ а крајем 1941. функционисало је десет сталних и три покретна течаја за домаћице.⁶⁰

Током устанка 1941, народноослободилачки и равногорски покрет деловали су у великој мери међу сеоским становништвом и долазили у контакт са сеоским женама. Велика разлика између народноослободилачког и равногорског покрета огледала се у томе што је народноослободилачки покрет организовао значајну активност у циљу придобијања сеоског женског дела становништва. Одржавана су предавања и састанци са женама и чињени покушаји да се жене, посебно оне на селу, организују у циљу пружања помоћи покрету. То је било веома значајно, пошто је женски део сеоског становништва био на образовно и друштвено ниском нивоу, због чега му се ретко ко и обраћао. Оваква политика била је приметна још на самом почетку устанка, када је Драгојло Дудић, током августа, у свом дневнику приметио да сељанке чине велики део публике на зборовима које су партизани одржавали, да изражавају наклоност према партизанима и посебне симпатије према партизанкама.⁶¹ Међутим, ни у оквиру народноослободилачког покрета није

бракова у значајној мери опао током 1941. године, а да се тај број 1942. вратио на предратно стање, да би опет током 1944. и 1945. значајно опао. Немања Девећ, *Смедеревски крај у Другом светском рату. Људи и догађаји* (Београд: Институт за савремену историју, 2015), 121.

58 Љ. Шкодрић, *Жена у окупираној Србији 1941-1944*, 265.

59 У Краљевини Југославији су течајеви за домаћице имали велики значај пошто су често представљали једине просветне установе које су остваривале директан контакт са женском омладином на селу и значајно доприносили подизању културног нивоа женске популације. Љубодраг Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918-1941*, II (Београд: Стубови културе, 1997), 115.

60 „Стални и покретни течајеви за домаћице“, *Обнова*, 20. новембар 1941.

61 Драгојло Дудић, *Дневник 1941. Критичко издање*, приредио Бранко Матић (Ваљево: Народни музеј Ваљево, Историјски архив Ваљево, 2020), 43.

постојала велика заинтересованост мушкараца за рад са сеоским женама, али је то захтевало комунистичко вођство покрета и инсистирало на извештавању о резултатима те делатности. Један од честих изговора био је и да су мушкарци недовољно упућени у такву врсту посла и зато су молили да им се за те потребе доделе на рад жене.⁶² Успеси су углавном постизани тамо где су ту делатност обављале жене. Крајем августа 1941. Космајски одред је хвалио допринос жена у одреду, пре свега, оних које су биле упућене у комунистичку идеологију и могле да делују у том правцу на локалне жене.⁶³

Избеглице

Већ у мају 1941. у Београду је примећен велики број избеглица, да би током јуна њих 40.000 било смештено у логор код Топовских шупа.⁶⁴ Таласи избеглица наставили су да пристижу, пунећи градове и села у Србији, па је средином јула само у Шапцу било 4.500 избеглица, а у Крушевцу 1.800. У својим дневничким забелешкама шабачки прота Григорије Бабовић забележио је да је 13. јула у Шабац стигло 500 избеглица и да се међу њима налазио велики број жена које су преживеле страховите трагедије. Посебно је навео случај избегле мајке којој су убили шесторо деце и тринаестогодишње девојчице која је била сведок страдања оца и мајке.⁶⁵

Живот избеглица био је обележен снажном стресогеном чињеницом да су услед животне угрожености биле принуђене да напусте домове и дотадашњи живот, често гледајући страдање најближих. Избеглице су биле различитих склоности и карактера, а потреба за опстанком подстицала је и развој нових способности, пре свега умешност сналажења у ванредним околностима. Свакодневица избеглих жена била је обележена несигурним и лошим условима за живот услед којих су, у већој

⁶² *Zbornik NOR-a*, I-2, 151.

⁶³ *Исто*, 63.

⁶⁴ Бојан Димитријевић, *Србија 1941* (Београд: Catena mundi, Институт за савремену историју, 2021), 112.

⁶⁵ Г. Бабовић, *н. д.*, 96.

мери него остало становништво, биле упућене да саме обезбеђују основна средства за преживљавање и да се уклопе у нову средину. У потрази за послом и прехраном, избеглице, нарочито оне на селу, бавиле су се трговином намирницама, односно црном берзом, покушавајући на тај начин да се прехране, што је чак наилазило на разумевање градске средине.⁶⁶

Ратне околности су утицале на огроман пораст броја незбринуте деце. Док је београдска општина истицала да је до априла 1941. водила рачуна од око 120 деце, у Градском деčјем дому су наводили да је након априлског слома тај број порастао на преко 600.⁶⁷ Након тога је уследило и пристизање великог броја избегличке деце без родитељског старања. Деца су давана и на чување, а посебна акција покренута је 1941. аперовањем на породице да преузму током зиме чување и бригу о избегличкој деци.⁶⁸ Нарочито су позиване жене да се прихвате старања о угроженој деци, али и да утичу на околину да предузме сличне кораке.⁶⁹ Апели за помоћ избеглицама објављивани су редовно у штампи, а прикупљање помоћи вршено је кроз низ добротворних акција. Док су жене које су избегле са малом децом биле изложене мукама око њиховог збрињавања и исхране и евентуалног давања на усвојење, жене без деце биле су препуштене саме себи, често у безнадежном физичком и психичком стању, без утехе и разумевања.

Ратно насиље и свакодневни живот жена

Многобројне репресивне мере које је окупатор спроводио над становништвом, а у које су спадале одмазде и стрељања као видови колективног кажњавања због пружања отпора, за своје жртве, иако у мањем броју, имале су и жене. Број страдалих

---

⁶⁶ „Наше јадне избеглице из Хрватске, расејане по целој Србији, доносе у Београд разне намирнице и продају. На тај начин, вршећи препродају живе са својим породицама.“ *Свакодневни живот под окупацијом 1941-1944*, 156.

⁶⁷ „Живот наших најмлађих суграђана“, *Ново време*, 13. јул 1944, 3.

⁶⁸ „Збринимо сиромашну избегличку децу“, *Обнова*, 8. октобар 1941, 5.

⁶⁹ „Деца у избегличком дому чекају милосрдне Београђанке да их узму у свој дом“, *Ново време*, 19. новембар 1941, 5.

цивила у окупираној Србији током 1941. године процењен је на 20.342 лица.⁷⁰ Поједине процене за период током 1941. до фебруара 1942. износе око 30.000 страдалих.⁷¹ Ратно насиље снажно је обележило живот у Србији 1941. и увукло се у свакодневни живот грађана, чији су најближи постајали жртве масовних репресалија или су, као расно непожељни, затварани и убијани.

Професорка у пензији Катарина Богдановић забележила је у свом дневнику 21. октобра 1941. како су крагујевачким улицама разлегало нарицање жена које су кроз лелек спомињале своје погинуле мужеве, децу и браћу. Не само шок од извршеног злочина, већ и слутња шта се још може догодити и шта после тога следи, паралисали су становништво.⁷² У таквим околностима Катарина Богдановић је имала утисак да чује кораке људи који долазе да је хапсе пошто је још пре рата, 1940. била пензионисана са места директорке Женске гимназије у Крагујевцу као левичарка, а чак су се ширили гласови да је отишла у партизане.

Приликом масовних стрељања већину жртава чинили су мушкарци, али је страдао и одређен број жена. У Крагујевцу је, према расположивим подацима, 20–21. октобра 1941. стрељана 2.381 особа међу којима је било и 26 жена, док је у Краљеву 18. октобра стрељано 1.736 мушкараца и 19 жена.⁷³ Жене су биле ређе жртве одмазди, али су доживеле тешку судбину да им страдају најближи. Често нису могле ни да обележе места њиховог страдања. Након стрељања у Крагујевцу, иако је цело подручје било блокирано, многе жене су нашле начина да се

70 Б. Димитријевић, *н. д.*, 120.

71 Немања Девић, *Партизани у Србији 1941. Ослободилачки или револуционарни рат?* (Београд: Институт за савремену историју, 2021), 303.

72 „Одвише сам узбуђена. Једва дишем од терета. Поубијали су људе, па и децу из школских клупа, из петог разреда, па и оне старије ђаке све до осмог. То је такав злочин да би се људождери згрозили кад би за то чули. Ни ми што смо још живи не знамо шта нас чека [...] Смрт кружи над Крагујевцем и ко зна кога ће још да уграби“, К. Богдановић, *н. д.*, 110.

73 Станиша Бркић, *Име и број. Крагујевачка трагедија 1941* (Крагујевац: Спомен-парк „Крагујевачки октобар“, 2007), 97.

пробију до гомила лешева, односе тела мужева и синова са места стрељања, а чак и када више није било наде да ће пронаћи неког свог обилазиле су стратишта и доносиле понуде за покој душе стрељаних. Слична ситуација била је и у Драгинцу, у коме су након масовног стрељања сељана са подручја Јадра жене закрчиле село и, упркос забранама, обилазиле стратиште.⁷⁴

Одмазде су нарочито угрозиле јеврејско и ромско становништво пошто су немачке власти наредиле у јулу 1941. да се као таоци за одмазде узимају првенствено Јевреји и Роми, а да се њихове жене и деца затворе „у неки сабирни логор да би се Србија очистила од њих“.⁷⁵ Осим тога, дискриминаторске мере против Јевреја и Рома уведене су убрзо по успостављању немачке окупационе власти. За јеврејско становништво је у почетку уведена сурова радна обавеза по којој су жене јеврејског порекла између 16 и 40 година радиле по 17–18 сати дневно, без одмора, и то послове који су више представљали иживљавање него користан рад.⁷⁶ Јеврејима је забрањено располагање имовином, у њихова предузећа постављени су комесари и извршено је уклањање Јевреја и Јеврејки из државне службе. У децембру 1941. је око 7.500 жена и деце јеврејског и 800 жена и деце ромског порекла смештено у логор на Сајмишту.⁷⁷ Убрзо је од затварања било изузето стално насељено ромско становништво.⁷⁸

Пошто је током 1941. уништен мушки део јеврејске популације у Србији, у логору на Сајмишту су преостали Јевреји – старци, жене и деца, били затворени до пролећа 1942, када су убијени уз помоћ специјалног камиона са гасном комором. Осим што су морале да се суоче са смрћу мушких чланова породице,

⁷⁴ Милош Пантелић, *Коло смрти око Јадра* (Београд: Експорт-прес, 1979), 193–194.

⁷⁵ Milan Koljanin, *Nemački logor na beogradskom Sajmištu 1941–1944* (Београд: Institut za savremenu istoriju, 1992), 31.

⁷⁶ Z. Janjetović, *U skladu sa nastalom potrebom...*, 74.

⁷⁷ Међу евидентираним јеврејским заточеницима логора на Сајмишту жене су чиниле 53,9% заточеника, а 22,45% била су деца. Jelena Jovanović, i dr., „Database of the Sajmište Camp Victims“, u: *Eskalacija u holokaust. Od streljačkih vodova do gasnog kamiona koncentracionog logora na Sajmištu. Dve odlučujuće faze Holokausta u Srbiji* (Београд: Istorijski arhiv Beograda, 2017), 27.

⁷⁸ Milovan Pissari, *The Suffering of the Roma in Serbia during the Holocaust* (Београд, KIZ Centar: 2014), 160.

Јеврејке су биле принуђене да буду сведоци патњи и страдања своје деце и да заједно са њима страдају.

Закључак

У Европи током Другог светског рата окупирана друштва била су под великим размерама стреса. У њима је завладао осећај да су навике, обичаји и правила који регулишу друштвено понашање суспендовани. Окупација је у свакодневни живот жена унела стални осећај угрожености, нарочито егзистенцијалне. Подразумеване норме су доведене у питање, очекивања од понашања и рутина постала су нејасна и оно што је раније сматрано поузданим почело је да кородира и губи смисао.

Женска искуства рата и окупације, исто као искуства у периодима мира, условљена су родом који свакодневни живот обликује на више начина у складу са њиховом класом, узрастом, националношћу, брачним статусом, али и на основу индивидуалних околности. Иако је често реч о различитим женским причама, свакодневни живот жена у окупираној Србији током 1941. године обједињавала је његова опречност са дотадашњим животним искуствима и свакодневним животом у међуратном периоду. Рат и окупација донели су нова искуства која су често била извор туге, несигурности, притиска и неизвесности. Свакодневни живот испуњавале су несташице, глад, принудни рад, породична раздвојеност, страдања и изгубљене прилике. Услед одсуства мушкараца који су били у ратном заробљеништву или у војним одредима, било је неопходно појачано ангажовање жена у погледу снабдевања и старања о породици. То је захтевало значајну активност жена које су самостално доносиле важне животне одлуке и водиле породицу. Окупација је повећала независност жена које су искусиле економску и емотивну рањивост, али су морале да постану самопоузданије и преузму традиционалне мушке улоге. На тај начин су већ на самом почетку окупације почеле да се стварају нове форме и обрасци понашања који ће потрајати до самог краја рата, а који ће обликовати низ карактеристично женских ратних окупационих искустава.

Резиме

Жене су као хетерогена друштвена категорија доживеле различита искуства током прве године окупације. Та искуства су била веома другачија од њихове међуратне стварности. Окупација Србије у Другом светском рату је већ у првим месецима довела до промена и редефинисања положаја жена и утицала на стварање нових форми и образаца који ће потрајати до самог краја рата. Услед одсуства мушкараца, жене су промениле свој друштвени статус и улогу – постале су већински део становништва, носиоци домаћинства, али и учеснице у рату и жртве бруталне репресије и физичког уништења.

Рат и окупација Србије изменили су током 1941. године дотадашњи свакодневни живот жена. Тај живот обележиле су изузетне, узнемирујуће и непредвидиве околности. Опстанак је наметао проналажење начина живота и прилагођавање новим околностима. Дошло је до пораста улоге жена, пошто им је окупација наметала нове изазове и дужности. Промене улога жена као и промене у начину њиховог живота преобликовали су њихово дотадашње искуство. Међу нове појаве са којима су морале да се суоче спадале су оскудица, несташице, избеглиштво, колективне одмазде, устанак, принудан рад. Рат је пореметио свакодневни живот, и створио нове рутине које ће одредити животе жена и у наредним ратним годинама.

Source and Literature

Neobjavljeni izvori

Državni arhiv Srbije: Zbirka dokumenata Bezbednosno informativne agencije, Predsedništvo ministarskog saveta 1941–1944.

Vojni arhiv: Nedićeva arhiva.

Objavljeni izvori

Babović, Grigorije. *Letopis Šapca 1933–1944*. Priredila Sanja Petrović Todosijević. Šabac: Biblioteka šabačka, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2010. (cyrilic)

Banić, Milan. *Agonija Jugoslavije. Dani sloma*. Beograd: Slobodna knjiga, 1998. (cyrilic)

Bogdanović, Katarina. *Izabrani život. Dnevnici, eseji, studije i kritike*. Izbor, redakcija i predgovor Milan Nikolić. Kragujevac: Književni klub „Katarina Bogdanović“, 1986. (cyrilic)

Dudić, Dragojlo. *Dnevnik 1941*. Kritičko izdanje. Priredio Branko Matić. Valjevo: Narodni muzej Valjevo, Istorijski arhiv Valjevo, 2020. (cyrilic)

Fighting Hunger, Dealing with Shortage. Everyday Life under Occupation in World War II Europe. A Source Edition. 1. Edited by Tatjana Tönsmeier, Peter Haslinger, Włodzimierz Borodziej, Stefan Martens, Irina Sherbakova. Boston: Brill, 2021.

Jovanović, Dragoljub. *Političke uspomene*, VII. Beograd: Kultura, Arhiv Jugoslavije, 1997. (cyrilic)

Jovanović Stoimirović, Milan. *Dnevnik 1936–1941*. Novi Sad: Matica srpska, 2000. (cyrilic)

Moskovljević, Miloš. *Dnevnik 1916–1968*, 3. Priredio Momčilo Isić. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, IK Vizantija, 2018. (cyrilic)

Okupacijski dnevnik Milana Jovanovića Stoimirovića. Priredili Aleksandra Vraneš i Bojan Đorđević. Novi Sad: Matica srpska, 2019. (cyrilic)

Svakodnevni život pod okupacijom 1941–1944. Iskustvo jednog Beograđanina. Priredili Nataša Milićević, Dušan Nikodijević. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2011. (cyrilic)

Vučković, Zvonimir. *Sećanja iz rata.* Kragujevac: Pogledi, 2001. (cyrilic)

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. Borbe u Srbiji 1941. god., tom 1–2. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1952. (Zbornik NOR-a).

Literatura

Božović, Branislav. *Beograd pod komesarskom upravom 1941. godine.* Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1998. (cyrilic)

Brkić, Staniša. *Ime i broj. Kragujevačka tragedija 1941.* Kragujevac: Spomen-park „Kragujevački oktobar“, 2007. (cyrilic)

Davidović, Goran i Miloš Timotijević. „Žena i rat. „Druga strana“ okupacije 1941–1944. godine na prostoru čačanskog kraja.“ *Zbornik radova Narodnog muzeja Čačak*, 141–183. (cyrilic)

Dević, Nemanja. *Smederevski kraj u Drugom svetskom ratu. Ljudi i događaji.* Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2015. (cyrilic)

Dević, Nemanja. *Partizani u Srbiji 1941. Oslobodilački ili revolucionarni rat?.* Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2021. (cyrilic)

Dimić, Ljubodrag. *Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941, II.* Beograd: Stubovi kulture, 1997. (cyrilic)

Dimitrijević, Bojan. „Žene ravnogorskog sela 1943–1944“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Položaj žene kao merilo modernizacije*, II, Urednik Latinka Perović, 353–366. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1998.

Dimitrijević, Bojan. *Srbija 1941.* Beograd: Catena mundi, Institut za savremenu istoriju, 2021. (cyrilic)

Janjetović, Zoran. *U skladu sa nastalom potrebom... Prinudni rad u okupiranoj Srbiji 1941–1944.* Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2012.

Janjetović, Zoran. *Collaboration and Fascism Under the Nedić Regime.* Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2018.

Jovanović, Jelena, Tijana Kovičić, Vladimir Mijatović, Jelena Nikolić, „Database of the Sajmište Camp Victims“. U: *Eskalacija u holokaust. Od streljačkih vodova do gasnog kamiona koncentracionog logora na Sajmištu. Dve odlučujuće faze Holokausta u Srbiji*, 21–28. Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 2017.

Jovanović, Žarko. „Žene Srbije u ratu 1941–1945“. U: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, II, Položaj žene kao merilo modernizacije*, Urednik Latinka Perović, 331–341. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1998.

Kecman, Jovanka. *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918–1941*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, Narodna knjiga, 1978.

Koljanin, Milan. *Nemački logor na beogradskom Sajmištu 1941–1944*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1992.

Kreso, Muharem. *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941–1942. Sa osvrtom na centralne okupacione komande i ustanove za Srbiju, Jugoslaviju i Balkan*. Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 1979.

Milanović, Željko. „Rat dolazi dugo. Pisanje Odjeka Šumadije o ratu tokom 1941. godine“, *Intelektualci i rat 1939–1947. Zbornik radova s Desničinih susreta 2012*, 2, uredili Drago Rokсандić i Ivana Cvijović Javorina, 355–362. Zagreb: Filozofski fakultet, 2013.

Milićević, Nataša. „'Osveta sela'. Seljaci i građani u okupiranoj Srbiji 1941–1944“. *Istorija 20. veka*, 2, (2019), 121–136.

Milenković, Milica i Toma Milenković. *Zapošljavanje u Srbiji. I, Od začetaka do oslobođenja zemlje 1944*. Beograd: Republički zavod za tržište rada, 2002. (cyrilic)

Nikolić, Kosta. *Strah i nada u Srbiji 1941–1944. godine. Svakodnevni život pod okupacijom*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2002. (cyrilic)

Pantelić, Miloš. *Kolo smrti oko Jadra*. Beograd: Eksport-pres, 1979. (cyrilic)

Pissari, Milovan. *The Suffering of the Roma in Serbia during the Holocaust*. Belgrade: KIZ Centar, 2014.

Ristanović, Rade. „Izveštaj Radula Ž. Radosavljevića upućen Milanu Nediću o problemima prilikom isporuke paketa jugoslovenskim ratnim zarobljenicima u Nemačkoj 1941.“ *Vojnoistorijski glasnik*, 2, (2014), 251–268.

Ristanović, Rade. „Svakodnevica prvih meseci okupacije 1941. u beogradskim „Opštinskim novinama“. *Istorija 20. veka*, (1/2014), 95–110.

Shepherd, Ben. *Teror in the Balkans. German Armies and Partisan Warfare*. Cambridge, London: Harvard University Press, 2012.

Škodrić, Ljubinka. *Žena u okupiranoj Srbiji 1941–1944*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, Arhipelag, 2020. (cyrilic)

Škodrić, Ljubinka. „Women And Wage Labor In Occupied Serbia 1941–1944. Policy of Collaborationist Government and German Occupation Authorities“. *Tokovi istorije*, 3, (2020), 69–95.

Timotijević, Miloš. „Grad i okupacija. Svakodnevni život Čačka 1941. godine“. *80 godina od izbijanja Drugog svetskog rata na prostoru Jugoslavije i stradanja grada Kragujevca. Novi pomaci ili revizija istorije*. Glavni i odgovorni urednici D Mitar Tasić i Lela Vujošević, 289–315. Kragujevac: Centar za naučnoistraživački rad Srpske akademije nauka i umetnosti i univerziteta, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2021. (cyrilic)

Timotijević, Miloš. „Prostitucija u Čačku tokom 20. veka“. *Tokovi istorije*, 1–2, (2007), 170–190. (cyrilic)

Zec, Dejan. „Svakodnevni život u okupiranom Beogradu (1941–1944)“. Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, 2019. (cyrilic)

Žikić, Miloš. *Aprilski rat u Moravskoj banovini. Peta armija Jugoslovenske vojske u ratu 1941*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2020. (cyrilic)

Warring, Anette. „Intimate and Sexual Relations“. *In: Surviving Hitler and Mussolini. Daily Life in Occupied Europe*. Edited by Robert Gildea, Olivier Wieviorca and Anett Warring, 88–128. Oxford, New York: Berg, 2006.

Periodika

Novo vreme, Beograd, 1941. (cyrilic)

Obnova, Beograd, 1941. (cyrilic)

Službene novine, Beograd, 1941. (cyrilic)

Ljubinka Škodrić, PhD
Senior Research Associate
Institute for Contemporary History, Belgrade

EVERYDAY LIFE OF WOMEN IN OCCUPIED SERBIA IN 1941

Summary

As women were a heterogeneous social category, their destinies varied significantly during the first year of the occupation. In general, their lives were considerably transformed from what they used to be between the two wars. With World War II and the occupation of Serbia, the women's position was changed and redefined, which resulted in novel social patterns that obtained till the very end of the war. In the absence of men, women's social status and role transformed. They became the majority of population and heads of household, soldiers and victims of brutal repression and physical destruction.

The war accompanied by the occupation of Serbia in 1941 altered the women's everyday life, which became laden with extraordinary, disturbing and unpredictable events. To survive, women had to find new ways of living and adapt to the new circumstances. Their role gained importance as they took on new duties and faced new challenges. This new role, accompanied by a new way of life, reshaped their experience. They had to confront poverty, shortages, living as a refugee, mass reprisals, uprising, force labor. The war had completely disrupted everyday life and shaped a new routine which modelled the life of women in the following years of war.

СРБИЈА 1941. ГОДИНЕ
РЕЦЕНЗИЈА

Др Александар Стојановић
Виши научни сарадник
Институт за новију историју Србије

Претходне, 2021. године, навршило се 80 година од напада нацистичке Немачке на Краљевину Југославију и почетка Другог светског рата на простору Србије. Ова годишњица обележена је, широм земље, низом меморијалних манифестација, међу којима су од посебног значаја били научни скупови, на којима су историчари и други проучаваоци прошлости изложили нова сазнања и ревалоризовали постојећа тумачења у науци, везана за Други светски рат. У октобру 2021. у Крагујевцу је, у организацији Спомен-парка „Крагујевачки октобар“ и Музеја жртава геноцида, одржан научни скуп *Србија 1941. године*. На њему је учествовао већи број истраживача, сарадника установа-организатора, али и Института за савремену историју, Института за новију историју Србије, Војног архива као и других релевантних институција. У пролеће 2022. године на рецензирање ми је поверен зборник радова настао на основу саопштења представљених јавности на поменутом скупу.

Зборник радова *Србија 1941. године* садржи десет оригиналних научних радова, посвећених различитим темама из ратне историје Србије (1941–1945), међу којима су Холокауст и Порајмос на простору окупиране Србије, ратни злочини

окупатора и његових помагача (са посебним освртом на злочине у Крагујевцу и околини), свакодневни живот за време окупације, колаборација и партизанска штампа.

Значајан део зборника посвећен је страдању Јевреја и Рома у окупираној Србији: чак четири од десет радова. На страницама зборника представљена је хронологија Холокауста, са посебним освртом на утицај који је устанак против окупатора имао на овај трагични историјски процес. У посебним радовима, на основу архивских докумената и дневничко-мемоарских извора, обрађено је страдање Рома у Крагујевцу, као и Јевреја у Нишу и Шапцу. Иако су теме везане за Холокауст и Порајмос последњих година у средишту интересовања већег броја истраживача, радови објављени у овом зборнику садрже оригиналне анализе и представљају драгоцену допуну корпусу сазнања којима историографија располаже.

Ратним злочинима на простору Крагујевца и околине такође је посвећена велика пажња на страницама зборника радова *Србија 1941. године*. Они су анализирани мултиперспективно: кроз локалну призму – на основу грађе Градског поглаварства и мемоара локалног карактера, у југословенској равни – на основу грађе Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, и, коначно, геостатистички – кроз нумеричка одређења и сагледавања размера страдања поређењем са другим регионима Србије. Иако је и о овој теми већ много писано у српској и старијој, југословенској, историографији, употреба до сада мало познатих и коришћених историјских извора, као и тежња да се дође до прецизних нумеричких одређења размера злочина, допринели су да и ова група радова буде истраживачки релевантна и помери границе знања везаних за предмет истраживања.

Посебним и међусобно различитим аспектима ратне 1941. године у Србији посвећена су три рада објављена у овом зборнику. Њихове теме биле су колаборација, тј. развој институционалне политичке сарадње са окупатором у Србији током 1941. године; свакодневни живот у наведеном периоду, сагледаван из родне

улоге жена, као и писање партизанске штампе о ратним и политичким дешавањима. Поменути радови засновани су на исцрпној анализи разнородних историјских извора и адекватним контекстуализацијама предмета истраживања у шире ратне и друштвене оквире. Одабир тема чини ове радове привлачним и за ширу јавност, која већ дужи низ година исказује значајно интересовање за свакодневни живот под окупацијом, колаборационистичку управу у Србији (посебно личност Милана Недића, председника владе), као и пропаганду партизанског покрета отпора.

Тематском разноликошћу, методолошким приступом аутора као и истраживачком вредношћу објављених радова, зборник радова *Србија 1941. године* представља солидан допринос научној историографији и издавачки подухват достојан обележавања осамдесете годишњице почетка Другог светског рата у Србији и Југославији. У радовима прихваћеним за објављивање уочава се висок ниво стручности аутора и посвећености темама које су обрађивали, као и уједначен ниво квалитета већине радова. Иако су многе теме, дотакнуте на страницама овог зборника, и раније биле предмет бројних истраживања и објављених радова, актуелност и истраживачки допринос зборника су неупитни, јер он садржи нове углове сагледавања историјских процеса, догађаја и појава везаних за Србију у Другом светском рату, а у највећем делу снажно је утемељен у примарним историјским изворима, од којих су многи до недавно били недовољно познати и коришћени у науци. Због свега напред изреченог, са великим задовољством подржавам објављивање овог зборника.

Проф. др Слободан Бјелица
Филозофски факултет, Одсек историја
Универзитет у Новом Саду

Осамдесета годишњица почетка Другог светског рата на простору Србије пружила нам је прилику да унапредимо нашу културу сећања на бурне догађаје 1941. године, пре свега на страшна страдања цивила – Срба, Јевреја и Рома. Једна од малобројних манифестација организованих тим поводом јесте научна конференција коју су октобра 2021. године у Крагујевцу организовали тамошњи Спомен-парк „Крагујевачки октобар“ и Музеј жртава геноцида из Београда. Позиву организатора одазвао се завидан број учесника – историчара махом млађе генерације, сарадника угледних београдских историјских института (Института за новију историју Србије и Института за савремену историју), Војног архива из Београда, Музеја жртава геноцида, Спомен-парка „Крагујевачки октобар“ итд. Резултати труда ових релевантних и перспективних научника, након што су прошли кроз строгу селекцију рецензената, сабрани су у репрезентативном зборнику радова.

Највећи број радова објављених у зборнику бави се самим ратним злочинима окупатора и њиховим жртвама – Холокаустом нишких Јевреја, односно Јевреја заточених у логору на Сави, у Шапцу, страдањем крагујевачких Рома итд.

РЕЗЕНЦИЈА

Аутори радова, односно учесници конференције уложили су хвале вредан труд и да синтетички прикажу бурне догађаје у окупираној Србији 1941. године – организовање колаборационистичког административног апарата (Аћимовићевог, а потом и Недићевог) са посебним освртом на стање у самом граду Крагујевцу, свакодневни живот српске жене под немачком окупацијом, да дају нумерички приказ и изврше квантитативну анализу губитака цивилног становништва итд. Коначно, у једном од објављених радова ситуација у Србији прве ратне године приказана је у огледалу писања гласила Комунистичке партије Југославије – покретачке снаге једног од два покрета отпора које је Србија изнедрила те 1941. године.

Широки дијапазон тема које су привукле научну пажњу учесника конференције сасвим природно кореспондира са сложеносту ситуације која је карактерисала окупирану Србију 1941. године, а по којој се она издвајала од осталих крајева Краљевине Југославије: недефинисан државно-правни статус тог простора, изразита суровост окупаторских репресивних мера, појава, а потом и оружани устанак два идеолошки непомирљива покрета отпора, антиокупаторски рат који је постепено прерастао у грађански (у троуглу четници-партизани-колаборационисти)... Аутори радова су се храбро, а истовремено и одмерено ухватили у коштац са сложеном проблематиком, покушавајући да донесу оригиналне судове, утемељене на необјављиваној и објављиваној архивској грађи, оновременој периодици, написима аутобиографског карактера, те непрегледној, а често и не сасвим непристрасној историографској литератури.

Наиме, иако је тема *Србија 1941. године* деценијама уназад навелико анализирана како од стране историчара, тако и од публициста и сведока ратног времена, она свакако заслужује да и најновија генерација наших истраживача о њој да свој суд. Ово тим пре што је до сада објављена литература (посебно она мемоарска) по правилу била подељена по истој оној линији која је успостављена током и након Другог светског рата – на званичну, социјалистичку, односно алтернативну – емигрантску.

Слободан Бјелица

Овај зборник ће, сасвим је сигурно, привући пажњу како стручне јавности (због мноштва до сада неистраживаних или мање истраживаних проблема и необјављиване архивске грађе на основу које су они обрађени), тако и шире читалачке публике – коју ће свакако заинтересовати широка лепеза разноврсних тема. Надајмо се да ће зборник који је пред нама представљати подстицај и путоказ за даље проучавање судбине Србије и њеног становништва у Другом светском рату – теме која јесте и биће један од прворазредних изазова српске историографије.

СРБИЈА 1941. ГОДИНЕ
БИОГРАФИЈЕ
АУТОРА

ПРЕДРАГ ИЛИЋ (Рача Крагујевачка, 1964) завршио је историју на Филозофском факултету у Београду. Мастер рад *Заштита архивске грађе ван архива у Шумадијском округу* одбранио је 2010. на Филозофском факултету у Београду. Објавио је преко 30 радова из прошлости Крагујевца и Шумадије, самостално – 4, а у коауторству – 7 монографија. Покренуо је (2004) часопис *Шумадијски анали* – часопис за архивистику, историју и хуманистичке науке. Један је од уредника *Крагујевачког лексикона* (2013) и сарадник Матице српске на писању *Српског биографског речника*.

КРИСТИНА ЈОРГИЋ СТЕПАНОВИЋ (Косовска Митровица, 1990) основне и мастер студије историје завршила је на Универзитету у Новом Саду, где је (октобра 2021) одбранила докторску дисертацију на тему *Питање еманципације жена у Југославији (1918–1948)*. Ауторка је преко двадесет пет стручних радова и учесница на многобројним научним скуповима у земљи и иностранству на којима је излагала своје радове. Самостално је приредила две историјско-документарне изложбе. У свом досадашњем раду истиче гостујуће предавање *Дискриминација једнаких: положај жене у комунистичким друштвима (1945–1989)* у Берлину 2022. У фокусу њеног истраживања налази се родна, одн. женска историја, историја маргинализованих група и култура сећања. Тренутно обавља функцију вршиоца дужности заменика директора Спомен-парка „Крагујевачки октобар”.

МИЛАН Б. КОЉАНИН (1953), виши научни сарадник Института за савремену историју у Београду, у пензији. Његова истраживања везана су за разне феномене политичке и друштвене историје Србије и Југославије у периоду између два светска рата и током Другог светског рата. Посебно је истраживао окупациони репресивни систем и Холокауст. Подносио је уводна излагања и саопштења на бројним научним скуповима у земљи и иностранству. Објавио је већи број радова у зборницима радова и у научним часописима у земљи и иностранству, четири монографије (две у коауторству) и једну збирку докумената.

ЕНА МИРКОВИЋ (Пожаревац, 1986) дипломирала је историју на Филозофском факултету у Београду 2010. године. Докторирала је 2016. на Катедри за историју Југославије на Филозофском факултету у Београду. Од 2013. ради као сарадница Института за српску културу – Приштина, са привременим седиштем у Лепосавићу, у Одељењу за историју. Објавила је више десетина научних радова и две монографије: *Благоје Нешковић и Између свастике и петокраке. Сарадници НОП-а у Специјалној полицији у окупираном Београду* у издању Института за српску културу – Приштина.

МАРИЈАНА Т. МРАОВИЋ (1974) начелник је у Војном архиву Министарства одбране. Бави се савременом друштвеном, дипломатском и војном историјом, историјом пропаганде, као и истраживањем историјата војно-архивске делатности. Аутор је монографије *Од сурове стварности до алтернативне реалности. Пропаганда владе Милана Недића 1941–1944. године*, коаутор већег броја монографија, приређивач бројних зборника архивске грађе. Члан је редакције часописа *Војноисторијски гласник и Записи*, сарадник Музеја жртава геноцида, Спомен-парка „Крагујевачки октобар“ и сарадник РТС.

НЕБОЈША ОЗИМИЋ (Ниш, 1962) дипломирао је историју на катедри Историја Филозофског факултета у Нишу. Као виши кустос-историчар у Народном музеју у Нишу задужен је за збирке Меморијални комплекс „12. фебруар“ и „Заставе“. Од 2011. стара се о Меморијалном комплексу „12. фебруар“ и коаутор је сталне поставке. Аутор је више десетина студија и монографских публикација које обрађују Други светски рат на простору Ниша (*Јевреји заточеници логора на Црвеном крсту*, *Др Велизар Пијаде – херој логора на Црвеном крсту*, *Жртве логора Ниш*, *Логор на Црвеном крсту* (преведена на енглески, француски и руски језик). Добитник је награде Града Ниша 11. јануар за животно дело.

САЊА ПЕТРОВИЋ ТОДОСИЈЕВИЋ (1977) је виша научна сарадница Института за новију историју Србије. Бави се друштвеном историјом Србије и Југославије у периоду после Другог светског рата, с посебним освртом на историју детињства и историју образовања, као и историјом Другог светског рата с посебним освртом на масовне злочине и Холокауст почињене на тлу немачког окупационог подручја у Србији. Једна је од оснивачица Центра за југословенске студије. Активна је чланица Иницијативе за обнову Меморијалног комплекса „Бошко Буха“ на Јабуци. Ауторка је већег броја радова.

НЕБОЈША СТАМБОЛИЈА (Сисак у Хрватској, 1982) основну школу и гимназију завршио у Крушевцу, дипломирао 2006. на Департману за историју Филозофског факултета у Нишу. Децембра 2007. започео докторске студије историје на Филозофском факултету Универзитета у Београду, код ментора проф. др Љубодрага Димића. Од фебруара 2008. до јуна 2012. био стипендиста Министарства науке РС и Фондације за развој научног и уметничког подмлатка при Министарству просвете РС. Од јула 2012. запослен на Институту за савремену историју. Докторирао је фебруара 2021, на тему *Српска државна стража 1942–1944*. Истраживачки се бави колаборационистичким војним формацијама на простору окупиране Србије у Другом

светском рату, историјом медицине и југословенско-пољским односима. Учествовао је на више научних конференција у земљи и иностранству. У водећим српским историографским часописима објавио је више научних радова и прилога. Члан је редакције научног часописа међународног значаја *Историја 20. века*. Аутор је монографије *Српска државна стража 1942–1944* (Београд 2021).

БОРИС ТОМАНИЋ (Београд, 1990) студије историје започео је 2009. на Филозофском факултету у Београду, где је и дипломирао 2014. на Катедри за историју Југославије. Мастер диплому је стекао 2016, а докторске студије завршио је 2022, одбранивши дисертацију под насловом *Југославија и Бугарска 1941–1945: Између сукоба и савеза* на истом факултету. Од марта 2016. до маја 2021. био је ангажован као спољни сарадник Музеја жртава геноцида. Од септембра 2017. до априла 2018. радио је у Архиву Југославије у Београду. Добитник је награде Института за савремену историју за најбољи мастер рад на Катедри за историју Југославије у 2016. Од маја 2018. запослен је у Институту за савремену историју. Истраживачки се бави ратним злочинима почињеним у Првом и Другом светском рату у Источној и Југоисточној Европи, посебно у Југославији; војним формацијама које су дејствовале у Југославији, и дипломатским односима који су владали на Балкану током Другог светског рата. Учествовао је на више научних конференција у земљи и иностранству. Објавио је више научних радова и прилога; аутор је једне монографије *Горња Јасеница у Другом светском рату. Аранђеловац и Топола 1941–1945* (Београд 2019) и коаутор је једне научне студије *Орашачки срез у листу 'Ново време' 1941–1944* (Аранђеловац–Београд 2019).

ДРАГАН ЦВЕТКОВИЋ (1969), доктор историјских наука, музејски саветник у Музеју жртава геноцида. Области интересовања су му Други светски рат у Југославији, ратни губици становништва, геноцид, Холокауст. Спектар истраживања му се креће од претрпљених губитака на микроплану (насеља и општине) до укупних губитака Југославије, укључујући претрпљене губитке цивила и припадника партизанског покрета, те феномена страдања у концентрационим логорима. Аутор је монографије *Од Топовских шупа до Сајмишта* (Београд, 2020) и коаутор књиге *Ljudski gubici Hrvatske 1941–1945. godine* (Zagreb, 2005), а објавио је и преко 40 стручних радова.

ЉУБИНКА ШКОДРИЋ (Београд, 1975) је виша научна сарадница Института за савремену историју. Докторирала је на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду. Од 2001. до 2018. године била је запослена у Архиву Србије, где је стекла звање архивске саветнице. Ауторка је монографија *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944. Судбина институције под окупацијом* (2009) и *Жена у окупираној Србији 1941–1944* (2020). Области њеног интересовања су родна историја, историја образовања, друштвена историја, дигитална историја и историја архивске службе Србије.

СРБИЈА 1941. ГОДИНЕ

ИНДЕКС
ИМЕНА

- Адамовић, Живојин 30
Адамовић, Матеја 30
Адамовић, Мирко 30
Адижес, Рашела 103
Албахари, Исак 124
Александровић, Милева 21-22
Алтарац, Соломон 142
Андрејевић, Ђорђе-Кун
227-228, 236
Арсић, Павле Шењанин 47
Аћимовић, Милан 71, 140, 161,
163-164, 165, 167-168, 171, 173-174,
180, 182, 280
- Бабовић, Глиша 98, 101-102,
109-111, 263
Бабовић, Спасенија-Цана 227
Бадер, Паул (Paul Bader)
71, 109, 177
Банић, Милан 250
Беме, Франц (Franz Friedrich
Vöhme) 106, 127, 138, 146, 149,
150, 175
Бене, Валтер (Bene Walter) 101
Бераха, Боривоје 117-119, 125, 128
Бишофсхаузен фон,
Лотар (Lothar Freiherr von
Bischoffshausen) 71, 73
Блант, Хенри (Henry Blunt) 118
Блек, Петер (Peter Black) 15
Богдановић, Бранислав 25
Богдановић, Катарина 50, 258,
265
Богдановић, Милован 25

ИНДЕКС ИМЕНА

Богдановић, Младен 25

Боргес, Јохан

(Johan Borges) 102

Бошковић, Мило 228

Братуљевић, Војин 46

Броз, Јосип-Тито 235

Букиш, Данило 120

Варон, Мери 124

Варон, Моша 119

Васић, Анка 29

Васић, Д. Радован 28

Васић, Драгољуб 29

Васић, Милутин 25

Васић, П. Вујица 28

Васић, Петар 29

Ветендорф, Борика 102

Визел, Ели (Elie Wiesel) 15

Винцент, Ото (Otto Vinzent) 141

Војиновић, Живан 99

Вујичић, Даница 25

Вујковић, Светозар 144

Вукановић, Татомир 18

Гаврило, патријарх српски
(Дожић Ђорђе) 165

Герић, Радомир 227

Глишић, Венцеслав 16

Грегорић, Данило 121

Дангић, Јездимир 110

Данити, Аврам 119

Данкелман, Хајнрих (Heinrich
Dankelmann) 138, 167

Димитријевић, Боривоје 130

Димитријевић, Василија 25

Димитријевић, Драга 26

Димитријевић, Миленко 26

Димитријевић, Милош 21, 22

Димитријевић, Радосав 25

Димић, Милоје 55

Динић, Танасије 173–175

Докић, Ђура 173, 176

Дудић, Драгојло 262

Ђоновић, Бранко 228

Ђоновић, Љубица 228

- Жужек, Љубица 227
Жужек, Цирил 227
- Залога, Леонид 46
Зекавица, Милан 46
Зечевић, Владо/а 241
- Јанић, Страхиња 55
Јовановић, В. Живојин 28
Јовановић, Данијела 16
Јовановић, Драгомир 21, 139,
163, 173-174
Јовановић, Загорка 227
Јовановић, Милорад 44
Јовић, Слободан 228
Јонић, Велибор 173-174
- Кајтел, Вилхелм (Wilhelm
Bodewin Johann Gustav Keitel)
70, 162, 175
Каниц, Феликс (Emanuel
Philipp Felix Kanitz) 17
Квасни (?) 102
Кенрик, Доналд
(Donald Kenrick) 14
Кољанин, Милан 16, 137
- Костић, Јосиф 173, 176
Краков, Станислав 176
Краус, Карл (Karl Kraus) 237
Кузмановић, Огњен 173, 176
Кунце, Валтер
(Walter Kuntze) 153
- Лазић, Лазар 55
Лебл, Жени 118.120, 123
Леви, Гунтер (Guenter Lewy)
14-15
Леонтјев, А. Евгеније 55
Лер, Александар
(Alexander Löhr) 153
- Љотић, Димитрије 163, 171,
173-174, 240, 257
- Мајснер, Аугуст
(August Edler von Meyszner) 142
Малушевић, Бранко 26
Мандил, Ребека 124
Мандић, Михајло 228
Маношек, Валтер 107
Маргалит, Гилад
(Gilad Margalit) 14

ИНДЕКС ИМЕНА

- Мачек, Влатко 117, 125
- Милановић, Александар 29
- Милановић М. Урош 28
- Милановић, Никола 29
- Милановић, Стојан 28–29
- Миловановић Бланка 126
- Миловановић, Драгољуб
- Бена 51
- Милојковић, Мирко 27
- Милосављевић, Вера 28
- Милосављевић, Живота 28
- Милошевић, Драган 17
- Милошевић, Милан 46
- Милуновић, Зана 23
- Милуновић, Лука 23
- Милуновић, Марко 23
- Милутиновић, Иван 234, 236
- Митровић, Вукица 240
- Митровић, Ратко 240
- Михаиловић, Душан 54
- Михаиловић, Коста 21, 52
- Михаиловић, Никола 44
- Михаиловић, Драгољуб, Дража 169, 240
- Мурат II (Murad II Коса) османски султан 17
- Мусолини, Бенито (Benito Mussolini) 231
- Недељковић, Душан 23, 81
- Недић, Милан 71, 79, 81, 145, 161, 165–166, 172–174, 176, 180, 182, 238, 240, 252, 277, 280
- Ненадовић, Вера 236
- Ненадовић, Мирко 236
- Нешковић, Благоје 226–227
- Николић, Драгиша 27
- Николић, Јован 142
- Нисим, Аврам 119
- Нисим, Чиби 119
- Нисим, Шаул 119
- Обрадовић, Алекса 48, 51–52, 55
- Олћан, Михаило 24, 174
- Павелић, Анте 231, 233, 236, 239–240
- Павловић, Владимир 26
- Павловић, Милоје 60
- Павловић, Настасија 60

- Пантић, Милета 45
Папакоча, Слободан 228
Пауновић, Рајко 42
Перић, Ђорђе 164
Перовић, Брана 227
Петровић, Велисав 44
Петровић, Марисав 26–28, 33,
59, 73, 79
Пећанац, Коста 71, 237, 240
Пијаде, Велизар 128
Писари, Милован 16
Поповић, Владета 227
Поповић, Владимир 227
Поповић, Константин-Коча 241
Продановић, Јосип 103
Пурић, Нада 229
Радовановић, Стеван 180
Радонић, Љиљана 31
Ранковић, Зора 123
Ранковић, Ј. Драгутин 254
Ронебергер, Франц (Franz
Ronneberger) 165
Симеуновић, Срећко 27
Симић, Никола 44
Симовић, Душан 165, 230–231
Станковић, Момир 44
Станчић, Димитрије 44
Стевановић, Бранислав 75
Стевановић, Милош 44
Стефановић, Милан 44
Стефановић, Светозар 55–56
Стојадиновић, Милан 121 140,
174
Стојановић, Божидар 46
Стојановић, Манојло 103
Стојановић, Спира 46
Тирић, Борислав 102
Тривунац, Милош 173
Тричковић, Боривоје 49
Турнер, Харалд (Harald Turner)
30, 139, 142, 146 150, 153
Урошевић, Сава 56

ИНДЕКС ИМЕНА

Фење, Ризна 42

Ферстер, Хелмут
(Helmuth Förster) 138, 162

Фидлер, Фриц
(Fritz Fiedler) 22

Филиповић, Станоје 98, 105

Фингерхут, Саломон 108

Финк, Доротеа 108

Фукс, Вилхелм (Wilhelm
Fucks) 146, 148, 170

Хаџи, Ђорђевић Вера 126

Хенкок, Јан (Ian Hancock) 15

Хилберг, Раул
(Raul Hilberg) 15

Химлер, Хајнрих
(Heinrich Himmler) 127

Хингхофер, Валтер
(Wallter Hingofer) 175

Хитлер, Адолф
(Adolf Hitler) 70, 127, 130, 138,
146, 238

Цветковић, Драгиша 117, 121,
123-125, 128

Цимерман, Мајкл
(Michael Zimmerman) 14

Џајовић, Јован 55

Швебел, Рудолф 59-61

Шефер, Емануел
(Emanuel Schäfer) 155

Шнерсон, Ноах 21

Шнерсон, Сара 21, 52

Шоамовић, Моша 120

Шредер, Лудвиг (Ludwig Karl
Hermann Schröder) 138, 167

Штраке, Фриц
(Fritz Stracke) 141-142

Шустер, Хуго
(Hugo Schuster) 71

Приредио
Славко Степановић

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

341.322.5(497.11)"1941"(082)
94(497.11 Крагујевац)"1941"
94(497.11)"1941"

СРБИЈА 1941. године = Serbia in 1941 / уредници Кристина Јоргић Степановић, Ненад
Антонијевић. - Крагујевац : Спомен-парк „Крагујевачки октобар“, 2023
(Београд : Донат Граф). - 294 стр. : илустр. ; 23 cm

Тираж 100. - Стр. 9-11: Реч уредника / Кристина Јоргић Степановић, Ненад Антонијевић. - Стр. 275-
281: Рецензије / Александар Стојановић, Слободан Бјелица.
- Биографије: стр. 283-287. - Напомене и библиографске референце уз текст.
- Библиографија уз сваки рад. - Summaries. - Регистар.

ISBN 978-86-80947-84-6

а) Ратни злочини -- Крагујевац -- 1941 -- Зборници б) Други светски рат 1939-1941 -- Србија -- 1941 в)
Крагујевац -- Историја -- 1941 -- Зборници

COBISS.SR-ID 111324169

